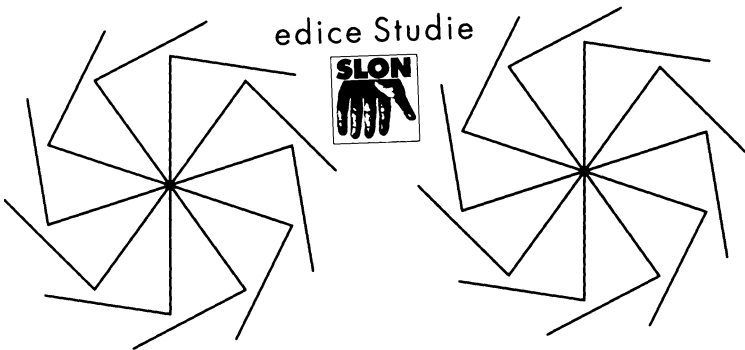

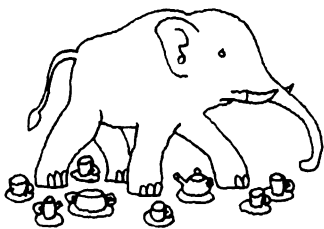
edice Studie

JAN KELLER

TEORIE MODERNIZACE

JAN KELLER

**TEORIE
MODERNIZACE**

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ, PRAHA 2007

Tato publikace byla vydána s podporou grantu GA ČR 403/05/0017.

klíčová slova: modernizace, sociálně, sociabilita, globalizace,
barbarizace modernity

Vydalo SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON), Praha 2007.

Vydání první.

Copyright © Jan Keller 2007

ISBN 978-80-86429-66-3

Obsah

Úvodem: Proměny modernizace	9
1. Dvě vlny modernizačních teorií	18
1.1 První vlna modernizace	19
1.2 Druhá vlna modernizace	34
1.3 Emancipační teorie modernizace	44
2. Proces modernizace a proměny sociální	59
2.1 Vlastnosti moderní společnosti	60
2.2 Modernita jako vedlejší důsledek vývoje vztahů ochrany	68
2.3 Primární a sekundární sociabilita	79
3. Důsledky modernity	94
3.1 Triumf ekonomického rozumu	95
3.2 Vzestup nejistoty a něžné barbarství	102
3.3 Kolonizace veřejného zájmu soukromým	109
4. Globalizace	121
4.1 Spory o povahu globalizace	122
4.2 První fáze globalizace	131
4.3 Druhá fáze globalizace	139
5. Barbarizovaná modernita	149
5.1 Modernita a násilí	149
5.2 Organizované barbarství	160
5.3 Neorganizované barbarství	169
Závěrem: Tajemství modernizace	182
Literatura	184
Jmenný rejstřík	191

Úvodem

Proměny modernizace

O nutnosti modernizovat slýcháváme dnes a denně ze všech stran. Výrazně modernizován má být nejen veřejný sektor a celý sociální stát, ale také trh práce a společnost zaměstnání vůbec. Hlubokou modernizační proměnou má projít veškerý náš životní styl, naše hodnoty a postoje. Nejen liberálové, ale dokonce i někteří konzervativní politici, kteří by měli ctít spíše tradici, hovoří o naprosté nutnosti modernizace se stejným zápalem a se stejnou naléhavostí jako politici levice. Slůvko „modernizace“ je natolik sugestivní a odzbrojující, že se samo o sobě stalo argumentem, o jehož oprávněnosti se nepochybuje. Stačí, aby se o jakémkoliv návrhu prohlásilo, že jde o modernizační reformu, a automaticky se předpokládá, že jde o změnu správnou, přínosnou a žádoucí. Je-li něco prohlášeno za moderní, výrazně se tím omezuje možnost jakýchkoliv pochybností, či dokonce kritiky. Je to opravdu zarážející. Zaráží to o to více, že výraz „modernizace“ patří k těm zdaleka nejmilhavějším pojmům, jež praktická politika a po ní i laická veřejnost převzaly ze sociálních věd. Ani po více než půlstoletí úporných diskusí ve vědecké obci neexistuje jednota v názoru, co vlastně „modernizace“ přesně znamená. A mnoha profesionálním modernizátorům jako kdyby tato vágnost docela vyhovovala.¹

Ve skutečnosti dnes prožíváme již druhou výraznou vlnu modernizace. Ta první přišla krátce po druhé světové válce a kulminovala v padesátých a počátkem šedesátých let. Poté ztratila na vlivu a po dobu zhruba dvou desetiletí upadly teorie modernizace téměř do zapomnění. Teprve od osmdesátých let jsme svědky renesance modernizačních teorií a tento trend trvá dodnes. O nutnosti modernizovat se hovoří se stejným zápalem jako před půlstoletím. Zcela přitom uniká, nakolik radikálně se mezitím proměnila samotná vize modernizované společnosti.

Nejasnosti ohledně obsahu modernizace mají, podle našeho názoru, tři hlavní příčiny. Ta prvá spočívá v tom, že teorie modernizace nejsou vyústěním vnitřního procesu vědeckého poznání. **V případě první i druhé vlny byla rozhodujícím impulzem k jejich vyvinutí politická objednávka.** V prvním případě sehrál zásadní úlohu počátek studené války, v druhém případě pak její konec. Také další příčina jejich vágnosti s tím úzce souvisí. Spočívá v tom, že se změnil objekt modernizačního úsilí. Jestliže v polovině 20. století šlo především

---

¹ Jak konstatuje Anton Sterbling, slovo „modernizace“ je ve veřejných diskusích a v rétorice politiků používáno tím častěji a s větší samozřejmostí, čím zásadněji je problematizováno ve společenských vědách (Sterbling 1991: 105). Jiní autoři dodávají, že termín „modernizace“ byl zvolen jako společný jmenovatel nejnižší míry specifičnosti pro vyjádření transformací probíhajících ve 20. století, které jsou natolik zmatené a nepřehledné, že jejich směr ani smysl nelze žádným konkrétnějším termínem vyjádřit (Zaumseil, Leferink 1997).

o rozšíření vlivu Spojených států na země světového Jihu, koncem téhož století se jedná o transformaci zemí Východu a o jejich integraci do západního modelu, jehož nejmodernější variantu údajně opět představují Spojené státy. A konečně třetí faktor proměn teorií modernizace spočívá v tom, že během uplynulého půlstoletí se nikoliv nevýrazně změnila samotná západní společnost, tedy právě ta společnost, k jejímuž obrazu mají být nové země v obou vlnách modernizace zformovány. V prvním případě se jednalo o společnost, v níž právě vrcholila industriální fáze modernity. V druhém případě jde o společnost služeb, která ztrácí mnohé jistoty fáze předchozí a v níž panuje řada nejasností ohledně dalšího směřování. Mnohé z toho, co bylo v padesátých letech 20. století považováno za zcela neproblémové, se stává ke konci století závažným problémem. Týká se to nejen otázek sociálních, ale v nemalé míře také ekologických.

Na prvý pohled působí teorie modernizace jako vysoce dynamický prvek, který má rozhodným způsobem aktivizovat celou společnost. Samotní teoretici modernizace tomuto zdání rádi podléhají. Jejich inovační síla je však v mnoha případech jen zdánlivá. Ve skutečnosti tyto teorie v obou svých fázích víceméně pasivně odrážejí proměny, k nimž ve společnosti zcela bez jejich vlivu dochází a jejichž další směřování je do značné míry nepředvídatelné.

První vlna těchto teorií viděla vrchol modernizace v konstrukci silného sociálního státu, s nímž budou žít v dokonalé symbióze mohutnější střední vrstvy využívající všech dobrodiní široce dostupného veřejného sektoru. Síly trhu měly být důsledně regulovány podle sociálních potřeb a v souladu s hlavním imperativem, jímž se mělo stát další rozšiřování sociálních práv veškeré populace. Jednalo se o společnost zaměstnání, která měla všem svým členům garantovat sice pozvolný, zato však kontinuální a nevratný nárůst příjmů a jistotu budoucnosti. Součástí této představy byl přístup každého člena společnosti ke standardní masové spotřebě, plné krytí všech sociálních rizik a po ukončení ekonomické aktivity jistota důchodu zajištěného v solidní výši. Společnost jako celek měla být stále efektivněji řízena za pomoci vědeckého poznání a s využitím nejnovějších technik organizace. Samotné teorie modernizace měly být ostatně svědectvím a důkazem možnosti využívat společenskovední poznání k řízeným zásahům do vývoje celých společností.

Prakticky všechny modernizační představy poválečných desetiletí jsou přítomny v kdysi vlivné knize Daniela Bella *Příchod postindustriální společnosti* (1973). Název této knihy je ovšem poněkud zavádějící. Pod nálepkou postindustriální společnosti zde autor jen shrnuje a do nejzazších důsledků dovádí obraz charakteristický pro průmyslovou společnost. Daniel Bell očekává, že díky rozšiřujícímu se vzdělání bude společnost schopna lépe plánovat a kontrolovat svůj technologický růst, bude lépe integrovat masy oby-

vatelstva v rámci velkých zaměstnaneckých organizací, bude pružněji řídit zásahy sociálního státu, díky němuž budou služby typu vzdělávání, zdravotnictví a rekreace garantovány pro veškerou populaci. Řízení této společnosti zůstane, podle Bella, v zásadě centralizováno, rozhodování z centra bude však výrazně zkvalitněno díky pokroku vědění a díky technickým možnostem, jež nabízí počítačové zpracování informací a metody matematického modelování společenských procesů. Stratifikace společnosti zůstane zachována, jejím základem se ovšem stane schopnost jednotlivců a celých vrstev produkovat vědění. „Poptávka po větším objemu služeb a neschopnost trhu vyhovět požadavku na zdravé životní prostředí, na lepší stav veřejného zdraví a vzdělanosti povede k růstu zásahů vlády, zejména na státní a lokální úrovni, kde je třeba tyto potřeby řešit. Postindustriální společnost je tedy zároveň komunální společností spíše než společností individuů. Bude muset činit sociální rozhodnutí a nespolehat se na výsledek sumy individuálních voleb, který získává podobu noční můry v případě individuálního automobilismu vedoucího k dopravním zácpám“ (Bell 1973: 128).

Koncem 20. století jsou modernizační hesla přesně opačná. Cílem modernizace se stává rozbití toho, co bylo ještě nedávno považováno za její vyvrcholení. Je zcela nezbytné radikálně zeštíhlit, výrazně redukovat sociální stát. Je nutno absolutně deregulovat trh a krok za krokem omezovat jen nedávno přiznaná sociální práva, neboť ta zhoršují světovou konkurenceschopnost ekonomiky. Je zcela nepřijatelné zasahovat do řízení společnosti, trhu musí být bezpodmínečně ponechána volná ruka při zvládání všech problémů. Ekonomika má být radikálně deregulována, velké zaměstnanecké organizace musejí být rozbity, aby na jejich místo mohly nastoupit pružné a měnlivé sítě. Zvláště preferovaným nástrojem druhé vlny modernizace se stává flexibilizace práce, radikální přeměna zaměstnaneckého kontraktu směrem k prekarizaci zaměstnání a „racionalizace“ veřejného sektoru, tedy především výrazné zeštíhlení sociálního zajištění a jeho převedení z veřejných institucí na soukromé poskytovatele služeb a na privátní fondy. Nikoliv kumulované poznání v podobě vědy, nýbrž slepé síly trhu se mají postarat o optimalizaci podoby společnosti a dynamizaci jejího vývoje.

Jak vidno, recept na modernizaci je přesně opačný, byť výsledek má být naprosto stejný, jaký byl slibován v první fázi. Má jím být zrychlující se ekonomický růst, větší míra svobody a stoupající blahobyt. Přestává být sice zřejmé, k čemu vlastně slouží teorie modernizace ve společnosti, která má být bezpodmínečně poslušná slepých imperativů světového trhu, o tomto detailu se však příliš nediskutuje.

Vzniká samozřejmě otázka, proč vlastně přestala být modernizace ve svém prvním organizačním provedení dostatečně moderní, proč musela být

nahrazena modernizací v podobě sítí a proč k tomu všemu dochází právě od poslední čtvrtiny 20. století. Důvodů bude zřejmě více. Jedním z nich je již zmíněná skutečnost, že teorie modernizace řeší koncem 20. století zcela odlišnou úlohu, než jakou se zabývaly teorie stejného jména v polovině téhož století.

Krátce po druhé světové válce byl za hlavní úkol považován vývoz struktur vyspělé průmyslové společnosti do agrárních zemí světového Jihu.² Teorie modernizace tehdy doporučovaly, jak mají elity v zemích Třetího světa přivést pasivní rolnické masy na úroveň progresivního průmyslu. Dnes tyto teorie popisují, jak mají elity ve všech zemích pozvednout pasivní průmyslovou populaci na úroveň pružných sítí v rámci ekonomiky služeb. První vlna modernizace prosazovala industrializaci jako řešení problémů zemí světového Jihu, druhá vlna prosazuje stejně rozhodně deregulaci, privatizaci a liberalizaci jako řešení problémů naprosto všech zemí naší planety. Ústředním cílem přitom zůstává integrace států světového Východu i Jihu do západního modelu, který zároveň prochází nikoliv nepodstatnými změnami. Zatímco v první vlně měl tento vzor všeho modernizačního úsilí podobu organizované modernity na vzestupu, ve druhé vlně odráží tento model již krizi organizované modernity.³

Postupující proměna poměrů v samotné západní společnosti se přitom výrazně odráží v každodenním životě jejích členů a má nezanedbatelný generační rozměr.⁴ Jde o to, že první vlna modernizace odpovídala životní zkušenosti generace narozené ve dvacátých až čtyřicátých letech 20. století. Muži narození po roce 1921 prožili aktivní život v průběhu dvaceti či třiceti tučných poválečných let. I když vyrůstali ve společnosti poměrně chudé, zažili prudký poválečný vzestup blahobytu a jejich životní šance měly výrazně stoupající trend. Modernizace pro ně znamenala rozvoj veřejného sektoru služeb, jako první okusili ochranu ze strany silného sociálního státu. Ti mladší mezi nimi zažili školní explozi, která mnohé z nich vynesla do řídicích funkcí a do vyšších společenských pater. Prožili také velký vzestup sociální jistoty, který měl pro velké skupiny lidí podobu trvalého zaměstnání ve službách tehdy intenzivně budovaného sociálního státu a veřejného sektoru. Jejich šance na vzestup do úspěšných středních vrstev se oproti předchozím generacím zdvojnásobila.

---

² V rámci teorie konvergence se navíc diskutovalo ještě také o tom, zda jsou země socialistického bloku schopny rozvinout industriální společnost svojí vlastní cestou a dospět díky ekonomickému růstu k demokracii a ke společnosti všeobecného konzumního blahobytu.

³ Podrobně o konceptu organizované modernity, jejího vývoje a její dnešní krize viz J. Keller (2004).

⁴ V následující části textu vycházíme z práce sociologa Louise Chauvela nazvané *Osud generací* (2002), kde autor na francouzských poměrech podrobně analyzuje odlišné životní šance příslušníků různých věkových kohort.

Generace, které se v zemích typu Francie stihly uplatnit do první poloviny sedmdesátých let, si dosud drží nejlepší pozice. Z první vlny modernizace vytěžily maximum a nyní postupně odcházejí do důchodu, který mají, na rozdíl od těch mladších, v plné výši spolehlivě zajištěn.⁵ Tato generace si proto spojuje modernizaci s fungující sociální integritou, s dobou nadproporčního růstu nejnižších platů, s dobou téměř plné zaměstnanosti, s dobou zavádění prvních dětských příspěvků, ale také masového rozšíření dovolené, zlepšení zdravotní péče a výrazného prodloužení věku.

Nejlepší plody první modernizace sklidili lidé narození ve čtyřicátých letech 20. století, kteří vstupovali na trh práce v průběhu takzvané „zlaté dekády“ v letech 1965–1975, kdy se roční růst ekonomiky pohyboval v průměru kolem pěti procent a kdy riziko nezaměstnanosti bylo vcelku zanedbatelné. Mnohem kyselejší plody, jež přináší druhá vlna modernizace, čekají na jejich děti, přesněji na ty, kdo se narodili v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století. Jejich osud je v mnohém opačný oproti generaci předchozí. Vyrůstali v nadbytku, nyní však jsou konfrontováni s nejrůznějšími projevy nedostatku, který se odvíjí od nejistoty zaměstnání, nejistoty budoucnosti i nedostatku uznání jejich místa ve společnosti. Výsledkem je nárůst frustrace ve společnosti, která stále žije v představách o sociálním vzestupu, i když ten se stává čím dál méně pravděpodobným.

Výrazné ekonomické zpomalení a bolestivá restrukturalizace přitom dopadají na různé věkové skupiny s různou vahou. Je to dáno tím, že generace s lepší výchozí pozicí při vstupu na trh práce mají více možností udržet svoje výhody, zatímco generace s horší výchozí pozicí mají méně zdrojů k prosazení svých zájmů.

Jak konstatuje Louis Chauvel, obraz je temný počínaje generacemi narozenými od poloviny padesátých let. Jedinou sociální změnou je pro ně nárůst nezaměstnanosti. Ze všech pokroků vzdělání pro ně vyplynulo určité znehodnocení výnosnosti diplomů v důsledku zmasovění vzdělání a snížení šance dostat se mezi řídicí pracovníky. Jejich sociální mobilita pomalu klesá, jejich riziko deklasování naopak narůstá, ale zřejmě se ještě zrychlí pro další generaci narozenou v sedmdesátých letech 20. století. Tu čeká s vysokou pravděpodobností zdvojnásobené tempo sociálního deklasování (Chauvel 2002: 234).

Horší výchozí pozice generací narozených od konce padesátých, v šedesátých a v sedmdesátých letech jsou dány do značné míry právě charakterem

---

⁵ Instituce sociálního státu jako vrchol organizované modernity jako by byla zřízena pro generaci narozenou ve třicátých a čtyřicátých letech, konstatuje Louis Chauvel. Lze říci, že této generaci se dostalo v průběhu třiceti slavných let jako první rodinných příspěvků, a dnes, když zestárla, se jí dostává jako poslední generaci bezproblémového důchodu. V prvním případě to bylo v neprospěch těch, kdo byli tehdy již starší, ve druhém případě v neprospěch těch, kdo jsou dnes mladší než oni (Chauvel 2002: 242).

druhé vlny modernizace. Pro mnohé z těch, kdo začínají svoji profesní dráhu v roce 1980, 1990 či 2000, se nezaměstnanost stala „normální“ fází vstupu mezi dospělé. Jejich nástupní platy jsou výrazně nižší než u předchozí generace, mobilita je zpravidla výsledkem rozhodnutí zaměstnavatele, a nikoliv vlastní volby zaměstnance. Sociální dynamika charakterizovaná silnou nejistotou produkuje budoucnost s hroživou tváří a vše sociálním aktérům připomíná, že zlatý věk tady už byl (Chauvel 2002: 22).⁶

Druhá vlna modernizace znamená pro tyto generace pravý opak toho, co pro jejich rodiče znamenala první vlna. Představuje pro ně nutnost orientovat se na soukromý sektor poté, co hrozí, že budou tvrdě zredukována místa ve státní správě a veřejném sektoru. Znamená pro ně nutnost podávat maximální výkon ani ne tak kvůli sociálnímu vzestupu, ale spíše proto, aby je nepostihl výraznější sestup. Jsou vybízeni k tomu, aby začali podnikat sami se sebou, když společnost zaměstnání, která zajišťovala jejich rodiče a prarodiče, je ve stále zjevnější krizi. Jsou nuceni zvykat si na to, že solidarita je něco nemoderního, protože jedince znevýhodňuje v soutěžení s těmi, kdo solidaritu neznají. A navíc by si měli ustavičně sugerovat, že všeobecná nejistota a omezení výhledu jen na nejbližší sezónu jsou vlastně projevem jejich osobní svobody.

Přihlédneme-li k analýzám Louise Chauvela, pak se důsledky druhé vlny modernizace jeví ještě povážlivějšími. Sociální deklasování, které bylo poměrně nedávno jen okrajovým jevem, bude častější pro ty, kdo se narodili v letech sedmdesátých a později. Mnozí naleznou jen neplnohodnotné pracovní smlouvy a platové podmínky nedůstojné vzhledem ke svým školním diplomům, ale také vzhledem k životní úrovni svých rodičů. To je povode k závislosti na sociálním státu či na svých rodinách, neboť se lze obávat, že práce, která jim bude nabízena, bude často málo motivující jak co do odměny, tak co do statusu i ohledně možností seberealizace. Jejich rodiče, kteří zažili jako generace maximální sociální vzestup, jim přitom vštípili hodnoty společenského úspěchu vzešlé ze zkušeností kohort čtyřicátých let, což bude v protikladu ke zcela odlišným zkušenostem generace let sedmdesátých (Chauvel 2002: 254).

Co vede teoretiky modernizace k tomu, že mnozí z nich nereflektují, nakolik radikálně se jejich vize žádoucího směřování společnosti během několika desetiletí proměnila? V této knize vycházíme z předpokladu, že jeden z hlavních důvodů spočívá v jejich neschopnosti rozlišit dva zásadně odlišné významy

---

⁶ Příjem dělníků a zaměstnanců ve zmíněných věkových kohortách stagnuje, anebo dokonce klesá ve vztahu k příjmu, který pobírala ve stejném věku předchozí generace. Stejně je to s mírou výjezdů na prázdniny, s velikostí bytu, s vybavením domácností, s vlastnictvím auta (Chauvel 2002: 8).

„sociální“. Ve svém širším významu „sociální“ označuje celou společnost coby funkčně diferencovaný komplexní systém. V užším, avšak historicky mnohem dřívějším významu znamená „sociální“ vztahy pomoci a ochrany v kritických situacích. Neschopnost tyto dva významy jednoznačně odlišit má řadu negativních důsledků. Jedním z nejvýznamnějších je čistě technokratické, sociálně nepoučené chápání modernizace.

Je poměrně snadné představit si modernizaci v oblasti vědeckého poznání. Tam mívá podobu lepších přístrojů, lepších metod výzkumů a lepších teorií. V oblasti ekonomiky znamená zase účinnější produkci, menší spotřebu materiálů a energie, vyšší zisky a vyšší výnosy. V oblasti zdravotnictví znamená účinnější léčbu, v oblasti dopravy rychlejší, pohodlnější, bezpečnější cestování, v oblasti vojenství třeba vyšší palebnou sílu, či menší ohrožení vlastních vojáků. V oblasti administrativy přehlednější, rychlejší a zároveň lacnější vyřizování záležitostí spravovaných.

Mnohem obtížnější je představit si, jak by měly vypadat modernizované mezilidské vztahy. Jak lze vlastně modernizovat přátelství, sousedství, partnerství, manželství, aby se zároveň tyto vztahy nestaly křehčími a ohroženějšími? Vypadá to spíše tak, že právě v modernizované společnosti je pocit izolovanosti, přechodnosti, neusazenosti, nezakotvenosti mnohem rozšířenější než kdykoliv dříve. Proces modernizace nemá v oblasti sociální, chápané v užším slova smyslu, ani zdaleka lineární průběh a výsledky zde bývají pro samotné modernizátory velmi překvapivé.

Bez ohledu na to, co momentálně tvrdí o tom, jaké jsou jejich priority a jaká jejich doporučení, teorie modernizace mívají obvykle snahu vydávat modernizační proces za projev působení jakési přírodní nutnosti, za výraz nevyhnutelných zákonů evoluce, proti kterým by bylo marné a bláhové se bouřit. Vedlejším důsledkem této naturalizace obou modernizačních vln se tak stává zpochybnění možnosti volby a významu společného rozhodování právě o těch otázkách, které výrazněji než mnohé jiné ovlivňují lidské osudy.

Zároveň tyto teorie v obou svých vlnách budí dojem, jako by na modernizaci vydělávaly přímo automaticky a jaksi z podstaty věci všechny kategorie společnosti a všechny skupiny obyvatel. Tento rys vychází již ze samotného politického zadání, které nepřipouští, že za velkorysým projektem modernizace zemí Jihu a Východu by mohly stát zcela hmatatelné zájmy konkrétních mocenských skupin. V rovině teorie je tentýž rys již od počátku zvýrazněn přejímáním kategorií Parsonsovy koncepce strukturního funkcionalismu, které celou oblast moci, nerovnosti, hegemonie a panství přímo programově znevýznamňují.⁷

---

⁷ Jak zdůrazňuje francouzský sociolog Jean-Pierre Le Goff, diskurs modernizace „slouží materiálním a sym-

Tato kniha nabízí kritický pohled na teorie modernizace a na možné dopady modernizačního úsilí. Inspirovaly nás k němu výroky, které může čtenář stále častěji zaznamenat na okrajích úvah předních badatelů zabývajících se dnešním směřováním modernity a modernizace. Britský sociolog Anthony Giddens poznamenává, že současný tržní radikalismus by mohl vyústit až v jakýsi regres do dřívějších fází vývoje. Hovoří dokonce o hrozbě nastolení určitého druhu „nového středověku“, tedy refeudalizace sociálních vztahů (Giddens 1994). Německý badatel Christoph Butterwegge zase varuje před „postmoderním středověkem“, tedy před společností, která za clonou neustálých inovací a neoliberálních frází obnovuje poměry, jež připomínají společnost stavovských privilegií s nepřekonaným patriarchátem a se sítí ochranných vazeb budovanou na úrovni rodinných a sousedských vztahů (Butterwegge 2001: 16, 118; týž 2005: 21). Jiný významný německý sociolog Claus Offe připouští možnost regresi, kdy právě v důsledku nezvládnuté modernizace společnost upadne do stavu podobné strnulosti a nehybnosti, jejíž překonání bylo od počátku hlavním motivem celého modernizačního úsilí (Offe 1996: 29). Francouzský ekonom Alain Minc v knize příznačně nazvané *Nový středověk* (1993) nalézá prvky refeudalizace v oblasti „šedých zón“, v nichž již dávno neplatí zákony vydávané upadající oficiální mocí, nýbrž vládou zde nastolená soupeřícími, vysoce flexibilními a dynamickými mafiemi. A konečně Ulrich Beck konstatuje ve své knize *Vynalézání politiky* (1993), že při rozkladu struktur jednoduché modernity dochází v prostředí všeobecného chaosu vládnoucího vně i uvnitř institucí k vytváření sítí, které přesahují hranice diferencovaných systémů. Rozklad institucí jednoduché modernity tak vytváří prostor pro „refeudalizaci sociálních vztahů“ (Beck 1993: 234).⁸

Pokusíme se vysvětlit, jak je možné, že podle mnoha předních badatelů dnešní doby vytváří proces modernizace reálné riziko, že se společnost vrátí jakousi velkou oklikou ke vzorcům jednání, o nichž se dosud předpokládalo, že s nástupem modernity byly jednou provždy překonány. Pokusíme se přitom ukázat, že tento scénář vývoje, tedy scénář barbarizace modernity, nemusí být náhodný, může být naopak zakódován přímo ve vnitřních rozporech modernity, které bohužel nejsou dnešním způsobem modernizace překoná-

---

bolickým zájmům vládnoucích tříd, které se snaží zajistit si s jeho pomocí svoji nadvládu a hegemonii nad třídami podřízenými, jež na modernizaci doplácují“ (Le Goff 2003: 129).

⁸ V podobném duchu, ovšem z pozic postmoderního myšlení, hovoří francouzský sociolog Michel Maffesoli: „Protože jsme příliš zaslepeni hodnotami, které vládly v době moderny, a protože jsme si příliš jisti právě jejich moderním, tj. nepřekročitelným charakterem, působí nám obtíže pochopit, že by mohly být přesyceny, jinými slovy, že by mohly přenechat místo způsobům bytí a myšlení, charakteristickým pro předmoderní období. Je zkrátka třeba umět nahlédnout a uvědomit si, že pod sluncem je toho nového jen velice málo, anebo dokonce vůbec nic, a že to, co jsme pokládali za překonané, má tendenci se vracet do popředí sociální scény“ (Maffesoli 2002: 165). V jiné své práci tentýž autor ukazuje, jak kmenové motivy a mentalita známá z dob barbarství vyrůstají přímo uprostřed postmoderní kultury a rezonují s ní (Maffesoli 2000).

vány, nýbrž naopak bývají do krajnosti vyhroceny, takže se snadno mohou vymanit zpod jakékoliv kontroly.

Kapitola 1

Dvě vlny modernizačních teorií

Chceme-li posuzovat obsah, přínosy i nedostatky modernizačních teorií, musíme si především uvědomit rozdíl mezi teoriemi modernizace a teoriemi modernity. Teorie modernity představují velké a poměrně abstraktní myšlenkové systémy, s jejichž pomocí se klasičtí sociologové 19. století a po nich řada teoretiků této disciplíny ve 20. století snažili jednak objasnit povahu moderní společnosti v protikladu k tradičním společnostem, jednak pojmenovat síly, které stály u vzniku modernity, a také popsat procesy, skrze které se tato nová a zcela ojedinělá fáze v lidských dějinách zformovala. Teorie modernity se tedy snaží zpětně vysvětlit, co se v moderní době přihodilo se společností, jaké změny v ní proběhly a stále probíhají. Tyto teorie o povaze moderní společnosti nejednou obsahují poměrně skeptické úvahy o tom, kam modernita jako celek směřuje, a pochybnosti týkající se toho, zda se podaří zvládnout napětí, konflikty a hrozby, které jsou v ní od počátku latentně přítomny.⁹

Naproti tomu teorie modernizace vznikají zpravidla jako politicky motivované projekty, jejichž úkolem je zdůvodnit intervence do společnosti s cílem podpořit v ní určité změny. V jejich případě tedy sociální změna není zpětně a s odstupem analyzována, má být naopak zcela cíleně vyvolána. Teorie modernizace zpravidla nepochybují o žádoucnosti změn, které propagují. Vycházejí z předpokladu, že všechno to, co nedostatečně moderním společnostem ordinují, je blahodárné jak pro celek, tak také pro jeho jednotlivé členy. Jejich pozornost je zaměřena v zásadě na dvě oblasti: na stanovení žádoucího stavu, k němuž by měly společnosti určené k modernizaci dospět, a na hledání aktéra či aktérů, kteří tyto změny dostatečně účinně a dostatečně rychle provedou.

Zatímco klasičtí teoretici modernity se nezabývali teoriemi modernizace, teoretici modernizace obvykle nevěnují velkou pozornost rozsáhlým dílům klasiků sociologie a příliš se netrápí jejich pochybnostmi. Jako kdyby úkol modernizovat celé společnosti považovali za zakázku doby, kterou je potřeba odvést v požadované kvalitě a v určeném termínu.¹⁰

Není náhodné, že při výkladu teorií modernizace budeme často používat slov „obvykle“, „většinou“, či „zpravidla“. V kontrastu s převládajícím proudem modernizačních teorií lze totiž nalézt poměrně nepočtetnou skupinku soci-

---

⁹ O pochybnostech, které trápily teoretiky modernity, je pojednáno podrobněji v kapitole Reflexivní modernizace a klasická sociologie (Keller 2004). Obecně o pojetí modernizace u klasiků sociologie viz např. (Lahusen, Stark 2000).

¹⁰ Na četné paradoxy a neočekávané zvraty projektu modernity naopak přehledným způsobem upozorňuje dvojice holandských autorů (Loo, Reijen 1992).

ologů, kteří jsou autory kritických teorií modernizace. Proto bude náš rozbor založen ještě na jednom rozlišení: budeme hovořit o jednorozměrných a o emancipačních teoriích modernizace. Termín „jednorozměrné“ používáme pro převládající proud těchto teorií nikoliv snad proto, že by jejich autoři vždy propadali ekonomickému redukcionismu či technologickému determinismu. Mnozí z nich přisuzují velkou úlohu v modernizaci celých společností faktorům politickým, psychologickým či kulturním. Za jednorozměrné považujeme tyto teorie proto, že v každé době bezvýhradně přitakají převládajícím trendům a považují je automaticky za správné.

Naproti tomu autoři emancipačních teorií jsou vůči současným trendům zaměření spíše kriticky a domnívají se, že součástí plnohodnotné modernizace se musí stát jejich překročení a překonání. Jedině tak bude moci modernita rozvinout celý svůj emancipační potenciál. V tomto smyslu hovoříme o reflexivní modernizaci, tedy o modernizaci, která si mimo jiné uvědomuje všudypřítomné riziko opětné barbarizace poměrů a snaží se na toto riziko svými prostředky teoretické analýzy upozorňovat.

1.1 První vlna modernizace

Na základě poměrně podrobného rozboru vývoje americké sociologie v první polovině 20. století dokumentuje Wolfgang Knöbl (2001), že teorie modernizace vznikly z hlediska vývoje sociologického myšlení prakticky na zelené louce. Konkrétně v předchozím vývoji americké sociologie nebylo téměř nic, nač by mohly navázat a z čeho by mohly vyrůst. Americká sociologie těsně po druhé světové válce nedisponovala žádnou makroteorií, která by byla schopna zachytit proces historické změny, což je právě jádrem teorií modernizace. Nedostatek teoretického zázemí se pak promítl do vágnosti jejich pojmů a do povrchnosti jejich konstrukcí.

Teorie modernizace nenavázaly na analýzy modernity rozpracované klasiky sociologie 19. století. Vznikly jako odpověď na přímou politickou objednávku. Byly iniciovány projevem prezidenta Harryho Trumana o zadržování komunismu z ledna 1949. Ten se stal pro americké sociology signálem, aby podpořili vzrůst vlivu USA v zemích Třetího světa také v teoretické rovině. Jedním z prvních takových pokusů se stala teorie Mariona J. Levyho prezentovaná již v létě roku 1951 na konferenci v Chicagu.¹¹

---

¹¹ První typická teorie modernizace je obsažena v práci Mariona J. Levyho *The Structure of Society* (1952). Autor se v ní pokusil použít kategorie strukturního funkcionalismu na výklad procesu sociální změny. V jiné své práci z téhož roku Marion J. Levy aplikoval na výklad modernizace (aniž ještě používal tohoto termínu) Parsonsovy „vzorové proměnných“, aby vysvětlil, v čem se liší průmyslové společnosti od společností

Levy se pokusil uchopit problémy přechodu od tradiční k moderní společnosti pomocí „vzorců proměnných“, které prominentní americký teoretik Talcott Parsons poprvé nastínil již koncem třicátých let v souvislosti se svou analýzou profesního života. Parsons tehdy ještě spoléhal na to, že právě vývoj odborných profesí, které se budou řídit hodnotami nezávislé expertizy, pomůže překonat jen čistě ziskovou orientaci kapitalismu. Ekonomický život je ovládnut imperativem profitu. Tyto agresivní síly lze zkrotit skrze profese, které se neřídí pouze kritériem zisku, ale především hodnotami racionální kompetence, nezaujatosti a účinnosti při zvládání problémů, soudil Parsons v práci *The Professions and Social Structure* (1939).

Marion Levy využil Parsonsův popis role nezaujatých expertů, jenž byl zakódován do koncepce „vzorců proměnných“, jako recept na přechod jakékoliv společnosti z fáze tradiční do fáze modernity. Učinil tak zhruba ve stejné době, kdy Parsons předložil svoji strukturní koncepci společnosti v díle *The Social System* (1951), kde teprve zmíněnou typologii plně rozvinul.

Podle Parsonse se každý jednající člověk musí v nejednom ohledu rozhodovat, jaké mantinely si pro své jednání vytyčí. Zvažuje například, zda sáhne hned po první odměně, která se mu naskytne, anebo si počká na vyšší odměnu, která může přijít později. V prvním případě jedná člověk afektivně, v druhém případě je jeho jednání afektivně neutrální. Dále se musí každý jednající rozhodnout, zda bude sledovat své vlastní zájmy, anebo dá přednost kolektivním zájmům (tzv. orientace na sebe versus orientace na druhé). K některým lidem může člověk přistupovat na základě osobních pocitů, jiné vidí spíše jako cizí, nezávislé a libovolně zaměnitelné osoby (partikularismus versus univerzalizmus). Každý jednající se musí také rozhodnout, kvůli čemu si druhých lidí váží (připsaný status versus podaný výkon). A konečně musí mít jasno také v tom, které vlastnosti aktérů jsou pro něho v dané interakci podstatné (funkcionální specifičnost versus funkcionální difuznost).

Jestliže se lidé ve svém jednání řídí principy afektivní neutrality, jestliže se orientují na svůj vlastní zájem, jednají s druhými podle univerzálně platných předpisů, oceňují je podle podaného výkonu a dostávají se s nimi do kontaktu jen kvůli konkrétní, specifické věci, pak se jedná o společnost univerzalisticky výkonovou, tedy o společnost v pravém slova smyslu moderní. V opačném případě se jedná o společnost tradiční, partikulárně askriptivní.

Vznikla tak polarita tradiční a moderní společnosti, která se stala závazným východiskem pro teoretiky první vlny modernizace. Její relativní jednoduchost byla zaplácena silným zjednodušením. Moderní společnosti se v navržené dichotomii vyznačují racionálními, univerzalistickými a funkčně

specifickými hodnotovými orientacemi a rolemi. Pro tradiční společnosti jsou naopak příznačné neracionální, partikulární a funkčně difuzní role a orientace.

Prostřednictvím tohoto vysoce abstraktního a v zásadě ahistorického schématu byl zbytku světa dán k následování poněkud idealizovaný americký model vývoje, aniž by ovšem sama americká sociologie měla hlubší představu o tom, jak vlastně tento vývoj od tradice k modernitě v její vlastní zemi probíhal.

Modernizační proměnu, tvrdil Marion Levy, uskuteční zavedení trhu, skrze který se nevratně a jednou provždy prosadí i mimo západní kulturu právě hodnoty, vzorce a struktury průmyslové společnosti. Tak byly v létě 1951 v diskusích v Chicagu položeny základy pro nový sociologický žánr – modernizační teorie (Knöbl 2001: 30).

Teorie modernizace do vlnu dostaly určitý balíček politických a společenských předsudků. Vznikly jako poněkud povrchní zevšeobecnění životního stylu a způsobu uvažování příslušníků bílé, anglosaské, protestantské střední vrstvy. Hodnoty této vrstvy byly propojeny s evolučním učením a s abstraktní teorií strukturního funkcionalismu. Výsledné schéma bylo velmi prosté: Tvůrcem prosperity, štěstí a pokroku je průmyslová společnost dosahující vysokého tempa růstu. Tato společnost je nesena duchem podnikavosti a osobní výkonnosti. Takový postoj ke světu je neslučitelný s rutinou, lenivostí a omezeními, jež vládou v tradiční společnosti. Je třeba, aby v zaostalých společnostech převládlo nové, činorodé myšlení a podnikavý duch. To nastartuje ekonomický růst a v nastalém blahobytu se bude dobře dařit demokracii.

Totéž vyjádřeno odbornějším jazykem: Modernizace je relativně uniformní, lineární a ireverzibilní proces. Jejím základem je hodnotová transformace, proces však prolíná všemi funkčně diferencovanými podsystémy společnosti počínaje podsystémem ekonomiky a politiky. Jedná se o proces endogenní, to znamená, že celá společnost se mění zvnitřku, byť to bylo díky podnětům přicházejícím z importovaných hodnotových orientací.

Klíčový pro tyto teorie je předpoklad interdependence, tedy vzájemné závislosti mezi děním v různých sektorech společnosti. Předpokládá se, že změny v oblasti ekonomiky, tedy v zásadě ekonomický růst, povedou k paralelním změnám v oblasti politiky a povznesou celkovou kulturu společnosti. Všem zemím bez výjimky prý přináší modernizace hospodářský vzestup, demokratizaci politiky, změnu hodnot podle vzoru západní kultury a spolu s tím rozvoj občanské společnosti.

Jak vidno, teorie modernizace má od svého počátku silné misijní ambice. Jak upozorňuje německý historik Hans-Ulrich Wehler, její výchozí protiklad „tradice–modernita“ v jistém smyslu nahrazuje starší a méně vědecky vyhlížející

vzorec „kultura–barbarství“ (Wehler 1975: 13). Zatímco v předmoderních společnostech chtěly kulturní národy civilizovat národy barbarské, s příchodem nového věku chtějí moderní národy civilizovat národy žijící dosud v tradici. Misijní zápal je stále tentýž, byť se aktéři – osvícené národy – proměňují a střídají.¹²

Americký badatel Daniel Lerner byl jedním z prvních, kdo v polovině padesátých let učinil z dichotomie tradice–modernita základ své analýzy. Ve své knize *The Passing of Traditional Society* (1958) rozebírá proces modernizace především v zemích Středního Východu. Klíčem k modernizaci je šíření racionálního a pozitivního myšlení a Lerner se domníval, že hlavním nositelem těchto kulturních změn je spolu s urbanizací a alfabetizací především působení masových médií. Díky masovým médiím se v dříve zaostalých zemích rozvíjí zcela nový typ osobnosti. Jedná se o „mobilní osobnost“, tedy o člověka, který je schopen pohybovat se v rychle se měnícím světě dostatečně pružně a úspěšně. Základem jeho úspěchu je schopnost empatie, schopnost překročit svoji omezenou zkušenost a přenést se do pozice druhých lidí. Díky této své psychické pohyblivosti je moderní člověk schopen překonávat bariéry, jejichž vinou byl uvnitř tradiční společnosti rozhled každého omezen jen na nejbližší okruh jeho rodiny. Lidé se učí rozhodovat podle abstraktních kritérií, což je v nových ekonomických a sociálních podmínkách naprosto nezbytné. Schopnost empatie tak lidem umožňuje začít se aktivně podílet na budování nové společnosti.

Daniel Lerner byl kritizován za přeceňování vlivu médií, za ignorování širších ekonomických předpokladů vývoje i za přílišné zjednodušování, které mu umožnilo například tvrdit, že islám je bezmocný tvář v tvář nástupu racionálního a pozitivního myšlení. Lernerův přístup budí dojem – a to je sporný rys, který již modernizačními teoriemi zůstal –, že za nevyvinutost společnosti nesou vinu lidé, jejichž postoje se nestaly dostatečně pružnými. Lidé v chudých zemích si zavinili svůj hlad a bídu vlastně sami v důsledku chybějící psychické flexibility. Žádné vnější síly, mocenské tlaky či strukturální deformace za jejich osud nemohou (Wehling 1992: 116).

Na stejné vlně rozvíjel modernizační teorii psycholog David McClelland v kdysi neméně vlivné práci *The Achieving Society* (1961). Také on spojuje modernost s připraveností člověka podávat vysoký výkon, tedy dělat věci lépe, rychleji, účinněji a s menším úsilím než dříve. Tato schopnost je základním

---

¹² Jak poznamenává Wolfgang Knöbl, právě onen misijní náboj mohl způsobit, proč se teorie modernizace nenechaly inspirovat koncepcí Roberta Redfielda založenou v tradici chicagské školy na dichotomii města a venkova. Podle Redfielda se rysy městského života expanzivně šíří, nepředstavují však hodnotové o nic žádoucnější stadium než život na venkově. Parsonova a Levyho konstrukce „modernita versus tradice“ naopak přímo vybízela k politické podpoře a prosazování moderního, což bylo zcela v souladu s Trumanovou doktrínou.

předpokladem ekonomického růstu země. Autor sice poznamenává, že náchylnější jednat tímto způsobem jsou věřící reformovaných církví, a vyslovuje se pro posílení práv žen, neříká však přesněji, co vlastně způsobuje ochotu podat vysoký výkon. Důraz na hodnotovou změnu na úrovni individuálních aktérů vedl u McClellanda i dalších autorů k podcenění celkového politického, sociálního a ekonomického rámce v zemích, které měly být modernizovány. Mělo to svoji funkci: apel na proměnu individuálních hodnot umožňoval ponechat diskrétně stranou politický a sociální charakter často velmi nemoderních, nejednou autoritativních, a přímo diktátorských režimů v zemích, které se v této fázi studené války staly vojenskými spojenci USA.

Úvahy Lerner a i McClellanda vedly nicméně k důrazu na úlohu aktérů modernizačních změn. Tato otázka byla podstatná, protože samotná dichotomie „tradice-modernita“ byla až příliš statická a chyběla v ní odpověď na otázku, kdo vlastně převede společnost z jednoho jejího stadia do druhého.

Oba zmínění autoři načrtli obraz aktéra modernizace spíše jen v rovině obecně psychologické. Měl jím být člověk, který je dostatečně otevřený novým zkušenostem a inovacím, dokáže uvažovat v širokém a časově vzdáleném horizontu, je vnímavý k názorům druhých, je orientován do budoucna spíše než do minulosti, je schopen plánovat svoji kariéru. Jde o člověka s vysokou sebedůvěrou, který ovládá okolnosti svého života a jde pevně za svými cíli. S plnou důvěrou ve vědu chce uvést pod kontrolu vnější svět a zároveň dopřává svobodu a důstojnost druhým lidem, včetně žen a dětí (Harrison 1988: 20).

Není obtížné postřehnout v tomto portrétu silně idealizované rysy amerického pionýra z dob osídlování Západu. Šlo o příslušníka energických středních vrstev a teoretici modernizace čtli tento obrázek v době, kdy právě střední vrstvy zažívaly nebývalý vzestup a jejich očekávání do budoucna byla tak vysoká jako snad nikdy předtím. Prudký ekonomický vývoj dvaceti poválečných let, nebývalé pokroky vědy a techniky, výrazná vzestupná mobilita a absence vážnějších konfliktů ve společnosti, to vše podporovalo široký politický konsenzus a utvrzovalo Parsonse a jeho žáky a následovatele v tom, že hodnotová shoda není jen nějakým dočasným průměrem, nýbrž nepochybným základem jakékoliv společnosti. Na přelomu padesátých a šedesátých let 20. století proto převládal pocit, že modernita je něco homogenního a harmonického a že proces modernizace byl jen nedopatřením dočasně přerušen dvěma světovými válkami, aby se nyní mohl již konečně rozvíjet podle své vlastní logiky.

Teprve polovina šedesátých let 20. století přinesla první procitnutí z amerického snu. Objevení masové bídy přímo v jádru velkoměst nejmodernější země světa, začátek boje černochů za lidská práva, šok z barbarských zločinů,

keré byly spáchány za války ve Vietnamu, první známky nastupující ekologické krize a první zprávy o existenci nepřekročitelných mezí růstu, to vše dohromady umožnilo nahlédnout, že krátká poválečná prosperita byla jen výsledkem mimořádně příznivé ekonomické, politické a sociální konstelace, která se nemusí opakovat (Wehling 1992: 32).

Na přelomu padesátých a šedesátých let však teoretici první vlny modernizace nic z toho ještě netušili a hledali aktéra, který v planetárním měřítku zopakuje momentální úspěch amerických a evropských středních vrstev.

Jako jeden z prvních se tímto problémem zabýval Eduard C. Banfield v práci *The Moral Basis of a Backward Society* (1958). Zaostalost jižní Itálie ve své studii vysvětluje tím, že místní vůdcové, kteří tyto oblasti kontrolují, se řídí „amorálním familismem“, sledují tedy jen okamžité výhody své vlastní rodiny. Nemají takový rozhled a nehájí natolik obecné zájmy, aby mohli působit jako skutečná modernizační elita.

Přímo manifestem modernizačních teorií se stala zhruba v téže době kniha amerického ekonoma Walta W. Rostowa nazvaná *The Stages of Economic Growth* (1960). Autor v ní zkoumá, jak dochází k tomu, že určitá země překoná odvěkou stagnaci a nastartuje ekonomický vývoj, jehož normálním rysem se stává vysoké tempo hospodářského růstu. V knize najdeme pevnou víru v přímočarost a nezvratnost rozvoje, je-li tato cesta již jednou nastoupena, dále přesvědčení o tom, že k odstranění bariér ekonomického růstu je zapotřebí radikální hodnotové změny, a konečně představu o elitách jako o těch, kdo příslušné změny navodí. Podle Rostowa postačuje k nastartování trvalého růstu splnění dvou základních podmínek. Jednak musejí potenciální elity považovat dosavadní cesty k získání prestiže, majetku a moci za nedostatečné, jednak musejí být staré společenské struktury patřičně zesláblé, aby novým elitám dovolily jejich aspirace realizovat. Ani Rostow si ovšem nekladl otázku, nakolik demokratickou cestou se nové elity v případě svého úspěchu vydají.

Širšími aspekty podmínek pro nastartování ekonomického růstu se ve stejné době zabýval i další americký ekonom Bert F. Hoselitz, který stál u teorií modernizace od samého jejich zrodu. Také on hledal v oblasti hodnot faktory, jež by mohly nastartovat ekonomický růst. V práci *Sociological Aspects of Economic Growth* (1960) vyjadřuje přesvědčení, že tuto úlohu mohou sehrát skupiny, které stojí na okraji společnosti a kterým jsou odepřeny běžné cesty k sociálnímu vzestupu, jako tomu často bývalo například u Židů. I když Hoselitz převzal Parsonsovy vzorce proměnných a souhlasil s Levyho zjednodušenými vývody, otevřel nové téma tím, že varoval před iluzí, podle níž nerozvinuté země budou pod vedením svých elit zcela spontánně a věrně kopírovat západní vývoj.

Bylo to vůbec jedno z nejranejších upozornění na problematičnost předpokladu interdependence. Zájem teorií modernizace o odkrytí předpokladů ekonomického růstu byl úzce svázán s vírou v to, že právě zavedení trhu víceméně automaticky povede k ustavení demokratických forem vlády a k rozšíření „občanské kultury“ podle vzoru Velké Británie či Spojených států. Ti, kdo stáli u zrodu těchto teorií, si nekladli otázku, zda tolik doporučená industrializace nemůže vést naopak k politické nestabilitě s katastrofálními sociálními dopady. Jen několik let po porážce hitlerovského Německa si američtí teoretici nepřipouštěli, že také totalitarismus je jevem ryze moderním a že je výrazem specifického způsobu industrializace společnosti. Zatímco ekonomové si tento problém nepřipouštěli, sociologové viděli záruku harmonického vývoje v existenci silných středních vrstev, které budou s pokračujícím hospodářským růstem automaticky silnit.

Politologové byli tehdy výjimečně prozíravější. Už v polovině padesátých let vystupoval Barrington Moore proti představám o jediné možné cestě modernizace.¹³ Řadu let před svými kolegy upozorňoval na to, že působení Západu na rozvojové země může vést k nezamýšleným důsledkům, například v podobě koncentrace a centralizace nedemokratické moci. Klade si přitom otázku, zda existuje jen jedna, demokratická cesta k modernizaci země.¹⁴

Tuto myšlenku najdeme počátkem šedesátých let rozvedenu například v práci *Bureaucracy and Political Development* (1963), jejímž autorem je Joseph LaPalombara. Proces industrializace podle něj nevede zcela automaticky k demokratizaci země. Modernizace v technické a ekonomické rovině vůbec nemusí vyvolat ty sociální a politické důsledky, jež si od ní lidé slibovali. Ekonomický růst neustí nutně do očekávaných politických změn a proces sekularizace společnosti nerozšiřuje nutně prostor pro demokracii.

Jiný americký politolog F. W. Riggs jde ve své práci *Administration in Developing Countries* (1964) ještě o krok dále. Tvrdí přímo, že ekonomické a sociální struktury tradičních společností mají takovou povahu, že je nemožné reprodukovat v jejich rámci instituce mechanicky okopírované ze západních vzorů. Politické struktury přenesené do rozvojových zemí pouze vypadají jako moderní. Ve skutečnosti tam politické elity vykonávají moc bez ohledu na zájmy společnosti, bez korigování občanskou veřejností a bez

¹³ Už v práci *Political Power and Social Theory* (1958) se Moore zabývá otázkou, proč v Anglii a ve Spojených státech vedla modernizace k jiným politickým důsledkům než v Německu či v Japonsku. Tyto analýzy tentýž autor rozvinul později ve vlivné knize *Social Origins of Dictatorship and Democracy* (1966). Jako rozšíření účasti občanů na veřejném dění chápe modernizaci politolog Gabriel Almond, spoluautor srovnávací studie nazvané *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations* (1963).

¹⁴ Zbigniew Brzezinski rovněž již v polovině padesátých let položil základ pro pochopení modernity totalitních systémů, když konstatoval, že proces industrializace se prosazuje v zaostalejších zemích natolik obtížně, že vzniká velké pokušení urychlit ho a usnadnit za pomoci masové politické strany, která se nebude při jeho řízení zdržovat zdlouhavými procedurami demokracie.

snahy o dosažení normativního konsenzu mezi vládci a obyvateli země. Znepřátelené kmenové a etnické skupiny bezohledně soupeří o moc a používají státní správu jen jako nástroj k prosazení svých skupinových zájmů a jako prostředek korupce. V rozvojových zemích tak dochází k rozkladu struktur tradičních společností, aniž by se současně rozvíjely instituce a vzorce jednání obvyklé v moderních společnostech. Sebedynamičtější ekonomický růst na tom nic nemění.

Neočekávané a zarážející výsledky modernizace mnoha rozvojových zemí vyvolaly otázku, co všechno lze ještě pod označení „moderní společnost“ vůbec zařadit, a kromě toho vedly ke zpochybnění výchozího protikladu tradice–modernita, ve kterém byl obojí typ společnosti zcela jednoznačně (snad až příliš jednoznačně) vymezen.

Při hledání odpovědi na tyto otázky se pozornost primárně soustředovala z pochopitelných důvodů na případ Japonska. Už Max Weber se ostatně domníval, že právě Japonsko je schopno dospět vlastními silami do fáze moderní společnosti, a spojoval to mimo jiné s podobnostmi struktury japonského feudalismu s feudalismem evropským. V rámci modernizačních teorií sehrála v tomto směru iniciační úlohu práce Roberta Bellaha nazvaná *Tokugawa Refigion* (1957). Autor v ní konstatuje, že elita, která Japonsko úspěšně modernizovala, vyznávala spíše hodnoty partikularismu než univerzalizmu. Sloužila slepě císařské rodině a nejvýše cenila vojenské ctnosti svého stavu. Logika plynoucí z Parsonsových vzorců proměnných tak v tomto případě nedává vodítko pro jednoznačné rozlišení tradice a modernity.¹⁵

Tuto myšlenku zobecnil Clifford Geertz v práci *Old Societies and New States. The Quest for Modernity in Asia and Africa* (1963). Konstatuje, že právě vznik nových států, tedy příchod modernity, paradoxně posílil ve zkoumaných zemích parochialismus, rasismus a komunalismus, protože spolu se státem byla vytvořena mnohem větší aréna, v níž lze tyto původně kmenové prvky realizovat. Prastaré zášti a konflikty s příchodem státu nevytizely, naopak se výrazně vyostřily a rozšířily. Podle Geertze tato zkušenost vyvrací jednoduché evoluční schéma, v němž staré prvky odumírají, aby uvolnily místo novým a vývojově vyšším.¹⁶

Jestliže budeme rozvojové země přes všechny tyto „zvláštnosti“ považovat za zmodernizované země, pak se původní hranice mezi tradicí a modernitou výrazně rozvolní. Spolu s tím vyvstává před modernizačními teoriemi otázka,

¹⁵ Pozdější a ze sociologického hlediska propracovanější výklad japonské cesty k modernitě obsahuje práce J. P. Arnasona nazvaná *Social Theory and Japanese Experience. The Dual Civilization* (1997). Zvláštnost a specifčnost modernity v japonském provedení do jisté míry zpochybňuje francouzská socioložka japonského původu Sylvaine Trinh (1992).

¹⁶ Podrobně o těchto motivech, které jsou vysoce inspirativní také pro úvahy o průběhu a dopadech dnešní druhé vlny modernizace, viz Knöbl (2001).

nakolik jsou vlastně moderní společnosti obecně skutečně natolik racionální, univerzalistické, funkčně specifické atd., jak to viděla výchozí klasifikace.¹⁷

Na mnohá úskalí teorie modernizace reagoval ve svém díle přední izraelský sociolog Samuel N. Eisenstadt. Již v jedné ze svých ranějších prací nazvané *The Political Systems of Empires* (1963) vylíčil modernitu jako vnitřně krajně rozporný fenomén, který v sobě již nemá nic z jednoduchosti výchozího schématu. Vývoj k modernitě není ani zdaleka přímočarý, či dokonce nutný. Ze vzájemného soupeření různých segmentů mocenské elity může modernita někdy vykristalizovat, cesta k ní však může být při jiné konstelaci sil také na dlouhou dobu zablokována, anebo konečně může vzniknout moderní režim zvláštního typu, jak se to stalo ve třicátých letech v Německu či Japonsku. Procesy modernizace bývají doprovázeny výraznou dezorganizací, neboť různé sektory společnosti se vyvíjejí různou rychlostí.

V pozdější práci tento autor svoji kritiku přílišné přímočarosti schématu „tradice versus modernita“ systematizoval a dále zobecnil (Eisenstadt 1973). Konstatuje, že řada zemí, které vykročily na cestu modernizace, byla po prvních, zdánlivě úspěšných fázích, zachváćena regresem. Tyto země se nestaly moderními, nevrátily se však ani jednoduše do tradice. Nastoupily v nich k moci diktátorské režimy, došlo tak k návratu na nižší stupeň diferenciaci při zachování některých vnějších prvků a symbolů modernity. To postihlo nejen mnoho rozvojových zemí po druhé světové válce, ale například také Německo již po první světové válce. Příčinu tohoto regresu spatřuje Eisenstadt v tom, že politická elita země nedokázala zvládnout konflikty mezi různými zájmovými skupinami, které proces modernizace v té či oné míře vždy doprovázejí.

Eisenstadt dospívá až k zásadnímu zpochybnění výchozího schématu modernizačních teorií. Tradiční společnosti nejsou všechny stejně nehybné a jednotilé. Některé jejich typy jsou s procesem modernizace lépe slučitelné, jiné ho naopak blokují. Jestliže se tedy regiony vyvíjejí jinak než Západ, neznamená to, že zůstávají ponořeny do tradice. Jsou prostě naprogramovány odlišně, neboť prošly jinou tradicí než západní svět. I v modernizovaných společnostech naopak zůstávají ostrůvky jednání, postojů, institucí a symbolů, které se nepřestávají orientovat na tradici. Mohou se přitom na moderní podmínky částečně adaptovat, neboť nejen modernita, ale také jisté formy tradice jsou mimořádně přizpůsobivé. Výsledkem bývá částečná modernizace země, která

---

¹⁷ Jak upozorňuje Wolfgang Knöbl, v této fázi se vymstilo, v jakém spěchu a nakolik zjednodušeně byla koncepce vzorců proměnných z Parsonsova systému excerpována. Samotný Parsons připouštěl, že moderní společnost si podržuje i tradiční vzorce jednání a s jejich pomocí mírní excesy moderních vzorců. Oproti mnoha teoretikům modernizace měl Parsons určité pochyby o přímočarosti racionalizačních procesů. Při krajně selektivním přejímání jeho myšlenek se tato opatrnost bohužel vytratila (Knöbl 2001: 171–173).

není jen nějakým přechodovým stadiem. Může se stát přímo trvalým stavem celé společnosti (Eisenstadt 1973: 101–102).

Eisenstadt tak nakonec dospívá k představě „mnohosti modernit“, která již nemá s původním evolucionistickým schématem příliš mnoho společného. Marně zde hledáme jednoduchou představu o tom, že proces industrializace zruší všechny tradiční kulturní bariéry a nahradí je novými hodnotami, jimiž se pyšní západní kultura.¹⁸

Již od poloviny šedesátých let 20. století, tedy shodou okolností ve stejné době, kdy až dosud neproblematický poválečný vývoj zažívá první trhliny, tak byly vážně zpřoblematizovány prakticky všechny původní předpoklady teorií modernizace. Intenzivní kritika vedla její stoupence k tomu, že své teze formulovali ve stále abstraktnější a obtížněji verifikovatelné poloze. Využívali k tomu prvky evoluční teorie a teorie systémů, které pro potřeby sociálních věd tehdy objevoval a zpracovával opět Talcott Parsons. Pod náporom teoretické kritiky i vzhledem k evidenci problematických dopadů modernizace na rozvojové země však první vlna modernizačních teorií ve druhé polovině šedesátých let valem slábne a téměř na dvě desetiletí upadá prakticky do zapomnění.

Není od věci shrnout hlavní body, které nebyly vyřešeny v rámci tehdejších diskusí. Po nástupu druhé vlny modernizace se totiž řada nevyřešených otázek opět vynořuje v celé své naléhavosti.

Problém vymezení. V diskusích šedesátých let (ale ani později) se nedospělo ke shodě v tom, co přesně pojem „modernizace“ vlastně znamená. Každá kritika slabin používaného pojmu vedla jen k jeho předefinování a ti, kdo modernizaci propagovali, začali plynule obhajovat tentýž koncept s poněkud pozměněným obsahem. V tomto procesu se pojem modernizace stává natolik nekonkrétním a všeobjímajícím, že bývá obtížné empiricky ho uchopit.

Jednotlivé studie o průběhu modernizace zkoumaly pestrrou škálu projevů modernity. Byly mezi ně řazeny například industrializace a doprovodná urbanizace dříve agrárních zemí, vzestup sociální mobility spojovaný často s expanzí vzdělání, sekularizace kultury a nastartování vědecko-technického pokroku, tvorba nových států spojovaná s demokratizací a vzrůstem politické participace, převládnutí výkonové motivace a nárůst psychické flexibility, rozšiřování univerzálně platných hodnot a racionalizace životního stylu.

---

¹⁸ Částečně v návaznosti, částečně jako polemiku s Eisenstadtem lze interpretovat analyticky velmi jemné rozbory Johanna P. Arnasona, jehož historicky i kulturně zcela mimořádný záběr sahá od výkladu dynamiky modernity v evropském středověku, přes analýzu zvláštností formování moderního Japonska, až po výklad povahy ruského totalitarismu 20. století. Spojujícím momentem je zde představa vývoje jako procesu, který není dopředu naprogramován a ve kterém hrají velkou úlohu inovace, jež se rodí bez jakéhokoliv plánu v kontaktu různých civilizací.

V reakci na kritiku, která poukazovala na absenci řady těchto rysů v mnoha modernizovaných zemích, se definice modernizace posouvaly do stále abstraktnější polohy a kladly důraz na procesy funkční diferenciaci, doprovodné integrace, individualizace preferencí, generalizace hodnot a norem a podobně. Postupně se tak dospělo až do nejobecnější roviny, kdy určujícím znakem modernizovaných společností se stává (díky Parsonsovi) nárůst schopnosti systémové adaptace.

Za abstraktními tezemi o zvyšování schopnosti adaptace systému je ovšem nutno vidět skutečné jádro tohoto procesu, které samo o sobě není nijak zvlášť abstraktní. V zásadě se jedná jen o schopnost veškeré společnosti bezpodmínečně se podřizovat potřebám a imperativům ekonomiky a plně s nimi rezonovat.¹⁹ Nejprve to byly potřeby industrializace agrárních zemí, později stále více převládá imperativ exportní konkurenceschopnosti země v podmínkách ekonomické globalizace.²⁰

Problém interdependence. Teorie modernizace mají smysl jen do té míry, v níž lze obhájit jejich základní předpoklad, tedy předpoklad o vzájemné závislosti změn probíhajících v jednotlivých sektorech společnosti. Teoretici modernizace předpokládají, že nastartovaný ekonomický růst bude doprovázen pozitivními změnami v oblasti politiky (demokratizace společnosti), v oblasti kultury (změny hodnot směrem k větší toleranci a empatii) i v dalších oblastech života společnosti.

Na postulátu interdependence nic nemění skutečnost, že teoretici modernizace zpravidla nepodléhali ekonomickému redukcionismu. I když se často domnívali, že ekonomický růst je základem, který roztáčí kola modernizace i v ostatních sektorech společnosti, i když jádro modernizace spatřovali v rychlé industrializaci, hledali zároveň mimoekonomické faktory, které uvedou nejprve do pohybu samotný ekonomický rozvoj. Odtud jejich důraz na hodnotovou reorientaci a na úlohu elit, které jako první prosadí v málo výkonné a zaostalé společnosti do života nové, dynamizující hodnoty.

Skeptici ovšem záhy upozorňují na to, že tempo modernizace lze měřit v různých sektorech společnosti různě spolehlivě. Kupříkladu LaPalombara konstatuje, že v oblasti technologického vývoje je to zdaleka nejsnadnější, jako indikátoru lze použít například stupně industrializace a mechanizace

---

¹⁹ Už počátkem šedesátých let konstatuje francouzský sociolog Henri Lefebvre v práci *Introduction à la modernité* (1962), že modernita je přizpůsobením společnosti dynamice a rytmu kapitalistického procesu akumulace, jenž je určován stále více rozvojem techniky. O procesu modernizace jako o „zvyšování schopnosti adaptace“ se začalo mluvit teprve o několik let později.

²⁰ Stručně a výstižně to vyjadřuje Peter Wehling: „Poté, co byla za tvrdé jádro modernizace prohlášena schopnost stupňovat výkonnost ekonomiky (coby stupňování kapacity přizpůsobení), byla racionalita modernizačních teorií fakticky redukována na instrumentální racionalitu“ (Wehling 1992: 125).

zemědělství. Rozvoj v oblasti politické či sociální lze definovat a měřit mnohem obtížněji. Zároveň se zde prudce zvyšuje nebezpečí etnocentrického přístupu, když je za cíl dějin a ztělesnění modernity vydáván angloamerický model rozvoje (LaPalombara 1963: 10).

Současně s tím řada empirických studií již od přelomu padesátých a šedesátých let 20. století ukazuje, že v zemích procházejících dekolonizací nemusí být industrializace doprovázena ani demokratizací politiky, ani pozitivními změnami v sociální oblasti. Toto vážné zpochybnění principu interdependence bylo benevolentně tolerováno, a to z důvodů politických. Politická stabilita prozápadních režimů byla upřednostněna oproti propagovaným hodnotám svobody a demokracie (Wehling 1992: 108).²¹

Po teoretické stránce vychází předpoklad o interdependenci z vysoce selektivního čtení klasiků sociologického myšlení. Opírá se například o tu linii Weberova myšlení, která chápe vývoj Západu jako postupující racionalizaci všech oblastí života společnosti. Přehlíží se ovšem, že u Maxe Webera má postup racionalizace v různých oblastech různé dopady. Zatímco v ekonomice zvyšuje výkonnost, v oblasti správy podporuje spolu s tím také dehumanizaci a v oblasti politiky zvyšuje bezduchou rutinu a nahrává technokratickému přístupu k moci a k občanům.

Pokud bychom přihlédli k jiným motivům Weberova díla, museli bychom teorii o interdependenci výrazně poopravit: Změny v jedné oblasti se skutečně dříve nebo později odrazí také v ostatních oblastech. Jenže ty změny, které v jedné oblasti mohou vyznít pozitivně, se odrážejí nejednou v jiných oblastech problematicky, či přímo negativně. Politická a sociální dezorganizace, která často doprovází procesy modernizace, je mimo jiné způsobena právě tím, že sektor ekonomiky, který se rozvíjí nejdravěji, deformuje svými imperativy rozvoj sektorů ostatních.

Předpoklad interdependence ztroskotává na tom, že se často nedaří ukázat souvislost mezi ekonomickou modernizací a politickou modernizací. Přitom jak u ekonomického, tak také u politického rozvoje byl poválečnými teoretiky modernizace jednoznačně stanoven žádoucí stav. V prvním případě jím byla industrializace, v případě druhém demokratizace a rozvoj politické participace. V sociální oblasti takový stav stanoven nikdy nebyl a teorie modernizace prakticky nevěnovaly pozornost tomu, jak by mělo vypadat „modernizované sociálně“. Proto se zde předpoklad interdependence ani nemohl testovat,

---

²¹ Wehling svoji kritiku dále konkretizuje: V případě modernizace nejde ani tak o změnu vládnoucích mocenských vztahů, jako spíše o optimální a flexibilní fungování politického systému vycházejícího vstříc ekonomickému růstu. Jde o ekonomický růst, a nikoliv o spravedlivější rozdělování jeho plodů. Nositeli této modernizace jsou elity. Tam, kde chybějí podnikatelé, přejímá roli modernizátorů státní aparát (Wehling 1992: 117).

a to přesto, že kvalitu života ovlivňuje právě oblast sociálních vztahů zpravidla výrazněji než jiné oblasti.²²

Problém přechodu od jednoho typu společnosti k jinému. Východiskem teorií modernizace byl popis dichotomických znaků tradiční a moderní společnosti. Vznikla tím ovšem paradoxní situace. Východiskem teorie změny byl statický popis dvou stavů společnosti, přičemž chybělo uspokojivé vysvětlení, jak vlastně dochází k přechodu od prvního ke druhému z nich. Jak ukázal Wolfgang Knöbl (2001), ahistorická americká sociologie po druhé světové válce neměla jasno ani v tom, jak vlastně došlo k modernizaci Spojených států. Přitom si troufala navrhnout modernizační recepty pro ostatní země. Velice rychle se ukázalo, že je mnohem jednodušší stanovit dichotomii předindustriálních a moderních společností, než analyzovat procesy přechodu mezi nimi. Ze všeho nejjednodušší byla odpověď na otázku po znacích moderní industriální společnosti, či přesněji po žádoucích psychických rysech člověka této společnosti. Bylo to mnohem snadnější než ptát se po příčinách a předpokladech samotného industrialismu. Proto Daniel Lerner či David McClelland zaměřili své analýzy právě tímto směrem (Knöbl 2001: 173).

Neschopnost zachytit přechod od tradice k modernitě byla ovšem dána v nemalé míře přímo teoretickými východisky strukturního funkcionalismu, z něhož po druhé světové válce teorie modernizace vycházely. Parsonsův systém v této fázi kladl mnohem větší důraz na popis struktur než na studium změny. Byl dokonce náchylný spatřovat ve změnách struktur pouhou deviaci. Jeho přílišný důraz na hodnoty vedl badatele k tomu, že ve svých výzkumech makrosociálních transformací nadměrně psychologizovali. A konečně důraz na hodnotový konsenzus vedl k podceňování významu napětí a všech disharmonií, které natolik konfliktní proces, jakým je modernizace, s sebou nutně přinášel.

Výsledkem byla tendence chápat jakoukoliv změnu jakožto změnu k lepšímu a opomíjet v modernizačním zápalu všechny ty změny, které takto charakterizovat nebylo možné.

Etnocentrismus a endogenní perspektiva. Tyto dva rysy modernizačních teorií se od počátku prostupují a doplňují. Výraz „modernizace“ byl pro změny v rozvojových zemích zvolen proto, že je pečlivě odpoután od politických konotací (na rozdíl od výrazů „europeizace“, „westernizace“, či dokonce „amerikanizace“) a zároveň nemá pejorativní příděch (na rozdíl od výrazu „zcivilizování“).

---

²² Základním předpokladem pro zkoumání dopadů modernizace na sociálno je, podle našeho názoru, rozlišení dvou významů sociálna, kterému se budeme věnovat v dalších kapitolách.

Etnocentrismus modernizačních teorií spočívá v tom, že za vrchol civilizačního vývoje je v nich v první vlně považována situace ve Spojených státech dvaceti poválečných let, viděná z perspektivy středních vrstev na vzestupu.²³ Relativně krátká zkušenost s poválečnou ekonomickou prosperitou, která ve specifických podmínkách rozvoje sociálního státu dočasně posilovala sociální integraci a politický konsenzus, byla v teoriích modernizace jednoduše identifikována s převládajícím trendem celosvětového vývoje.

Zatímco všechny pozitivní rysy vývoje se mají šířit jako forma nápodoby této specifické konstelace, veškeré negativní jevy, včetně zaostalosti a bídy, jsou považovány za vnitřní bariéry rozvoje dotčených zemí. Při takovém nastavení pohledu je již dopředu vyloučeno, aby se uvažovalo o zaostalosti a deformacích vnitřního vývoje, k nimž došlo v souvislosti s předchozí kolonizací rozvojových zemí. Podobně se abstrahuje od úlohy válek v modernizaci země a zcela pak je tabuizován fenomén imperialismu. Jednoduše se předpokládá, že výsledek nárazové modernizace implantované zvenčí bude totožný s výsledkem tohoto procesu v zemích, které se dlouhodobě modernizovaly ze svých vnitřních zdrojů.

Etnocentrismus modernizačních teorií může snadno vyústit až do jakési formy neodarwinismu, což se projevuje zejména ve druhé vlně modernizace. Přesvědčení o nadřazenosti euroamerického typu vývoje plynule přechází v tezi o přežití nejlépe přizpůsobených a Parsonsovo neoevoluční vymezení modernizace jako růstu schopnosti adaptace je s touto tezí plně v souladu. Proto mnozí kritici považují teorie modernizace za pouhou modernizaci sociálního darwinismu. Jestliže klasický sociální darwinismus mohl posloužit v 19. století k ospravedlňování koloniální expanze, pak „modernizovaný darwinismus“ slouží o století později k upevňování nekoloniálních forem závislosti. Přímá politická a vojenská nadvláda je přitom nahrazena ekonomickým diktátem v rámci globalizované ekonomiky.

Různost cest k modernitě. Už svým vymezením tradice a modernity vytvářejí teorie modernizace zvláštní optický klam, který jim pak zpětně brání pochopit povahu modernizačních procesů. Tradiční společnosti jsou v těchto teoriích chápány jednolitě bez přihlédnutí k jejich obrovské různorodosti v čase i v prostoru. Všechny jsou házeny do jednoho pytle a jsou stírány nejednou velmi podstatné rozdíly mezi nimi. Přitom se přehlíží, že teprve proces modernizace homogenizuje společnosti a kultury, které byly původně krajně různorodé. O modernitě soudí tyto teorie zcela spontánně, že je výrazem svo-

---

²³ Někdy má tento trend až groteskní podobu. Protože se ve Spojených státech začala po druhé světové válce masově šířit televize, učinil Daniel Lerner z masových médií hlavního nositele modernizace, jenž spolehlivě zajistí celoplanetární rozšíření ctností protestantských středních vrstev.

body výběru, a přitom předepisují všem společnostem jedinou možnou cestu s perspektivou jediného možného vyústění. Ekonomická i sociální struktura všech moderních společností má být ve skutečnosti totožná, právě tak jako psychické a motivační nastavení jejich členů.

Reálný vývoj dokládá v této souvislosti především dvě věci. Konkrétní průběh modernizace bývá v jednotlivých zemích silně ovlivněn podobou předmoderní tradice a její výsledek bývá v závislosti na tom nejrůznější kombinací prvků moderních a předmoderních. Jestliže ovšem prvky tradice přežívají v mnoha možných konstelacích s novými prvky v rámci moderních společností, pak černobílý obraz mizí a proces modernizace nelze jednoduše chápat jako cestu od tradice k modernitě.

Na tuto potíž reagovali četní badatelé první vlny modernizace jednoduše tím, že přežívání tradičních prvků uvnitř moderních společností označili jen za dočasnou deformaci, která s dalším rozvojem vymizí. Například Edward Shils hovořil počátkem šedesátých let o „poručnické demokracii“ (*tutelary democracy*) jako o režimech se silnými autoritativními prvky, v nichž vládnoucí elita postupně zkultivuje politické prostředí do té míry, že v dlouhodobější perspektivě to přinese již skutečnou demokracii (Knöbl 2001: 191).

S výjimkou badatelů typu Samuela Eisenstadta se nepřipouštělo, že „částečně modernizované“ sociální útvary vůbec nemusejí představovat pouze přechodnou vývojovou fázi, nýbrž že se mohou stát trvalým stavem celých společností. Takový přístup ovšem jen dále zatemňuje rozdíly mezi tradicí a modernitou, a kromě toho má ještě tu nevýhodu, že nepřipouští diskusi o možnosti různých podob modernity. A už vůbec pak neumožňuje vysvětlit neuspokojivý stav mnoha modernizovaných společností (například právě různé formy poručnické demokracie) jako projev patologie, který nemá kořeny v tradici, nýbrž vyplývá z vnitřně protikladné povahy samotné modernity.²⁴

---

²⁴ Již v první vlně modernity vzniká nesouhlasná reakce vystupující proti jednorozměrným teoriím modernizace. Pionýrským počinem zde byla práce Paula Barana *The Political Economy of Growth* publikovaná již v roce 1957. Jejím významným popularizátorem se v sedmdesátých letech 20. století stal chicagský ekonom A. G. Frank. Ten vychází z tzv. „dependency theory“, kritické teorie reagující již v padesátých letech na zkušenosti zemí Latinské Ameriky, jejichž uměle udržovaná zaostalost byla dáвана do souvislosti s prosperitou USA. Země Latinské Ameriky sloužily jako zdroj laciných potravin a surovin pro svého severního souseda. Zobecněním této situace dospěl v sedmdesátých letech A. G. Frank a souběžně s ním řada dalších kriticky orientovaných badatelů (S. Amin, T. Dos Santos, A. Emmanuel, I. Wallerstein) k formulaci teorie „světového systému“. Kapitalistická světová ekonomika podle této teorie sestává z ekonomicky dominantního jádra (metropolitní oblasti), které zvyšuje svoji prosperitu tím, že si přivlastňuje nadhodnotu produkovanou v zemích světové periferie (satelitní oblasti). Proto nemůže dojít k rovnoměrné modernizaci všech částí světa, prosperita jedněch bude vždy vykupována zaostalostí druhých. Blíže viz o těchto koncepcích např. (Harrison 1988).

1.2 Druhá vlna modernizace

Druhá vlna modernizace nemá ani zdaleka relativní jednoduchost vlny první. Prolínají se v ní totiž dva myšlenkově značně odlišné zdroje, dva radikálně různé pohledy na modernitu, jejichž polemické střetávání probíhá již od poloviny osmdesátých let a s postupem času neustále sílí.

První z těchto proudů lze nazvat *jednorozměrnými teoriemi modernizace*. Jedná se o pokračování v myšlenkovém stylu první vlny, který je jen nepatrně pozměněn a v zásadě podržuje všechny základní teze vyslovené již v padesátých letech 20. století. Inovace, s nimiž tyto teorie přicházejí, jsou založeny především na Parsonsově neoevolucionismu, jenž byl formulován již v polovině šedesátých let. Tento myšlenkový proud přečkal téměř dvě desetiletí nezájmu o modernizační teorie a s novou vervou vystoupil v průběhu osmdesátých let, kdy vzestup ekonomik asijských tygrů byl vydáván za potvrzení modernizačního optimismu. Dalším impulzem pro renesanci teorií modernizace byl pád reálného socialismu koncem osmdesátých let, který byl brán jako definitivní důkaz o nemožnosti nekapitalistického vývoje. Dřívější kritika teorií modernizace byla z velké části zapomenuta a jejich druhá vlna se snaží použít na modernizaci bývalých zemí východního bloku podobné recepty, které byly před půlstoletím doporučovány zemím chudého Jihu.

Druhým typem jsou *teorie*, které nazýváme *emancipační*. Vznikají v reakci na technologické, ekologické, sociální i politické problémy, jež se projevují s rostoucí intenzitou uvnitř samotné moderní společnosti počínaje šedesátými lety 20. století. Zároveň jsou výrazem nespokojenosti s jednorozměrnými teoriemi modernizace, které mají tendenci všechny tyto problémy bagatelizovat a doporučují řešit je pomocí receptů formulovaných ještě v dobách, než se tyto problémy staly zřejmými.

Jednorozměrné teorie modernizace, jimiž se zabýváme v této podkapitole, pokračují v nových podmínkách v díle započatém před půlstoletím. Zatímco první vlna teorií modernizace usilovala tehdy o rozšíření modelu průmyslové společnosti do agrárních zemí světového Jihu, druhá vlna modernizačních teorií reaguje na problémy vzniklé přechodem k postindustriální společnosti a snaží se její vzorce rozšířit do bývalých zemí východního bloku. Jednorozměrné teorie modernizace přitom předpokládají, že společnost služeb může fungovat právě tak bezproblémově a blahobytně, jako fungovala po dobu dvou až tří desetiletí po druhé světové válce průmyslová společnost. Dále předpokládají, že v podmínkách ekonomické globalizace lze obhájit stejné hodnoty jako před ní, včetně hodnot sociální soudržnosti, solidarity a sociálního státu. A konečně předpokládají, že ekologická (a všechny další) krize je řešitelná v zásadě týmiž prostředky, které ji vyvolaly.

Podobně jako tomu bylo v případě první vlny, také tentokrát politická poptávka vysoce převažuje nad teoretickou připraveností společenských věd. Tento rozpor je řešen tím, že se v obecné rovině sahá po modernizačních předlohách, které byly vyvinuty (a poté téměř zapomenuty) o půlstoletí dříve. Opět se tedy vychází z jednoduchého předpokladu, že zavedení tržní ekonomiky víceméně automaticky povede k žádoucím změnám v oblasti hodnotové orientace, politické kultury, občanské angažovanosti a celého životního stylu. Opět se hledá aktér, který tuto ozdravnou transformaci započne, a zároveň se identifikují bariéry, které tomu brání.

Aby mohla být tato kontinuita obhájena, svolují stoupenci jednorozměrných teorií modernizace k okrajovým ústupkům, jimiž reagují na kritiku, ale které se přitom nijak nedotýkají jádra jejich učení. Jak ukázal Peter Wehling (1992), tato ofenzivní sebeobrana se rozvinula ve třech hlavních směrech.

Jedním z nich jsou teorie „parciální modernizace“. Ty připouštějí, že modernizace společností neprobíhá ve všech ohledech stejně rychle, takže vedle sebe mohou i po dlouhou dobu koexistovat sociální formy modernější a méně moderní. Jak vidno, tyto teorie opouštějí předpoklad interdependence, tedy představu souběžné modernizace všech částí systému, aniž by z toho ovšem vyvodily patřičné důsledky. Jestliže totiž například uznáme, že modernizovaná ekonomika může dlouhodobě existovat s nedemokratickými politickými strukturami či s rigidními sociálními poměry, pak samotný ekonomický rozvoj do značné míry ztrácí svůj smysl.

Jiná forma sebeobrany modernizačních teorií má podobu úvah o „cílené politice modernizace“. Zatímco „parciální modernizace“ se týká rozvojových zemí a vychází z poznání, že jejich kompletní modernizace se zatím nekonala, politika cílené modernizace reaguje na zkušenost s prohlubujícími se krizovými jevy uvnitř samotných již rozvinutých společností. Pomocí nástrojů politiky má být intervenováno do těch oblastí, které vykazují největší krizové tendence, ať již jde o krizi růstu, finanční krizi, krizi politické legitimizace, o projevy ekologické krize, či v případě zaměstnanců o motivační krizi. Vychází se z předpokladu, že moderní společnost jako systém zaručeně žádný problém nepředstavuje, do určitých problémů se dostaly jen některé její dílčí části, a to pouze na přechodnou dobu. S použitím osvědčených receptů modernizace lze tyto slabé články přímo za chodu pohodlně opravit.

Konečně třetí a teoreticky nejpodstatnější strategií staronových učení modernizace je evoluční zdůvodnění modernity. Její zrod lze datovat rokem 1964, kdy celé jedno číslo *Americké sociologické revue* bylo věnováno rehabilitaci evoluční teorie v sociologii. Talcott Parsons zde publikoval stať o tak-

zvaných „univerzálních evoluce“, jež definuje jako „každý komplex struktur a procesů, který zvyšuje dlouhodobou adaptivní kapacitu systémů“.²⁵

Parsonsovův příklon k evolucionismu znamenal návrat k teoretizování Herberta Spencera zhruba o sto let dříve. Již ve Spencerově pojetí totiž nalzáme tytéž prvky, které měly o generace později vdechnout druhý dech modernizačním teoriím. Také u Parsonse najdeme stejný důraz na význam funkční diferenciacie (Spencer mu dal podobu vývoje od nespécializované homogeneity k heterogenní komplexitě) a je zde také stejný důraz na nárůst adaptability systému jako celku (už u Spencera ilustrováno analogií s živým organismem).

Za evoluční univerzálie konkrétně Parsons považuje právní normy a mechanismy, které umožňují existenci a fungování generalizovaných nástrojů typu byrokracie (chápané v nehodnotícím smyslu jako funkční systém úřadů), dále peněz, konkurenčního trhu a konsenzuální demokracie.

Lze spekulovat o tom, nakolik měl Parsonsovův příklon k evolucionismu pouze zastřít závojem vysoké abstrakce nehistorická a etnocentrická východiska první vlny teorií modernizace.²⁶ I pokud by Parsons skutečně sledoval tento motiv, podle řady názorů měla jeho evoluční „inovace“ zcela jiné než zamýšlené důsledky. Ztotožníme-li totiž modernizaci s růstem adaptability systému vzhledem k prostředí, pak jejím nejvyšším projevem přestává být konkrétní společnost (například USA) a účelem se stává jen další zdokonalování schopnosti evoluce, tedy další rozvoj adaptačních mechanismů bez pevně stanoveného cíle.

V každém případě přišlo Parsonsovo zabstraktnění teorií modernizace právě včas, aby pomohlo odvést pozornost od problémů, které se začaly naplno projevovat od přelomu šedesátých a sedmdesátých let 20. století a které zpochybnily snad vše, co tvrdili protagonisté první vlny modernizace. Nejenže se rozvojové země nevyvíjely ani zdaleka podle představ teoretiků modernizace. Samotné vyspělé země jsou v polovině sedmdesátých let zasaženy krizí, tempo růstu jejich ekonomik se výrazně zpomaluje, vynořuje se fenomén masové nezaměstnanosti, prosperita středních vrstev je ohrožena, namísto mobilního vzestupu poválečných let nastupuje v lepším případě stagnace. Spolu s tím je zpochybněn politický konsenzus a narušen sociální smír. Od sedmdesátých let pak vznikají nová sociální hnutí, jež, mimo jiné, zpochybnila legitimitu stranické demokracie. Ekologická hnutí, která mezi nimi dominují,

---

²⁵ Viz Talcott Parsons: *Evolutionary Universals in Society*. *American Sociological Review*, 29 (3), June 1964, s. 339–357.

²⁶ Například podle Davida Harrisona je obtížné vyhnout se dojmu, že Parsonsovův evolucionismus měl sloužit spíše oslavě institucí Spojených států než prohloubení našeho poznání historických souvislostí modernizačního vývoje (Harrison 1988: 39).

přímo zpochybňují racionalitu ekonomického růstu, jenž plodí stále více negativních externalit. Stává se zřejmým, že surovinově a energeticky náročný růst, který je doprovázen extrémním nárůstem znečištění, nemůže být v omezeném prostředí planety univerzálně rozšířen bez vážných environmentálních následků. Spolu s tím je ovšem zpochybněna možnost vzestupu blahobytu v rozvojových zemích, který byl považován za podstatný předpoklad šíření demokracie. Nůžky mezi Severem a Jihem se rozevírají. Ve vyspělých zemích zároveň dochází k erozi normativně kulturní integrace společnosti, narůstá hodnotová dezorientace, která se zejména u mladé generace projevuje mimo jiné prudkým nárůstem počtu a vlivu obskurních sekt, nárůstem drogové závislosti, míry sebevraždnosti a jinými formami útěku z reality.²⁷

Díky tomu, že se posunuly do vysoce abstraktní polohy, mohly si teorie modernizace druhé vlny dovolit reagovat na všechny tyto příznaky krize v zásadě stejným způsobem, jakým první vlna reagovala na holocaust a světovou válku: Tváří se, jako by se nic nestalo. Zdůrazňují svoji víru v kontinuitu, racionalitu a normalitu vývoje a zejména v neomezenou schopnost adaptace systému (Wehling 1992: 34).

V Parsonsově neoevolucionistickém pojetí jsou moderní společnosti chápány jako komplexní systémy, které jsou díky vysoké míře své vnitřní diferenciace schopny reagovat na výzvy všeho druhu nesrovnatelně lépe než předmoderní společnosti, a proto úspěšně přežívat v rychle se měnícím prostředí. Zároveň jsou to primárně normativní systémy, jejichž normy jsou nastaveny tak, že podporují neustálý tok inovací. Jakýkoliv problém, krize či napětí jsou pro tyto systémy jen novým impulzem k tomu, aby příslušnými inovacemi svoji nevyčerpatelnou schopnost adaptace osvědčily a dále prohloubily.

Z prominentních teoretiků navazují v této linii na Parsonse především němečtí sociologové Niklas Luhmann a Richard Münch. Teorie Luhmannova se zaměřuje především na prvek funkční diferenciace. V jejím důsledku se společnost stává stále komplexnější, takže jejím hlavním problémem není ani tak reagovat na změny prostředí, jako spíše adaptovat se na nárůst své vlastní složitosti. Způsobem sobě vlastním pak Luhmann vymezuje evoluci jako evoluci schopnosti evoluce. Modernita přestává směřovat k nějakému relativně stabilnímu stavu, stává se permanentní proměnou, nikdy nekončícím tokem inovací, které jsou generovány bez zřejmého cíle, bez identifikovatelného nositele a jejichž směr nelze předvídat. Evoluce probíhá jen sama kvůli sobě, bez nějakého dalšího důvodu.²⁸

---

²⁷ Jak konstatuje Louis Chauvel, ve Francii se v letech 1965 až 1995 zdvojnásobila míra sebevraždnosti lidí ve věkové skupině do třiceti let (Chauvel 2002: XXI).

²⁸ Také na této vysoké úrovni abstrakce lze ovšem použít již zmíněný kritický argument, který upozorňuje na skutečnost, že rozhodujícím kritériem adaptability systému zůstává schopnost a ochota celé společnosti

Richard Münch navazuje zase na normativní prvek Parsonsova učení. V polemice s Luhmannovým pojetím zdůrazňuje, že v moderní společnosti nedochází k diverzifikaci kódů, jimiž rezonují jednotlivé funkčně diferencované sektory. Diferencované sféry jednání (ekonomického, politického, kulturního apod.) se navzájem prostupují a pronikají díky tomu, že jednající respektují určité všem společné základní normy a hodnoty, které jsou tmelícím prvkem diferencovaného řádu. Díky tomu je ekonomické jednání v rámci euroamerické kultury založeno na vysokých etických hodnotách, instrumentální a hodnotová racionalita se v něm úzce prolínají.

Jak konstatuje Peter Wehling: Rozvíjení Parsonsova neoevolucionismu od počátku osmdesátých let dalo rozhodující teoretické impulzy „modernizaci teorií modernizace“. Autoři typu Luhmanna, Müncha, ale i Habermase abstrahují Parsonse, aby udrželi nárok teorie modernizace na univerzální platnost. Zdůrazňují racionální a normativní základ modernity, který nemůže být otřesen žádnou sociální, politickou či ekologickou krizí kapitalismu. Naopak, ta skutečnost, že krize jsou reflektovány, je vydávána za důkaz evoluční převahy moderní kapitalistické společnosti (Wehling 1992: 200).

Málokdo si přitom všímá absurdnosti situace. Teorie modernizace, které v první vlně měly znamenat velkou naději pro rozvojové země, jsou po několika desetiletích modernizovány, aby posílily naději v to, že rozvinuté země dokáží překonat narůstající problémy spjaté tentokrát s jejich vlastním vývojem. I když se teorie modernizace v této fázi posunují do vysoce abstraktní roviny, jejich recepty, které koncem 20. století doporučují na řešení problémů zemí vyspělých, se prakticky neliší od receptů, které v polovině téhož století nabízely pro rozvoj zemí Třetího světa.

Zatímco (jednorozměrné) teorie modernizace se během půlstoletí své existence v podstatných bodech prakticky nezměnily, okolnosti života členů moderní společnosti mezitím doznaly podstatných změn. Přejít od industriální společnosti k postindustriální byl doprovázen prudkým nárůstem nejistoty zaměstnanců, což souvisí s ústupem velkých formálních organizací, se zvýšením tlaků na světovou konkurenceschopnost v podmínkách ekonomické globalizace a s doprovodnými tlaky na zeštíhlení sociálního státu, na redukci veřejného sektoru a jím poskytovaného sociálního zajištění. V těchto podmínkách vypadají poněkud archaicky doporučení, která byla v první vlně modernizace adresována těm, kdo chtěli být úspěšní. Možnost uvažovat v časově vzdáleném horizontu se při vzrůstající míře nejistoty vytrácí, plánování kari-

---

rezonovat v kódu tržních imperativů. Kritéria účinnosti tedy nejsou neutrální, jsou stanovena na základě zcela konkrétních politických a ekonomických zájmů, které zvýhodňují na úkor zájmů jiných. Luhmann všechny tyto souvislosti zastírá, když hovoří o bezcílné evoluci, místo aby hovořil o ekonomickém růstu, jehož cílem je jen další růst profitu.

éry je v nové situaci velmi ztíženo, sebevědomí plynoucí z možnosti ovládat okolnosti svého života se stává iluzorním cílem. Zbývá tedy jen doporučení k větší adaptabilitě na jakékoliv nepředvídatelné změny a výzva k vysoce inovativnímu jednání. Hodnota těchto doporučení se blíží hodnotě prázdných frází.

Dobrou ilustrací druhé vlny teorií modernizace je dílo německého sociologa Wolfganga Zapfa, který se věnuje této problematice již od samého počátku sedmdesátých let 20. století.²⁹ Zapf si uvědomuje rozdíl mezi teoriemi modernity, které tvoří hlavní náplň děl prakticky všech klasiků sociologického myšlení, a vlastními teoriemi modernizace, jež jsou vypracovávány od druhé světové války ve snaze přivést rozvojové země na trajektorii západního vývoje. Připouští, že první vlna modernizačních teorií nedopadla právě úspěšně a sklidila velkou kritiku. Mnohé rozvojové projekty ztroskotaly a jejich vedlejší důsledky nebyly odborníky ani politiky předvíhány. Kritici v nich odhalili jen nové způsoby podrobení periferních zemí vyspělému centru.

Zapf hledá příčiny všech těchto potíží. Spatřuje je v tom, že modernizátoři padesátých let chtěli zvnějšku, direktivně a přímo plánovitě naordinovat rozvojovým zemím recepty, které měla místní populace jen pasivně přejmout. Podcenili přitom rozsah konfliktů, jenž může tento import rozvoje v modernizovaných zemích vyvolat.

Rovněž připouští, že počínaje sedmdesátými lety 20. století došlo v samotných rozvinutých zemích k řadě procesů, které lineární teorie modernizace vůbec nepředvíhaly. Debata o mezích růstu zpochybnila možnosti dosavadního přímočarého vývoje, nárůst nezaměstnanosti a fiskální krize otřáslly sociálním státem a v souvislosti s tím vynikla legitimační krize demokracie. Diskuse o postmoderně pak přímo zpochybnila úspěšnost a perspektivnost celého modernizačního projektu a s novou naléhavostí nastolila téma selhání modernity.

Wolfgang Zapf odmítá ovšem hovořit o selhání modernity a namísto toho hledá nástroj, který by umožnil modernizovat samotné modernizační teorie. Tento klíč a lék na všechny neduhy modernity a na všechny její krizové projevy nalézá v toku stále nových inovací. Inovace definuje jako „nové materiální a sociální technologie, které pomáhají lépe uspokojovat naše potřeby a lépe řešit naše sociální problémy“ (Zapf 1994: 28). Příkladem materiálních

---

²⁹ K neznámějším pracím Wolfganga Zapfa patří jeho čítanka z teorií modernizace *Theorien des sozialen Wandels* (1968), jeho práce *Individualisierung und Sicherheit* (1987), dále stať *Modernisierung und Modernisierungstheorien* otištěná poprvé ve sborníku *Die Modernisierung moderner Gesellschaften*, vydaného při příležitosti 25. německého sociologického kongresu v roce 1990, a jeho monografie *Modernisierung, Wohlfahrtsentwicklung und Transformation* z roku 1994.

inovací je pro něj vývoj v oblastech mikroelektroniky, biotechnologií, hledání nových druhů energie a nových materiálů. Sociální inovace spatřuje v odklonu od velkých byrokratických organizací k menším a akceschopnějším jednotkám, což umožňuje lépe využít lidský kapitál a zároveň zvýšit participaci občanů na hospodářském a politickém dění. Soukromé subjekty by měly konkurovat veřejnému sektoru a činnost klasických tržních subjektů by měla být doplněna aktivitou neziskových asociací. Příklady sociálních inovací působících „zdola“ vidí ve stínové ekonomice, ale také v činnosti svépomocných skupin v rámci solidární ekonomiky, ve vzniku nových protestních hnutí apod.

Modernizovaná teorie modernizace si musí podle něj být vědoma vysoce konfliktní povahy inovačních procesů, které vyvolávají nerovnováhu, zvyšují napětí, přivolávají krize a činí hledání východisek tápavé nejistým. Ve hře inovací vystupují nejednou nezamýšlené důsledky našeho jednání, což vede často až k paradoxním situacím.

S touto diagnózou i s návrhem na řešení, který osciluje kolem konceptu inovace, je ovšem celé dílo Wolfganga Zapfa v podivném kontrastu. V průběhu tří až čtyř dekad, po které se Zapf modernizací zabývá, nenajdeme v jeho pracích prakticky žádnou inovaci. Již v sedmdesátých letech 20. století vymezoval modernizaci v širším slova smyslu podle Parsonse jako nárůst adaptačních schopností systému a vzrůst jeho schopnosti sebeřízení. V užším smyslu vymezuje modernizaci zcela v intencích první vlny jako souběh hospodářského růstu, industrializace, tvoření demokratických států, mobilizace obyvatelstva k vyššímu výkonu a podobně (Zapf 1979: 21).

V polovině devadesátých let modernizaci vymezuje, bez sebemenší špetky inovativnosti, opět jako vzrůst systémové schopnosti adaptace a sebeřízení (Zapf 1994: 19). Odvolává se přitom zcela konvenčně na Parsonsovy evoluční univerzálie, které adaptační schopnosti společnosti zvyšují, a snaží se je nepatrně přeformulovat, když za ně považuje stranickou demokracii, tržní ekonomiku, masový konzum a sociální stát. Společnosti, které tyto instituce vyvinou, jsou adaptabilnější než společnosti ostatní.

„Podle mého pojetí,“ konstatuje Zapf, „je teorie modernizace, zacílená na konflikt a inovace, vhodným nástrojem k pochopení jak převratného dění na Východě, tak také současných problémů a budoucích vyhlídek Západu. Konkurenční demokracie, tržní ekonomika a společnost blahobytu se sociálním státem a masovým konzumem jsou základními institucemi, v rámci kterých je možno svádět zápas o inovace“ (Zapf 1994: 124).

Takto stanovené mantinely, podle Zapfa let devadesátých, umožňují, aby modernizace vedla ke čtyřem cílům, které jí předepsal Parsons v letech šedesátých. Má především posilovat inkluzi, tedy začleňovat stále více skupin obyva-

telstva do základních institucí společnosti. To tvrdí Zapf v době, kdy největším problémem vyspělých zemí se stává prudký nárůst sociální exkluze, jenž vylučuje stále více skupin obyvatelstva ze základních institucí. Dále má modernizace (podle Parsonse) vést ke generalizaci hodnot, tedy k tomu, že různé dílčí kulturní významy se budou začleňovat pod obecnější, všeobecně přijímané hodnoty. To tvrdí Zapf v době narůstajícího civilizačního konfliktu hodnot. Kromě toho má modernizace (opět podle Parsonse) zvyšovat diferenciaci institucí a subsystémů společnosti. Zapf opakuje teze o nárůstu diferenciaci právě v době, kdy jedním z hlavních témat sociologického diskursu se stává fenomén dediferenciaci. A konečně má modernizace (podle Parsonse) vést ke statusovému a materiálnímu vzestupu rostoucího počtu občanů a k nárůstu jejich sociálních kompetencí. Zapf tuto tezi opakuje zhruba deset let poté, co se výtah sociálního vzestupu ve vyspělých zemích zastavil a jejich sociální kompetence začaly být zpochybňovány.

Zapf ovšem připouští, že ve společnosti narůstá exkluze, že instituce koroďují v důsledku rostoucí individualizace, že klesá schopnost politiky řídit dění v zemi, že ekologické a sociální problémy se celosvětově kumulují. Řešení spatřuje v pokračující modernizaci, která díky inovacím uvolní prostor pro inkluzi, pro generalizaci hodnot, pro diferenciaci a pro zvyšování statutu (Zapf 1994: 127).

Logika jeho argumentace je následující: Jestliže dosavadní procesy modernizace vedou k prohloubení existujících problémů, pak je to nepochybná známka toho, že je zapotřebí v těchto procesech usilovně pokračovat, aby problémy zase zmizely. Pokud by se přitom snad dále prohloubily, je to jen důkaz toho, že jsme nebyli dost energičtí ve snaze zažehnat nemoc tím, co ji způsobuje. Další naše inovace musejí působit v dosavadním směru a problémy se pak už nepochybně vyřeší.

Základ Zapfových úvah je tedy velmi jednoduchý, byť pramálo inovativní. Soustavně klade důraz na prvky, které se vnitřně vylučují, a v okamžiku, kdy by měl uznat, že jsou navzájem neslučitelné, svede řeč na to, že je nutno počítat s drobnými konflikty. Pomocí velkých inovací, domnívá se, můžeme vyřešit drobné konflikty. Příkladů této argumentace je v jeho pracích bezpočet.

Wolfgang Zapf požaduje znásobení proudu technických i sociálních inovací, ale přitom udržení dosavadní míry jistoty všech členů společnosti. Modernizace tak zároveň znamená nárůst svobody voleb i nárůst jistoty (Zapf 1994: 142). Moderní společnost vytváří tlak na individualizaci. Každé individuuum, je nuceno experimentovat na vlastní náklady, samostatně hledat a zpracovávat informace, rozhodovat se samo v riskantních situacích. Zároveň však má každý nárok na to, být spolehlivě pojištěn proti případnému nezdaru

svého experimentování.³⁰ Zapf se zde právem odvolává na výzkumy psychologů, které ukazují, že optimálním prostředím pro rozvoj lidské kreativity je prostředí takzvané stimulující nejistoty, v němž existují impulzy pro hledání nových řešení, aniž by přitom člověk byl existenčně ohrožen. Naopak příliš vysoká míra nejistoty budí strach, což člověka paralyzuje, činí ho agresivním a podobně (Zapf 1994: 45).

Bohužel, nikde u něj nenajdeme úvahu o tom, nakolik nové a inovativní trendy v ekonomickém životě vůbec připouštějí existenci pojišťovacích institucí spjatých se sociálním státem, které až dosud dokázaly udržovat míru nejistoty svých občanů v mezích stimulující nejistoty. Nezabývá se tím, nakolik tlak na „modernizaci“ sociálního státu snižuje jeho pojistnou kapacitu na úkor těch, kdo čelí takzvaným „špatným rizikům“, tedy mimo jiné nemají prostředky, aby se pojistili u soukromých agentur. Namísto toho pouze proklamuje, že modernizace znamená vázat rostoucí individualizaci na rozvětvený systém státem garantovaných jistot (Zapf 1994: 44).

Zapf souhlasí s inovacemi, které vedou k pronikavému zestihlení sociálního státu, a zároveň chce udržet schopnost sociálního státu začleňovat jednotlivce i celé skupiny do společnosti. Rozpor, který zde existuje, obchází tvrzením, že nejde o zrušení sociálního státu, ale právě o to, umožnit lidem, aby lépe využívali svých sociálních práv. Jeden z možných kroků vidí v přesunu od akutní péče k prevenci. Neprozrazuje, odkud je možné vzít při prohlubující se finanční krizi sociálního státu prostředky na zajištění této finančně velice nákladné operace.

Stejným způsobem jako imperativ riskantní volby a potřebu jistoty „sladuje“ Zapf také požadavek masového konzumu a ohledy na životní prostředí. O společnosti blahobytu, nadbytku a masového konzumu soudí, že byla a je rozhodujícím legitimizačním mechanismem moderních společností. Společnosti, které procházejí transformací, musejí svému obyvatelstvu dopřát masovou spotřebu. Pokud by to nedokázaly, neuspěly by. Ani v zemích, jako je Čína, není myslitelné, aby masy obyvatel dále žily vně blahobytného konzumu (Zapf 1994: 142).

Zároveň se vyslovuje pro nutnost „regulovat problémy“ životního prostředí. Věří, že modernizační inovace umožní vyspělým zemím vyřešit ekologickou otázku stejně účinně, jako v minulosti vyřešily otázku sociální. Ekologická tržní ekonomika má přitom sehrát analogickou úlohu, jakou sehrála sociálně tržní ekonomika při řešení sociální otázky. Je zarážející, že Zapf vyslovuje tyto teze právě v polovině devadesátých let 20. století, kdy světová socio-

---

³⁰ V jiné své práci považuje individualizaci za nutnou součást procesu modernizace a jistotu za nezbytný předpoklad tohoto procesu. Moderní společnost musí garantovat sociální jistotu, aby se inovační síly individualizace vůbec mohly rozvinout (Zapf 1987: 3).

logická literatura stále hlasitěji mluví o vzniku „nové sociální otázky“. Kromě toho je s podivem, že nikde ve svých studiích neosvědčuje znalost hojné literatury dokazující, že priority ekonomiky růstu jsou neslučitelné s trvale udržitelným rozvojem.³¹

Zapf má povědomí o jistých mezích růstu, vzniklé dilema ovšem řeší velmi svérázně. Celosvětově nelze z ekologických důvodů rozšířit západní úroveň konzumu. Modernizace tedy bude pro každého znamenat něco jiného. V zemích Jihu bude jejím cílem pouze dosažení elementárního zajištění populace. Bohatý Sever se má zaměřit na budování inteligentnějšího konzumu a výrazně participativnějšího státu blahobytu (Zapf 1994: 143).

Lze to přeložit zhruba takto: Na Jihu se pokusit zajistit alespoň to, aby lidé neumírali hladem, na Severu zeštíhlit sociální stát i přesto, že ekonomika zde bude dále výrazně růst. O možnostech, ba nutnosti grandiózního růstu zemí Severu nemá Zapf ani ty nejmenší pochyby: „Končím otázkou, zda bohaté země OECD mohou v příštích padesáti letech zdvojnásobit svůj hrubý domácí produkt. Moje odpověď je – jednoznačné ano“ (Zapf 1994: 186).

A do třetice, podobnou nejednoznačnost až zmatenost vidíme i v otázce míry spontánnosti, či konformity modernizačního rozvoje. Zapf zde rozlišuje vyspělé země Západu, jejichž modernizační horizont zůstává relativně otevřen (ovšem pouze v mezích Parsonsem stanovených evolučních univerzálií), a země procházející transformací, kde cíl je předem pevně dán: je jím převzetí už existujících institucí Západu (Zapf 1994: 138). Tyto země mají přijímat předepsaný model iniciativně a radostně, nesmí však vzniknout dojem, že je jim snad něco předepisováno, jako tomu bylo v případě rozvojových zemí po druhé světové válce.

V případě „otevřené“ modernizace vyspělých zemí, kde cíl není předem dán, je tím jediným, co je pevně zadáno, institucionalizovaný prostor, v jehož rámci se inovace mohou pohybovat. Jde o instituce trhu, stranické demokracie, sociálního státu a masového konzumu. Stále znovu se tak vrací stejná myšlenková figura. Wolfgang Zapf připouští, že všechny prvky, které považuje za klíčové pro modernizaci, procházejí závažnou krizí. Hovoří o krizi, která zastavila poválečný růst, o krizi masového konzumu, o krizi sociálního státu, o krizi legitimacy politiky. Všechny tyto krize mají být překonány hlubokými

---

³¹ Z celé řady titulů jmenujme jen ty, které byly již v polovině devadesátých let 20. století široce diskutovány: V dnes již klasické práci diagnostikoval ekologické limity růstu americký ekonom Ezra Mishan v práci *The Economic Growth Debate: An Assessment* (1977). Jiný americký ekonom Hermann Daly spolu s pastorem Johnem Cobbem dokumentovali ve své společné práci *For the Common Good* (1989) nárůst vynucených výdajů, který zpochybňuje racionalitu hospodářského růstu. Obsah knihy irského ekonoma Richarda Douthwita (1992) je výmluvně naznačen v jejím podtitulu: *How Economic Growth Has Enriched the Few, Impoverished the Many, and Endangered the Planet*. Přehled několika desítek dalších titulů na toto téma je obsažen v práci J. Kellera (1997).

inovacemi, které se pohybují v rámci ekonomiky růstu, masové spotřeby a sociálního státu. Neustálý proud inovací tak má udržet vývoj v rámci mantinelů, které vytyčila první vlna modernizace, a to bez ohledu na to, že tato první vlna nesplnila to, co se od ní očekávalo.

V obecné rovině je tedy Zapfovo pojetí modernizace vírou v možnosti hospodářského růstu přesně po vzoru padesátých let, doplněnou o vědomí akutních hrozeb krizí, tak jak to přinesla léta sedmdesátá. Čím silnější krize nás postihnou, tím lépe, neboť to přináší tím mocnější impuls k inovacím všeho druhu. Žádná krize nemůže ostatně být natolik silná, aby zpochybnila univerzální platnost institucí, které tyto krize generují. V tomto poněkud neústrojném spojení optimismu z dřívějšího růstu a optimismu ze současných krizí spočívá fakticky jediná Zapfova vlastní a původní inovace.

Zapfovo pojetí inovací není přitom ani zdaleka tak hodnotově neutrální, jak by se z jeho technokratického slovníku mohlo usuzovat. Jednu z důležitých inovací, podle něj, představuje odstranění restrikcí na trhu práce, tedy větší podřízení zaměstnanců zaměstnavatelům. Naopak řeči o rizikovosti jaderných, genetických a dalších technologií považuje Zapf za pouhou brzdu inovace. Ani v jednom případě nezkoumá vztahy moci, v jejichž poli se soubor o inovace odehrává, a neklade si otázku, jakým skupinovým zájmům mohou jednotlivé typy inovací prospívat a koho mohou naopak poškozovat. Tyto konkrétní otázky zastírá Zapf pomocí obecné koncepce (převzaté z teorie Kondratěvových cyklů), podle níž vlny inovací a spolu s nimi hospodářský rozvoj přicházejí v pravidelných cyklech. Úlohou politiky modernizace je celou společnost těmto „přírodním“ cyklům přizpůsobovat tím, že z cesty budou odstraňovány všechny brzdy inovací (Wehling 1992: 219).

1.3 Emancipační teorie modernizace

Za prototyp emancipačních teorií modernizace lze považovat koncepci reflexivní modernity, tak jak ji formuloval německý sociolog Ulrich Beck.³² Do téhož myšlenkového tábora můžeme zařadit Zygmunta Baumana, který sice v řadě bodů Beckovo stanovisko pouze zopakoval, v některých důležitých místech je však rozvinul do radikálnější podoby. Z předních českých sociologů se k emancipační teorii modernizace explicitně hlásí Pavel Machonin. Pokusíme se ukázat, že jeho koncepce v žádném z podstatných bodů nesleduje logiku

---

³² Termín „reflexivní modernizace“ se objevuje již v názvu třetí části Beckovy knihy *Risikogesellschaft* (1986). Jako samostatné téma se tato koncepce vyskytuje v jeho knize *Die Erfindung des Politischen* (1993), jež nese podtitul K teorii reflexivní modernizace. Projekt široce založeného týmového výzkumu reflexivní modernizace prezentoval Beck se svými spolupracovníky v práci nazvané *Die Modernisierung der Moderne* (2001).

Beckova a Baumanova výkladu, v mnoha ohledech má naopak velmi blízko ke stanovisku typického představitele jednorozměrných teorií Wolfganga Zapfa.

Beckova (a po ní také Baumanova) teorie modernizace vychází z následujících předpokladů: Vývoj modernity probíhá ve dvou kvalitativně zcela odlišných fázích. Druhá etapa modernity přitom radikálně zpochybňuje základy, z nichž vyrůstala první etapa, což Ulrich Beck označuje pojmem reflexivita. Vytvářejí se zcela nová napětí a nové konflikty, výrazně jiné, než byly ty, jimiž žila první modernita. Tím se zároveň zpochybňují standardní řešení, s jejichž pomocí mohla první modernita své konflikty po určitou dobu zvládat. Výsledkem je hluboká ambivalentnost dnešní situace právě tak jako nejednoznačnost perspektiv, které se otevírají dalšímu vývoji modernity.

Východiskem Beckových úvah je tedy konstatování, že dějiny modernity procházejí dvěma zcela odlišnými fázemi. Výchozí etapu nazývá jednoduchou, ale také první, polovičatou, či průmyslovou modernitou. Samotné principy jejího fungování spustily výraznou krizi, jež před našima očima dává zrod druhé, reflexivní, či také radikalizované modernitě. Reflexivita modernizace tedy, podle Becka, neznamená hlubší sebereflexi moderní společnosti. Neznamená ani to, co představuje u Giddense, tedy skutečnost, že moderní společnost díky rozvinutému expertnímu vědění neustále monitoruje svůj vlastní průběh. Reflexivní modernizace představuje procesy, které probíhají zcela nezáměrně, nepředvídaně a do značné míry nereflexkovaně. Jsou to nikým nezamýšlené, nechtěné důsledky onoho způsobu, jímž průmyslová modernita vytvářela pokrok. Proces modernizace tedy probíhá nezávisle na myšlení a chtění lidí a má podobu závažných vedlejších důsledků lidské činnosti. To nutí modernitu, která od počátku kritizovala všechny své předchůdkyně, tradiční společnosti, podrobit radikální kritice tentokrát sebe samu a své dosa-
vadní fungování, které se ukazuje jako nadále neudržitelné.³³

Společnost tak prochází zcela radikální proměnou, aniž by byl tento převratný vývoj doprovázen klasickou násilnou revolucí. Nová epocha nevzniká v důsledku politické volby, změny vlády, či mocenského převratu. Rodí se jako latentní vedlejší doprovod jinak normální, důvěrně známé modernizace, provozované podle receptu západní průmyslové společnosti (Beck 1993: 57).³⁴

---

³³ Z toho plyne, že ztotožnění průmyslové společnosti a modernity bylo jen přechodnou historickou symbolózu. Modernizace dnes překračuje rámec průmyslové společnosti, který dříve sama vytvořila (Beck 1991: 48).

Jak teorie zrozené v době jednoduché modernizace (strukturní funkcionalismus), tak také teorie postmoderny mylně ztotožňují modernitu s průmyslovou modernitou. Liší se jen v jejím hodnocení. Stejně postupují teorie postindustriální společnosti, které pouze víceméně mechanicky nahrazují sektor průmyslu sektorem služeb.

³⁴ Průmyslová společnost se tak stává hrobařem sebe samé, ale jinak, než myslel Marx. Ničí své základy nikoliv svými krizemi, nýbrž svými vítězstvími. Neničí ji třídní boj, ale právě další postup modernizace. Nepodkopává ji sociální otázka, ale ekologická otázka (Beck, Giddens, Lash 1996: 44).

Teorie reflexivní modernizace se explicitně staví proti jednorozměrným teoriím modernizace, tedy proti pokusům o takzvané „Weiter-so-Modernisierung“ (Beck, Giddens, Lash 1996: 22). Tyto teorie ani v náznaku nepřipouštějí, že modernizace by mohla modifikovat dokonce i své výchozí premisy a formy. Všechny problémy, k nimž dosavadní modernizace vede, považují jen za důsledky její zatím ještě nedostatečné rozvinutosti a intenzity.

První modernita měla jednoduchý recept na všechny problémy, které se jen mohly vyskytnout. Požaduje více technologie a vědy, více trhu a ekonomického růstu, více funkční diferenciaci, více individuální svobody a autonomie. Požaduje více téhož dokonce i v případech, kdy vzniklé problémy nejsou ničím jiným než důsledkem minulé aplikace právě těchto receptů. Například problémy způsobené minulým ekonomickým růstem se snaží překonat tím, že zbaví růst jakýchkoliv zábran.

V situaci, kdy nekontrolovatelný vývoj technologií, ekonomický růst a pokračující diferenciaci plodí stále více rizik a problémů, jsou neměnné recepty jednoduché modernity stále méně přesvědčivé. Bohužel se neví, co by je mělo nahradit. Výsledkem je všeobecný nástup fatalismu. Vyznávají ho jak ti, kdo věří v pokrok, jenž prý časem vše vyřeší, tak také ti, kdo rezignují tváří v tvář zrychlující se dynamice, která jen přibližuje svůj vlastní zánik.

Beck hledá mezi těmito dvěma druhy odevzdanosti jakousi střední cestu. Podle něj bychom měli připustit, že na západním modelu modernizace je něco špatného. I když tento model nelze zcela odmítnout, je nutné ho velmi pečlivě a kriticky přehodnotit. Jednorozměrné teorie modernizace naopak činí z dnešní podoby Evropy a Ameriky závazný model a vzor hodný následování. To, že i tyto dnes nejmodernější společnosti by mohly být samy radikálně modernizovány, takže by byly nepodobné předchozímu stadiu, si ani na okamžik nepřipouští.³⁵

Také Zygmunt Bauman vychází z teze, že modernita prochází dvěma zcela odlišnými fázemi, a v tomto bodě spíše jen opakuje Beckovo stanovisko. Namísto pevné modernity nastupuje modernita tekutá, což je obdoba Beckovy druhé modernity. Rozdílnosti mezi oběma fázemi jsou založeny na tom, že pevná systémová organizační struktura je nahrazena krajně měnlivým síťovým uspořádáním (Bauman 2000b: 25). Příčiny onoho zlomu hledá Bauman nikoliv v nezvládnuté produkci rizik a v polovičitosti průmyslové racionality, ale především ve změněné strategii podnikání a v přechodu od lokálně váza-

---

³⁵ „Tyto teorie si ani nekladou otázku, jaké cíle vlastně modernita sleduje kromě neustálého vývoje, o němž se neví, kam má namířeno. Snad místo jednoho auta dvě nebo tři,“ komentuje ironicky Ulrich Beck (1993: 91).

A na jiném místě: „Jednoduchá modernita nemá odpověď na otázku, co je smyslem modernizace. Je jím ve skutečnosti jen další a další modernizace“ (Beck, Giddens, Lash 1996: 56).

ného průmyslového kapitálu ke globalizovanému finančnímu kapitálu. Přejít od pevné k tekuté modernitě je přechodem od těžkého k lehkému kapitalismu. Zatímco v minulosti na sobě byly práce a kapitál vzájemně závislé, dnes se kapitál jednostranně své závislosti na práci zbavil, a může jí volně diktovat své požadavky. Jedním z důsledků je, že na straně práce mizí jednota kolektivně prosazovaných cílů, nastupují individuální strategie, jejichž aktéři mohou využívat pouze své osobní zdroje, což zejména ve středních a nižších vrstvách vůbec není jednoduchý úkol (Bauman 2000b: 29).

Pavel Machonin v obecné rovině připouští, že nové fáze modernizace obměňují a korigují, či překonávají starší fáze. Nehovoří však o radikálním zlomu, který by zpochybňoval samotné základy první modernity. Proměny jsou plynulé, byť mohou zápasit s překážkami a dočasně dokonce ustát. Machonin sice používá Beckův termín „polovičaté, neúplné modernizace“, přisuzuje mu však jiný význam než Ulrich Beck. Zatímco podle Becka, polovičatost postihuje celou první modernitu a vyžaduje radikální přehodnocení všech jejích principů, Machonin chápe „polovičaté“ ve smyslu „dílčí, parciální, okrajové“. Souvisí to s jeho celkovým pojetím modernizačního procesu. Povaha modernizace je podle něj jednoznačně humánní, pokroková, emancipující. Její součástí je „postupné zdokonalování kvality života širokých vrstev obyvatel“ a nově i určité ekologické ohledy (Machonin 2005: 196).

Pokud s sebou modernizace přináší vysloveně negativní důsledky, pak se jedná vždy jen o dílčí trendy, které jsou buďto nechtěnou deformací, či vědomým zneužitím modernizace. V obou případech budou další modernizací nejspíše odstraněny (Machonin 2005: 197).³⁶

Jestliže modernizaci vymezíme jako jednoznačně přínosný proces, pak je zcela zřejmé, že cokoliv negativního může modernizace přinést, nic z toho nesouvisí s její povahou, ba přímo jí odporuje. Otázka ale zní, máme-li právo definovat modernizaci právě takto optimisticky, a tím zároveň pod stůl smést a z diskuse vyloučit celou sérii závažných problémů, počínaje její hlubokou vnitřní ambivalentností přes její agresivní a ničivé potence až po její možné směřování k sebeustrukci.

Ve druhém kroku své analýzy Beck popisuje, kde všude dochází ke zpochybnění samotných základů jednoduché modernity. Nejde přitom jen o změny v sociální struktuře, o přesun velkých skupin obyvatelstva z jedné sociální kategorie do druhé. K takovým změnám docházelo vždycky. Jedná se o proměnu mnohem radikálnější, o proměnu samotných souřadnic, v jejichž rámci

³⁶ V této souvislosti Machonin hovoří o „parciálních procesech, které se jako modernizační deklarují, ač svými antihumánními, antiekologickými a antisociálními dopady do této kategorie nepatří“ (Machonin 2005: 209).

ke změnám dochází. Jde o to, že sociální hra se začíná hrát podle nových pravidel, která zcela zpochybňují mnohé z toho, co se dříve považovalo za dané. Až dosud byla modernizace chápána jako osvobození od daností tradice a od omezení daných vnější přírodou. Nyní se však průmyslová společnost sama stává tradicí, kterou je třeba změnit, a to přesto, že své vlastní principy, svá pravidla a své kategorie považuje za právě tak věčné, za jaké dříve tradiční společnosti považovaly ty své (Beck 1995: 11).

Co všechno bylo považováno v dobách jednoduché modernity za dané? Především to, že společnost je společností národního státu a všechny její instituce jsou integrovány právě vzhledem k němu. Tento předpoklad sdílela klasická sociologie, jež byla vždy národní sociologií, s klasickou sociální politikou, která vycházela z toho, že vztahy mezi kapitálem a prací jsou a i nadále zůstanou podřízeny potřebám národní ekonomiky a sociálního státu.

Už v dobách první modernity probíhal výrazný proces individualizace. Za dané se ovšem považovalo, že jednotlivci se budou stále pohybovat v pevných mantinelech příslušnosti k velkým skupinám (třídám), které v zásadě vycházely ještě z předmoderních struktur. Bylo mimo diskusi, že i člověk zbavený tradičních pout patří do určité sociální kategorie a že od této jeho sociální příslušnosti se odvíjejí jeho postoje, hodnoty a vůbec celý životní styl. Z tohoto předpokladu vycházela i politika masových stran, které mohly počítat se svými voliči podle jejich sociální a třídní příslušnosti. V oblasti sociální politiky se podobně počítalo s rodinou v čele s mužem jako hlavním živitelem a ženou v domácnosti, z čehož vycházely systémy sociálního pojištění.

Další samozřejmostí průmyslové modernity bylo, že společnost je v první řadě společností práce a téměř plně zaměstnanosti. Na tom byl založen status všech jejích členů, tím byly dány možnosti jejich spotřeby, a také sociální jistoty se odvíjely od participace v oblasti ekonomiky. Běžnou normou byla standardní celoživotní profesní dráha, jež byla přerušována ztrátou práce jen výjimečně a zpravidla pouze krátkodobě. Za těchto předpokladů byla veškerá sociální rizika v principu kryta odpovídajícím pojištěním.

A konečně se předpokládalo, že všechny rostoucí potřeby blaha společnosti i individuálního komfortu všech jejích členů mohou být donekonečna kryty z neutrálního zdroje v podobě přírody a jejího bohatství. Příroda byla považována za pramen přímého nevyčerpatelného bohatství, který stojí mimo společnost a je podle potřeb využitelný bez jakéhokoliv omezování. Jen za tohoto předpokladu mohla vypadat věrohodně idea nekonečného ekonomického růstu jako zcela normálního stavu průmyslové společnosti.

Jednoduchá modernita si nepřipouštěla, že přímo v jejím základu existují četné prvky, které jsou v lepším případě jen napůl moderní, v horším případě směřují dokonce proti modernitě. Beck zde má na mysli podobu demo-

kracie v národním provedení, která byla zároveň stále připravena proměnit se podle potřeby v přísně řízenou vojenskou organizaci. Stejná omezenost se týkala také sociálních práv, jež byla pečlivě přidělována podle úzce národních kritérií. Jiným paradoxem bylo, že tržní společnost spočívala na předmoderní instituci rodin, v nichž byl údajně univerzální princip kalkulu paralyzován výrazně neekonomickou hodnotou nezištné lásky. Současně zůstávají v této společnosti ženy v čistě ekonomické rovině stále znevýhodněny oproti svým mužským protějškům a jsou penalizovány za svoji jinakost.

Ze všech těchto předpokladů, jistot, ale i omezení jednoduché modernity jsou lidé uvolňováni v procesu reflexivní modernizace. Jako jarní sněh přitom tají jistoty a samozřejmosti západního demokratického kapitalismu: Zanikají třídy, ale zároveň se vyostřují sociální nerovnosti. Bída se individualizuje, takže přestává lidi spojovat, a naopak je navzájem vcelku spolehlivě izoluje. Rodina, která dříve skýtala útočiště v nejistých dobách, se sama stává krajně nejistou institucí. Stále nový a vyšší růst ekonomiky nechrání před nárůstem rizik, ať již sociálních, technologických či ekologických. Dříve stabilní velké sociální kategorie, na nichž masové politické strany mohly stavět své programy, náhle mizejí (Beck 1995: 18).

Dochází ke zpochybnění prakticky všech institucí, které tak spolehlivě stabilizovaly poměry v podmínkách průmyslové modernity. Je zpochybněna rodina s její zažitou dělbou práce mezi mužem a ženou. Celoživotní profesní dráha se stává spíše řídkou výjimkou než pravidlem. Z instituce dříve všemocného státu vyprchává moc a bez moci se stát „stává eunuchem na námluvách“. Čistě vnějškově mohou tyto instituce ještě přetrvávat, realita jim však už neodpovídá. Stávají se z nich jacísi „jezdci bez koní“ – to, co ony samy byly zvyklé považovat za normální, stále méně koresponduje s životní zkušeností rostoucího počtu lidí (Beck 1995: 13).

Sociologie, která dosud rutinně pracuje s kategoriemi jednoduché modernity, se sverpě brání připustit si hloubku proměn, jimiž celá společnost prochází. Stále sofistikovaněji operacionalizuje kategorie, jejichž obsah se jí přímo pod rukama vytrácí. A tak sociologové dále sestavují žebříčky sociální stratifikace podle profesního zařazení, i když z umístění v produkčním procesu je možno stále méně usuzovat na životní postavení a životní styl, na hodnotovou orientaci, politické preference a zájmy dotyčných osob. Podobně uspořádávají jednotlivce do příhrádek rodin a domácností, přičemž jim uniká, že muži už nejsou nutně otci, otcové nutně jedinými živiteli, živitelé nutně ženatými muži. Přestože si přestává odpovídat zařazení jednotlivce do určité sociální vrstvy s výší jeho příjmů, charakterem povolání a s jeho politickými postoji, badatelé i nadále trvají na svých stratifikačních schématech. Přitom zůstává stranou jejich pozornosti, že nerov-

nosti a bída narůstají i přesto (či spíše právě proto), že třídy a kompaktní sociální vrstvy mizí.³⁷

Zygmunt Bauman s odvoláním na Becka přejímá jeho tezi o rozpouštění pevných kategorií, které od počátku modernity pořádaly individuální osudy. Konkrétně se snaží ukázat, jak hlubokými proměnami prochází v současné době řada klíčových prvků lidské zkušenosti, počínaje ideálem emancipace individua, jak se projevuje posun v chápání prostoru a času, k jak zásadním změnám dochází v oblasti práce a zaměstnání (Bauman 2000b). V jiné své práci nabízí zcela nové kategorie (zevlouna, tuláka, turisty a hráče), které mají provokovat svojí libovolností, a záměrně tak zdůrazňovat nesystematický a bytostně nespojitý ráz sociálního „uspořádání“ (Bauman 1995).

Pavel Machonin nesouhlasí s postmoderním Baumanovým, ani pozdně moderním Beckovým postojem. Snaží se stále sofistikovaněji vymezit jednotlivé kategorie v sociální struktuře společnosti, až dospívá k celkem devíti sociálním seskupením (Machonin 2005: 170–178). I když je u každé kategorie sledován větší počet znaků, hlavní důraz je kladen na to, zda v daném případě je či není v souladu výše vzdělání a kvalifikace s vyšší příjmů. Nalézáme pak na jedné straně poměrně velké skupiny obyvatel, u nichž je střední a vysokoškolské vzdělání odměňováno jen nedostatečně, na straně druhé výrazně menší, ale vlivné skupinky těch, kdo dosahují vysokých příjmů při nízkém stupni vzdělání. Z Machoninova normativního pojetí modernizace plyne přesvědčení, že tyto hrubé nekonzistentnosti budou časem odstraněny.³⁸

Pokud bychom naopak vyšli z úvah Becka či Baumana, pak bychom byli schopni objasnit, proč proměny v oblasti práce a eroze společnosti zaměstnání postihují a i do budoucna budou postihovat velkou část lidí s vyšším vzděláním prakticky ve stejné míře jako méně vzdělanou část populace. Pokračující útoky na veřejný sektor, které jsou součástí reálné modernizace (viz níže), činí zejména maturanty a vysokoškoláky zranitelnějšími, než byli kdykoliv dříve.

Beckovy úvahy o stále sofistikovanější operacionalizaci kategorií, jejichž obsah se přitom pod rukama vytrácí, by bylo možno ilustrovat na Machoninově pojetí středních vrstev. Téměř čtvrtinu ekonomicky aktivních obyvatel v České republice zahrnuje do „úspěšně se vyvíjejícího základu střední třídy“ (Machonin 2005: 174). Do jedné kategorie slučuje střední odborné zaměstnance s příjmy odpovídajícími dosažené kvalifikaci, drobné a střední podni-

---

³⁷ Beck přísně vzato nehovoří o konci sociálních kategorií, ale spíše o takovém jejich zmnožení, že uvažovat v těchto kategoriích stále méně přináší výhodu zjednodušení. O důsledcích v podobě nárůstu prostoru ambivalence a nerozhodnosti viz Scott Lash (1999).

³⁸ Machonin si nepřipouští, že vrstva inteligence, která měla v minulém režimu posluhovat oficiálně dělnické třídě, má od nynějška fakticky posluhovat potřebám růstu soukromého zisku.

katele se slušnými příjmy, ale bez vzdělání, spolu se vcelku obstojně, ne však příliš placenými úředníky, techniky a mistry, ale také s řídicími kádry středních a menších podniků.

Nelze se ubránit dojmu, že střední vrstva v České republice existuje jen díky tomu, že pro ni byla vytvořena odpovídající kategorie. V zásadě sem byli zařazeni lidé, které spojuje pouze to, že v jejich případě je nesoulad mezi výší vzdělání, pozicí v práci a výší příjmu relativně nízký díky tomu, že jejich vzdělání, pozice a příjmy leží blízko středu celkového rozptylu. Pokud bychom si tuto kategorii rozdělili ať již podle výše příjmu, či podle výše vzdělání, střední vrstva nám ze společnosti zase zmizí. Vnucuje se přirozeně otázka: Můžeme určitou množinu lidí s odlišnými příjmy, životním stylem, s diametrálně odlišnou politickou orientací, vysokoškoláky, maturanty a lidi pouze vyučené, či zcela bez vzdělání považovat za členy téže střední vrstvy jen proto, že příjmové rozdíly mezi nimi jsou relativně menší než rozdíly na krajních pólech příjmové a vzdělanostní škály?

Vraťme se však k teorii reflexivní modernizace. Spolu s tím, jak dochází k rozmazání a vymizení ostrých obrysů, pevných kategorií a jasně ohraničených skupin první modernity, vytvářejí se ve společnosti zcela nová napětí a propukají v ní nové konflikty. Soustřeďují se kolem čtyř os klasické modernity a zpochybňují je.³⁹

Snad nejdramatičtějším vývojem prochází proces individualizace. V tradici sociologického myšlení (především Durkheima a Simmela) trvá Beck na tom, že proces individualizace není výsledkem svobodné volby. S příchodem modernity jsou lidé k individualizaci odsouzeni. To, co dříve bylo privilegiem jen některých, se nyní stává povinností všech, stává se jejich kolektivním osudem.

I když je proces individualizace charakteristický pro celou modernitu, v její druhé fázi se výrazně radikalizuje. V epoše jednoduché, průmyslové modernity se mohla individua uvolňovaná ze sevření tradičních svazků opřít o nové a pevné sociální souřadnice. Byly tvořeny jejich třídní příslušností, profesním zařazením, ale také pohlavím a rodinným stavem. Reflexivní modernita jim tyto opory, ať již měly podobu skupinové příslušnosti, profesní kariéry či sociálního zabezpečení, postupně odebírá a ponechává jim naprostou svobodu čelit sociálně produkovaným rizikům individuálně, dává jim úplnou volnost být odkázáni jen sami na sebe.

Každý má od nynějška stát tvář v tvář vysoce komplexní a složité realitě jako její rovnocenný partner. Je to vysoce riskantní svoboda. To, zda a nakolik

---

³⁹ Podrobněji pojednává o základních vlastnostech modernity kapitola 2.1 této práce.

ji člověk využije, závisí na řadě věcí, z nichž velkou část vůbec nemá pod kontrolou, další může kontrolovat jen částečně. Jeho úspěch v daný okamžik je dán množstvím faktorů počínaje ekonomickými cykly, momentálně vhodnou kvalifikací, životní fází, v níž se člověk zrovna nalézá, rodinnou situací, až po příslušnost k demografické kohortě (Beck, Beck-Gernsheim 1994: 14).

Jedinou možností, jak se s tímto úkolem vyrovnat, je snažit se po vzoru drobných kutilů vystačit si s tím, co je doma právě k dispozici. Výsledek bývá nejistý, takže nepřekvapí, že radikální individualizace přináší vyostření nerovností. Rozevírají se příjmové nůžky mezi úspěšnými a neúspěšnými, stále větší okruhy lidí jsou zasaženy bídou a nezaměstnaností, byť by to bylo jen přechodně. Individualizace zároveň znamená, že ti, kdo jsou postiženi a jejichž neúspěch je přičítán individuálnímu selhání, se mohou na obranu svých zájmů stále hůře spojovat a politicky organizovat.

Beck ovšem nesdílí vizi kritiků masové společnosti o naprosté atomizaci, izolaci a osamocení lidí v podmínkách modernity. Nedochozí ke ztrátě všech vazeb, není to konec všech pospolitostí. Končí pouze ty, které byly dány předem a neodvolatelně. Nové pospolitosti jsou vytvářeny zdola, jsou vysoce pohyblivé a krajně měnlivé. To znamená, že individuální biografie už nerespektují dřívější hranice sociálních kategorií. Z faktu mizení třídní a skupinové příslušnosti ovšem neplyne méně nerovnosti, pouze individualizace vyostřených nerovností. V tomto smyslu lze říci, že individua jsou vítězi i poraženými reflexivní modernizace. Sociální stát to zažívá v podobě nebývalého nárůstu nových a netradičních typů klientů.

Dalším rysem každé moderní společnosti je funkční diferenciací jejich jednotlivých specializovaných oblastí, jako je sektor ekonomický, politický, sociální, oblast vědy a techniky, sféra kultury apod. V podmínkách jednoduché modernity se tato diferenciací neustále prohlubovala. Za druhé modernity se však ukazuje nefunkčnost tohoto procesu. Například politika nezodpovídá za důsledky vývoje vědy a techniky, není schopna čelit tlakům globální ekonomiky, stále obtížněji může ovlivňovat sociální poměry v zemi. Ekologická krize se rozvíjí i přes snahu politiky, rozpad společnosti zaměstnání je mimo její vliv. Současně se úlohy a kompetence vědy, hospodářství a politiky prolínají a navzájem znejasňují. Jejich autonomie se jen špatně slučuje s nutností jejich koordinace. V této situaci klade Beck otázku, zda je další diferenciací ještě možná a zda je vůbec přínosná. Domnívá se, že funkční diferenciací stále zjevněji vytváří problémy, které nejsou řešitelné prostřednictvím další funkční diferenciací.

Jiným významným rysem modernity je generalizace všech vztahů. V zásadě proces generalizace znamená, že jednání lidí se osvobozuje od lokálních kontextů a orientuje se na stále obecnější a univerzálněji platné vztahy, normy

a hodnoty. Beck se k této problematice vyjadřuje zvláště v souvislosti s procesem globalizace (Beck 1997). Soudí, že se jedná o vnitřně rozporný proces. Na jedné straně dochází k tomu, že dění v lokalitě je určováno celoplanetárními silami přicházejícími ze vzdálených center. V tomto smyslu se dění v mnoha lokalitách roztroušených po celé Zeměkouli navzájem nápadně připodobňuje. Vznikají v nich obdobné konflikty, všechny žijí podobnými riziky, která k nim přicházejí odněkud zvnějšku. Na druhé straně, a to je patrné zvláště v největších městech planety, existují vedle sebe v těsném sousedství naprosto cizí sociální světy, které se řídí zcela odlišnými pravidly a vyznávají odlišné hodnoty. Geografická vzdálenost tedy ještě nezaručuje různost, zatímco geografická blízkost ještě neznamená podobnost. Vyjádřeno jinak: Globální integrace je doprovázena lokální dezintegrací. Ti, kdo jsou lokálně izolovaní, jsou stále úžeji navzájem globálně svázáni. Naopak ti, kdo mají k sobě místně blízko, jsou stále více sociálně izolovaní. Ulrich Beck to nazývá „paradoxem sociální blízkosti a geografické vzdálenosti“ (Beck 1997: 543).

A konečně poslední výraznou vlastností modernity je postupující proces racionalizace. Také na tomto poli přináší reflexivita vysoce konfliktní situaci. Zatímco jednoduchá modernita přišla s kritikou tradice a s požadavkem její racionalizace, před druhou modernitou stojí úkol učinit rozumnějším samo dosavadní uplatňování rozumu. Je třeba odkouzlit rozum, jenž dříve odkouzlit tradici. Naléhavost tohoto úkolu je dána tím, že výsledkem dosavadní racionalizace je stále zřetelnější nárůst nekontrolovatelnosti. Právě ta nejzávažnější rizika, která nás dnes ohrožují, nejsou ničím jiným než vedlejšími důsledky našeho zdánlivě zodpovědného a kalkulovatelného jednání. Jestliže si to připustíme, pak musíme znova promyslet platné konvence a základy racionality (Beck 1993: 46).

Polovičatá racionalita jednoduché, průmyslové modernity, která sebe samu vydává za zcela neutrální, přísně analytickou sílu, v sobě ovšem obsahuje výrazný normativní prvek. Moderní společnost ve své dosavadní podobě je považována za nejživotoschopnější ze všech možných uspořádání, což politicky znamená, že k ní neexistuje žádná alternativa. Trh, demokracie a rostoucí spotřeba jsou „správné“ instituce, které nelze ničím překonat.

Podle Becka se tím zastírá hlavní rozpor doby, která přichází. „Určujícím konfliktem budoucnosti už nebude konflikt mezi Východem a Západem, mezi komunismem a kapitalismem, ale mezi těmi zeměmi, regiony a skupinami, které se vydávají na cestu k modernitě, a těmi, které s ní již mají zkušenost, a proto se snaží tento projekt sebekriticky relativizovat a reformovat“ (Beck 1995: 28).

Také podle Zygmunta Baumana se jádro konfliktů při přechodu k nové fázi modernity výrazně mění. Ústředním napětím pevně strukturované modernity

byl zápas individuí za svobodu a autonomii tváří v tvář utlačivým strukturám s totalitními tendencemi. Hrozilo tehdy, že soukromé bude beze zbytku a bez odvolání kolonizováno veřejnou mocí.

Tekutá modernita přináší přesně opačné riziko. Namísto tlaků příliš pevných, až utlačivých struktur z předchozí fáze modernity v ní každému hrozí, že ve fluidních poměrech se nebude mít vůbec o co opřít. Bude jen sem a tam volně unášen rychle se měnícími proudy, které nemá pod kontrolou a jejichž příští směr nikdo není schopen uhádnout.

Základním konfliktem se v této nové konstelaci stává (a zde se Bauman opět odvolává na Ulricha Becka) napětí mezi nutností řešit své problémy vlastními silami a mezi omezeností zdrojů, kterými každý pro tento úkol jednotlivě disponuje. Zatímco hrozby a rizika jsou i nadále produkovány sociálně, vycházejí odkudsi z nitra komplexní společnosti, nutnost vyrovnávat se s nimi a čelit jim byla přísně individualizována. Člověk je uznán plně zodpovědným za svoji úspěšnost, ale nemůže žádným způsobem kontrolovat poměry, na kterých míra jeho úspěšnosti závisí. Je tomu tak proto, že moc odchází z úrovně národní politiky, aby ovlivňovala osudy států a celých společností zvenčí. Rozšiřující se propast mezi právem na sebeprosazení a neschopností kontrolovat poměry, které toto sebeprosazení buď umožňují, anebo mu brání, se stává hlavním napětím tekuté modernity (Bauman 2000b: 38).

V tomto bodě Bauman propojuje kruh své argumentace a formuluje myšlenku, kterou u Becka v tak elegantní jednoduchosti nenajdeme. Člověk nemá kontrolu nad silami, jež mu diktují rozsah možných voleb, právě proto, že tyto síly nejsou kontrolovatelné veřejnou mocí, na níž může každý v demokracii participovat. Zatímco v první fázi modernity bylo soukromí kolonizováno veřejnou mocí, nyní je naopak oblast veřejného kolonizována soukromými silami (Bauman 2000b: 39).⁴⁰

Veřejná moc ztratila vcelku nepozorovaně a během poměrně krátké doby mnoho ze své utlačivosti, spolu s tím však ztratila také velkou část svých umožňujících schopností. To je příčinou toho, proč lidé nemají možnost ovlivňovat parametry situace, v níž musejí prokazovat svoji úspěšnost. Skutečné osvobození proto dnes vyžaduje, konstatuje Bauman, rozhodně více, a nikoliv méně veřejné sféry a veřejné moci. Dnes právě veřejná sféra vyžaduje naléhavě obranu proti invazi soukromí, a to paradoxně kvůli udržení, nikoliv kvůli omezení individuální svobody (Bauman 2000b: 51).

Také Pavel Machonin se vyslovuje za zachování veřejné sféry, a to v souvislosti s diskusí o budoucnosti sociálního státu. Nepřipouští ovšem, že by

---

⁴⁰ V jiné své práci to vyjadřuje ještě zřetelněji: „V dnešní době už neplatí, že se veřejné snaží kolonizovat soukromé. Opak je pravdou: je to soukromá sféra, která obsazuje veřejný prostor. Vytlačuje a vytěsňuje vše, co nelze úplně, beze zbytku přeložit do slovníku soukromých zájmů a cílů“ (Bauman 2004: 129).

veřejná sféra mohla být ohrožena přímo logikou dnes převládajících trendů modernizace. Podle něj se opět jedná o úskok jejích nepřátel.⁴¹ Z jeho hlediska totiž nemohou existovat přímo v rámci samotné modernizace, jakožto vysoce humánního, sociálně spravedlivého a ekologicky udržitelného směřování, nějaké zásadnější konflikty. Konflikty se týkají výhradně střetů pozitivních sil modernizace s protimoderními a stagnačními trendy, jejichž odpor je postupně, byť nejednou i bolestně a s velkými oklikami překonáván (Machonin 2005: 187). Nelze se ubránit dojmu, že modernizace je zde chápána jako černobilý zápas sil dobra se silami zla. Není přitom zcela zřejmé, odkud se rodí čistota sil modernizace, ani z čeho pramení nečisté sklony jejích odpůrců.

Machonin uznává, že v moderní době dochází k mnoha negativním jevům. Řadí mezi ně například zneužívání vědeckých objevů k militaristickým účelům, katastrofální důsledky špatně promyšlených aplikací vědecko-technického pokroku, zneužití byrokratických aparátů k páchání genocidy, zneužívání médií k cílům privilegovaných skupin a také „zneužívání hesla modernizace k aktům směřujícím ke snižování životní úrovně sociálně hůře postavených vrstev obyvatelstva a k módnímu odbourávání sociálního státu“ (Machonin 2005: 197).

Domnívá se však, že nic z toho nesouvisí se skutečnou modernizací. Ve všech těchto případech se jedná jen o zdánlivou modernizaci, kdy po formální stránce moderní nástroje techniky a organizace jsou použity způsobem, který bytostně odporuje lidsky emancipační povaze modernizace. „Zdá se nám nepochybné, že při humanistickém pojetí modernizace nemůžeme za součást komplexního modernizačního pohybu považovat ty údajně modernizační dílčí procesy, které bývají nejčastějším důvodem radikální kritiky modernizace jako celku“ (Machonin 2005: 197).

Je to argumentačně začarovaný kruh. Spor je přece veden právě o to, proč všechny tyto negativní jevy, které prý s modernitou nikterak nesouvisí, přinesla právě modernita. Jak ukazujeme na jiném místě této práce (viz kapitola 5.1), vysoce opresivní a agresivní povahu modernity diagnostikovala řada předních analytiků naší doby. Základní otázka přece zní, zda modernita skutečně směřuje k emancipaci lidstva. Korektní odpověď na tuto otázku nezískáme tím, že si modernizaci dopředu vymezíme jako proces, jenž nepochybně směřuje k emancipaci lidstva.

Beckova teorie reflexivní modernity naproti tomu považuje za zdaleka nejcharakterističtější rys dnešní přechodové situace její krajní ambivalentnost.

---

⁴¹ „Představa, že pouhé osekávání vymožeností sociálního státu by mohlo být označováno za jeho modernizaci, je demagogický manévr, který pod heslo modernizace skrývá zcela jiné ekonomické a sociální cíle, než ty, které je možno považovat za humánní“ (Machonin 2005: 198).

Budoucnost je stále méně odvoditelná z minulosti, takže zůstává zcela otevřenou otázkou, k čemu vlastně dnešní vývoj dospěje. To budí zároveň naděje i obavy, neboť dnešní rizika, nejistota a bezradnost mohou dát právě tak impuls k nebývalé renesanci kladného potenciálu modernity jako ke stejně nebývalému vzestupu jejích negativních rysů, tedy k barbarizaci poměrů, k převládnutí modernizovaného barbarství. Reflexivní modernizace může dostat svět, včetně západního světa, na šikmou plochu, která urychlí jeho zánik. Anebo může umožnit to, co se až dosud zdálo být téměř vyloučené: revizi a reformu industriální moderny, jejích vlastních cílů, základů, životních a výrobních forem, jejího pojetí morálky a racionality.

Jako příklad této ambivalentnosti může sloužit Beckovo pojetí takzvané „subpolitiky“. Je to schopnost společnosti, která prožívá deziluzi z fungování standardních politických stran, organizovat se směrem zdola, nezávisle na oficiálních politických institucích (Beck 1995: 38). Tato tendence může vyústit v demokratizaci politiky, ve vznik jakéhosi „státu kulatého stolu“, u něhož by se zájmem zasedli i ti, kdo jsou dnešní podobou partajní politiky zhnuseni. Prostor subpolitiky však nemusí být zaplněn jen obhájci lidských práv, mohou se do něj vedrat také rasisté, ultrapravice, či jiné formace politického terorismu.

Příčinou hluboké ambivalentnosti dnešní situace je právě slábnutí institucí první modernity a nehotovost, pokud ne přímo absence institucí, jež by odpovídaly duchu reflexivní modernity. Ulrich Beck nesdílí optimismus Anthonyho Giddense, podle něhož pevné struktury modernity dávají lidem stále větší prostor pro jejich volby a umožňují jim pohodlnější život. Nesdílí však ani obavy kritiků, podle nichž tytéž struktury modernity působí na člověka utlačivou silou (Alain Touraine) a kolonizují jeho životní svět (Jürgen Habermas).

Podle Becka je zásadní chybou všech těchto názorů jejich společný předpoklad týkající se pevnosti a masivnosti institucí modernity. Ty jsou v současnosti v takovém stavu, že od nich nelze čekat ani útlak, ale ani pomoc. Individualizace přitom neznamená volný pohyb individuí v naprostém institučním vakuu. Namísto starých vnějších sil nastupují nové tlaky, které nemají monolitní charakter těch dřívějších. Působí v různých směrech a své směřování bez předchozího varování v rychlém sledu střídají. V každém případě má člověk větší možnost než dříve selektivně na tyto tlaky reagovat, což od něj ovšem vyžaduje zvýšenou aktivitu (Beck, Beck-Gernsheim 1994: 11).

Zygmunt Bauman jde ještě o krok dále. Společenské instituce sice slábnou, jejich ochabování však otevírá větší prostor svobody jen pro některé.

Ve vzniklém vakuu mohou rychlí a mobilní stále nepokrytěji diktovat svoji vůli pomalejším a usedlým. Bauman zde využívá myšlenky Michela Croziera, formulované již počátkem šedesátých let 20. století, podle níž moc znamená

schopnost diktovat druhým míru nejistoty, v níž musejí žít. Míra této schopnosti je dána, dodává Bauman, právě výší mobility. Kapitál může cestovat rychleji a tato jeho lehkost a pohyblivost se stala hlavním zdrojem nejistoty všech ostatních. To je dnešní základ dominance a hlavní faktor rozdělení společnosti (Bauman 2000b: 121).

V důsledku tohoto nového stratifikačního faktoru nemá velká část lidí pod kontrolou situaci, ve které by měla prokazovat svoji úspěšnost. Parametry této situace podle svých potřeb zadává a vzápětí opět redefinuje vysoce mobilní kapitál. Práci, která zůstala v zásadě právě tak imobilní jako dříve, nezbyvá než toto rychle se měnící zadání se vším všudy respektovat. „Obecně řečeno to znamená poddajnou populaci, neschopnou a nechotnou klást organizovaný odpor vůči jakémukoli rozhodnutí kapitálu“ (Bauman 2004: 36).

Vlády, které by měly reprezentovat pevný veřejný zájem a posilovat pocit bezpečí, přitom svým občanům v jejich nejistotách příliš neuleví. Přistoupily na diktát mobilních a ničím nevázaných sil a pouze doufají, že udrží cizí i domácí kapitál aspoň chvíli na místě. Paradoxně se jim to daří pouze tehdy, pokud jej dostatečně přesvědčí o tom, že může kdykoliv odejít. Vlády tedy užívají svou zbylou regulační moc ve službách deregulace, respektive využívají své moci k tomu, aby se jí vzdaly (Bauman 2000b: 150, 237).

Mobilní kapitál se chová podle strategie, kterou Bauman nazývá „politickou ekonomikou nejistoty“. Tato strategie spočívá v tom, že exteritoriální finanční, kapitálové a obchodní trhy zavádějí vůči lokálním politickým autoritám soubor pravidel, jejichž smyslem je skoncovat se všemi pravidly, která by kapitál jakkoliv vázala a bránila mu „slíznout smetanu přidané hodnoty“, kdekoli si zamane (Bauman 2004: 220).

Tím se dále vyhrcoje mocenská asymetrie v neprospěch faktoru práce. Je ironií vývoje, že právě práce, která byla ještě zcela nedávno zdrojem zajištění, se dnes stává hlavním zdrojem nejistoty. Nejistota týkající se zdrojů živobytí a zajištění společenského postavení se šíří do oblasti profesní a kulturní identity, do oblasti partnerských vztahů, vztahů mezi přáteli i mezi lidmi, kteří sdílejí tutéž lokalitu. Výsledkem je hlodavá nejistota ohledně hodnot, které stojí za to sledovat, i ohledně způsobů, jak je sledovat. Spolu s tím se vytrácí chuť uvažovat ještě o možnosti pokroku. Idea pokroku, konstatuje Bauman inspirován Pierrem Bourdieuem, se totiž vlastně netýká ani tak budoucnosti. Je spíše výrazem důvěry v to, že jsme schopni kontrolovat naši přítomnost.

Beckův postřeh o slábnutí institucí, ani Baumanovu analýzu mocenských důsledků tohoto procesu Pavel Machonin nepřijímá.⁴² Proto může tvrdit při

---

⁴² Namísto hluboké vnitřní ambivalentnosti samotného procesu modernity se tak můžeme setkat jen s ambivalentním hodnocením jejich perspektiv. Na jednom místě čteme: „Je nutno se vzdát představy o zákonitě nutném pokrokovém vývoji, jemuž se mohou postavit do cesty nanejvýš dílčí a nahodilé pře-

analýze kategorií zaměstnanců, kteří jsou zmíněnými trendy zcela fatálně ohroženi, konkrétně v souvislosti s řadovými dělníky a málo úspěšnými drobnými živnostníky: „...lze jen doufat, že postupná modernizace národního hospodářství umožní snižování početnosti této ekonomicko-sociální skupiny při udržování její životní úrovně...“ (Machonin 2005: 172).

Se stejným oprávněním Pavel Machonin vyjadřuje víru v to, že další postup modernizace zvrátí dnešní trend, kdy nejvyšší příjmové kategorie (a nejsou to zdaleka vždy ty s vyšším vzděláním a vyšší kvalifikací) se stále výrazněji vzdalují od naprosté většiny populace, která má tu smůlu, že buď pracuje ve veřejném sektoru, nebo žije mimo Prahu, anebo jsou to k tomu všemu ještě ženy. Pokud mají pravdu Ulrich Beck se Zygmuntem Baumanem, pak bude naopak další nárůst flexibilizace práce ve jménu světové konkurenceschopnosti spolu s dalším postupem eroze veřejného sektoru a s dalším prosazováním deregulačních pravidel „politické ekonomie nejistoty“ jen dále zvyšovat odstup hrstky úspěšných od masy neúspěšných. Právě v této rovině se podle všeho rozhodne o skutečné míře humanismu dnešní vlny modernizace.

---

kázky“ (Machonin 2005: 191). Jen o pár stránek dále se však konstatuje, že „modernizační procesy mají možné – a víceméně pravděpodobné – pokrokové vyústění“ (tamtéž: 194).

Kapitola 2

Proces modernizace a proměny sociálna

Základním východiskem této kapitoly je tvrzení, že před vznikem modernity neexistovala společnost. Na jejím místě byla poměrně pestrá, lokálně rozrůzněná a jen málo přehledná změť nejrůznějších typů vazeb vzájemné ochrany mezi jednotlivci a celými skupinami.⁴³

Z tohoto tvrzení plyne závažný teoretický problém a neméně závažný problém praktický. Prvý z nich je řešen v rovině teorií modernity a týká se vysvětlení toho, jakým způsobem se vůbec mohla moderní společnost vyvinout z onoho předchozího stadia, které vyplňuje naprostou většinu lidských dějin. Abychom se vyhnuli zkratkovitým úvahám, které se snaží vysvětlit zrod modernity proměnami, k nimž došlo primárně v ekonomické oblasti a které hledají klíč k jejímu pochopení v nástupu tržního systému či kapitalismu, budeme důsledně dodržovat Durkheimovu zásadu – vysvětlovat sociální ze sociálního.

Z tvrzení, že před vznikem modernity společnost v pravém slova smyslu neexistovala, však vyplývá také zcela praktický problém, tentokrát pro teorie modernizace. Jestliže je jejich cílem určitou zemi modernizovat, pak by měly věnovat velkou pozornost tomu, jak vlastně moderní společnost historicky vznikla. Pokud totiž na jejím počátku nestál tržní kapitalismus, nýbrž nesmírně složitý proces střetávání ryze sociálních vazeb a struktur ochrany, jehož vývoj do moderní podoby si vyžádal velké množství času, pak je naprosto iluzorní snaha modernizovat celé regiony a státy Jihu a poté i Východu pouhým naordinováním tržních vztahů, či dokonce jen zvýšením „psychické mobility“ jejich obyvatel. Z takové mechanické modernizace může vzniknout nejspíše jen jakýsi kolektivní Frankenstein, který se odmítá chovat podle představ svých tvůrců. Váhu tohoto rizika zcela nezodpovědně podcenily právě teorie jednorozměrné modernizace vyvíjené na politickou objednávku. Učinily tak dokonce opakovaně. Poprvé to bylo krátce po druhé světové válce v první vlně modernizačního úsilí, která zasáhla rozvojové země. Podruhé pak od počátku devadesátých let 20. století při modernizaci zemí bývalého východního bloku. Zatímco emancipační teorie modernizace se zrodily z rozčarování z prvních neúspěchů modernizačního úsilí, jednorozměrné teorie se rozhodly odpovědět na tyto neúspěchy jen dalším vystupňováním úsilí, jež k nim vedlo.

---

⁴³ O společnosti lze v pravém slova smyslu hovořit právě jen v souvislosti s moderní společností, protože pouze ona představuje funkčně diferencovaný systém, jehož jednotliví členové jsou navzájem propojeni vysoce abstraktními a mnohočetně zprostředkovanými řetězci závislosti. V případě předmoderních sociálních útvarů je namísto hovořit spíše o pospolitostech, jak to do sociologie zavedl Ferdinand Tönnies. Podoba těchto pospolitostí se sice historicky vyvíjela, vždy však pro ně zůstávaly charakteristické lokální rozměry a jim odpovídající osobní vazby mezi jejich konkrétními členy, které vždy zároveň plnily ochranné funkce.

2.1 Vlastnosti moderní společnosti

Sociologická teorie identifikuje v zásadě čtyři základní vlastnosti, které určují povahu modernity, radikálně odlišují moderní společnost od tradičních sociálních útvarů a ve svém souhrnu propůjčují společností moderní doby podobu vysoce specifických a historicky ojedinělých, uceleně fungujících, komplexních systémů.

Moderní společnost se liší od všech typů tradičních pospolitostí především vysokým stupněm generalizace vztahů, které jsou určující pro její fungování. Veškeré společenské vztahy se zobecňují, což znamená, že se stále méně váží na konkrétní lidi a na konkrétní situace. Zvýšení stupně generalizace společenských vztahů výrazně zvyšuje zaměnitelnost těch, kdo do takových vztahů vstupují, což je zvláště patrné v případě velkých moderních organizací. Jejich vysoce formalizovaná struktura umožňuje koordinovat akce velkého počtu lidí bez ohledu na výměnu kohokoliv ze zúčastněných.

Historicky znamenalo budování těchto organizací konec společnosti domácností, neboť ruem domácností, které plnily dlouhou řadu nejrůznějších funkcí, byla výrazně nižší efektivita právě ve srovnání s funkčně poměrně úzce specializovanými formálními organizacemi.⁴⁴

Proces generalizace společenských vztahů má na život moderní společnosti výrazně ambivalentní dopady. Zobecnělé a formalizované struktury rozhodování umožňují zvyšovat výkonnost v jakékoliv oblasti společenského života. Zároveň však vede tento způsob rozhodování a koordinace aktivit k výraznému nárůstu neosobnosti, což účastníkům ztěžuje identifikaci se systémem společnosti a může v nich podporovat pocity odcizení. Zejména v sektoru, jenž se specializuje na výkon funkcí sociální ochrany a pomoci, je tento rozpor pociťován velice tíživě, neboť neosobnost a anonymita, která je cenou za zvyšování výkonu, do značné míry odporuje charakteru poskytovaných služeb.

Právě postupný proces generalizace společenských vztahů a institucí umožnil sociologům klasického období formulovat jejich diagnózy modernity. Pozitivismus Augusta Comta je svým autorem představován jako výraz široce generalizovaného poznání, a to zvláště ve srovnání s výchozím stupněm lidského vědění, který měl, podle Comtovy kategorizace, podobu lokálně vázaného a na jednotlivosti soustředěného fetišismu. Podobně Marxovi umožnilo diagnostikovat problémy modernity právě nebývalé zobecnění forem výrob-

---

⁴⁴ Konec „společnosti domácností“ pochopitelně neznamená, že domácnosti zanikají a všichni lidé žijí izolovaně. Domácnostní soužití přetrvává, domácnost však pozbyla své dřívější univerzální funkce, tedy nepůsobí již ani jako jednotka výroby, ani jako jednotka ochrany svých členů a často ani jako základní jednotka socializace.

ních vztahů, k němuž dochází za kapitalismu v ostrém protikladu k roztržitým ekonomickým poměrům všech předkapitalistických výrobních způsobů. Max Weber provádí podrobnou analýzu generalizovaných vztahů v případě moderní byrokracie, která stupněm své formalizace dalekosáhle překonává svoji tradiční předchůdkyni – patrimoniální byrokracii. Georg Simmel, analytik krajně zobecněných forem interakce, rozebírá dopady bezprecedentní generalizace společenských vztahů na příkladu peněz.

Druhým všeobecně přijímaným definičním znakem modernity je, a to opět již od dob klasické sociologie, proces individualizace, tedy výrazný nárůst významu jednotlivce, jenž se vymaňuje z omezujících pout tradičních sociálních útvarů.⁴⁵ Jestliže proces generalizace je zkoumán na různých, často obtížně srovnatelných úrovních společenského dění, pak studium individualizace vyvolává již dlouhodobě neúprosný souboj naprosto odlišných interpretací. Jak ukázal ve skvělé přehledové studii Markus Schroer (2001), v zásadě lze rozlišit tři možné výklady povahy moderního individualismu.

Podle názoru skeptiků je moderní proces individualizace do značné míry jen povrchním zdáním. Individua byla sice zbavena svých tradičních pout, mnoha dřívějších závazků a omezení, zároveň však byla zcela nekompromisně podřízena novým a neméně mocným tlakům zobecněných struktur. Podle tohoto názoru jsou v podmínkách moderní společnosti zdánlivě svobodní jednotlivci na každém kroku ovládati, formováni a manipulováni neosobním systémem, který jich více či méně rafinovaně používá jen jako nástrojů k dosahování svých vlastních cílů.⁴⁶

Opačný názor spatřuje v moderním individualismu potenciální nebezpečí pro fungování společnosti. Spolu s tím, jak individualizace hypertrofuje, má uvolněná individualita tendenci rozkládat sociální systém. Taková situace je neblahá nejen z hlediska společnosti, jejíž integrita je v jádru ohrožena, ale je konečkonců povážlivá též z hlediska samotných individuí, neboť při absenci základního konsenzu narůstá nebezpečí hodnotové dezorientace.⁴⁷

Konečně třetí tábor nespatřuje v individualizaci jednoznačně ani ohrožení jedinice dominujícím systémem, ani hrozbu pro fungování systému ze strany

---

⁴⁵ Řadu obvyklých frází a klišé jak o zrodu individualismu obecně, tak o povaze moderního individualismu přesvědčivě vyvrací Matthias Junge (2002).

⁴⁶ Tento výklad individualizace ilustruje Marcus Schroer na koncepci Maxe Webera s jeho zdůrazněním role odlišující byrokratizace, dále na koncepci Adorna a Horkheimera, kteří analyzují projevy instrumentálního ovládní člověka založené na racionalitě osvícenství, a konečně na díle Michela Foucaulta, který zkoumá vývoj moderních mechanismů kontroly a dohledu.

⁴⁷ Takové stanovisko je vlastní například koncepcím funkcionalismu a Marcus Schroer sleduje tuto myšlenkovou linii, počínaje Durkheimovou analýzou předpokladů zachování sociální integrity přes Parsonsův důraz na závaznost nadindividuálního hodnotového konsenzu až po Luhmannovo pojetí individualizace jako procesu komplementárního k procesu funkční diferenciaci. Z tohoto hlediska zasluhuje pozornost práce Meinharda Miegela a Stefanie Wahl (1994) pojímající individualizaci jako sebedestruktivní proces.

hodnotově dezorientovaných individuí. Proces individualizace je v tomto pohledu chápán jako něco hluboce ambivalentního, co otevírá sice nemalé možnosti pro rozvoj autonomie jednotlivce, vytváří však zároveň natolik silné tlaky na jeho samostatnost, že ne každý je schopen se s nimi vyrovnávat. V tomto pojetí je individualizace to, co člověku zbývá, když všechny ostatní možnosti sociálního uspořádání jsou vývojem společnosti již nevratně uzavřeny. Záleží pak na každém jednotlivě, jak se s nastalou situací vyrovná, tedy nakolik jí dokáže využít, a nakolik se jí naopak nechá pohltit.⁴⁸

Všechna tři stanoviska k povaze individualismu v moderní společnosti vycházejí ovšem z podobných východisek. Jednotlivec podle nich nestojí na počátku společnosti a už vůbec ne na počátku dějin. Dalekosáhle osamostatněné individuum je poměrně pozdním historickým produktem, jenž vzniká spolu s rozkladem tradičních sociálních struktur, tradičních vazeb kontroly a ochrany a tradičních hodnotových orientací. Důsledná individualizace je tedy paradoxně možná jedině tam, kde pro to byly vytvořeny příhodné společenské podmínky. Dostatečně rozvinutý a vysoce komplexní systém společnosti nejen umožňuje masovou individualizaci, ale přímo ji od svých členů vynucuje. Jednotlivci nemají v tomto ohledu svobodnou volbu, nemohou se rozhodnout pro individualismus, anebo proti němu. Vlna moderního individualismu je právě tak výsledkem mocného sociálního tlaku, jako jím byly tradicí diktované komunitní poměry. Samotná společnost pak musí být (upozorňovali na to ostatně již Emile Durkheim a Georg Simmel) vysoce komplexně rozvinutá a zároveň vnitřně velmi důkladně provázaná, aby v ní všeobecná individualizace byla vůbec možná.⁴⁹

První problém individua v moderním světě spočívá v tom, jak se v nové sociální realitě orientovat a jak v ní nalézt svoji identitu poté, co byl člověk zbaven svých dřívějších sociálních opor, ať se rozvíjely na podkladě komunitní vzájemnosti, anebo měly podobu vztahů ochrany mezi nerovnými. Každý sám tento problém řeší navíc v situaci, kdy vnější tlaky na něj rozhodně nepřestaly působit, přicházejí však od vzdálených, ne vždy viditelných, až do krajnosti zobecněných struktur.

Odtud vzniká otázka, která je jen zdánlivě otázkou čistě akademickou. Je pro jednotlivce přijatelnější podrobovat se příkazům konkrétního pána (či normám konkrétního společenství), anebo respektovat neosobní a obecné

---

⁴⁸ Ambivalentní pojetí individualizace odvozuje Schroer pochopitelně od prací Georga Simmela s jeho rozboru povahy peněz a s jeho rozlišením kvalitativního a kvantitativního individualismu. Tuto linii pak sleduje u Norberta Eliase, který zdůrazňuje svázanost procesů centralizace moci s procesy upevňování sebekontroly jednotlivců. Logicky sem řadí také Beckovo pojetí individualizace jako vysoce riskantního projektu.

⁴⁹ Proto je mimochodem velmi problematické tvrdit, že společnost neexistuje, neboť existují jen jednotlivá individua. Takové tvrzení prokazuje naprostou neznalost širších historických kontextů procesu individualizace.

imperativy systému? Ambivalentnost tohoto rozhodování zdůrazňoval již Georg Simmel. Podle jeho názoru snáší člověk závislost mnohdy lépe, mohli si sám vybrat, mezi koho ji rozloží. Moderní dělník si může, na rozdíl od nevolníka, vybírat mezi firmami, na kterých bude existenčně závislý. Na druhé straně, podotýká Simmel, přinášejí s sebou moderní vztahy závislosti zprostředkované penězi vysokou míru lhostejnosti, nejistoty a anonymity, což vede mnohé lidi k tomu, že by dali přednost návratu k patriarchálnějším, tedy osobnějším a stabilnějším vztahům, a to třeba i za cenu nižšího výdělků.⁵⁰

V zásadě lze říci, že celá sociologie vzniká jako snaha nově promyslet uspořádání a fungování společnosti poté, co vznikla nutnost počítat s osamostatněným individuem, které se – působením vnějších tlaků, které nemá a nikdy nemělo pod kontrolou – vydělilo jako sebevědomý aktér z tradičních komunitních vazeb. Se stejným oprávněním lze konstatovat, že sociologie vzniká jako snaha nově promyslet možnosti fungování společnosti coby koordinovaného celku poté, co zmizela dosavadní víceúčelovost sociálních útvarů a došlo k diferenciaci jednotlivých funkčně specifických sektorů společnosti – tedy k diferenciaci na oblast ekonomiky, politiky, vědy, techniky, kultury aj.

Právě funkční diferenciaci společnosti je dalším výrazným rysem modernity. Zdůraznění epochálního významu funkční diferenciaci jednotlivých subsystemů společnosti představuje hlavní informaci všech proudů a škol evolucionismu počínaje učením Herberta Spencera. Diferenciaci jednotlivých podsystémů sociálního života umožnila moderní společnosti fungovat mnohem efektivněji, než jak to bylo možné v podmínkách tradičních pospolitostí, jejichž útvary mívaly univerzální charakter, zajišťovaly svým členům všechny životně důležité potřeby, ovšem právě jen za cenu relativně nízké účinnosti. Teprve diferenciaci v rámci moderní společnosti umožnila každému z funkčních podsystémů rozvíjet se samostatně, v krajním případě dokonce bez ohledu na požadavky ostatních systémů. Například vědě to umožnilo sledovat své priority bez obav z diktátu náboženských autorit, ekonomika se mohla začít rozvíjet bez všudypřítomného dohledu ze strany politické moci apod.

Proces funkční diferenciaci podsystémů měl ovšem také své problematické dopady. Klasičtí sociologové se shodují na tom, že tradiční sociální útvary měly v sobě zakódován respekt k sociální soudržnosti. Tento kód musel být vryt mnohem hlouběji než všechny ostatní právě proto, že neexistovaly žádné specializované instituce, jež by mohly absenci přirozené sociální soudržnosti

---

⁵⁰ Jak známo, Max Weber došel při svém rozboru situace zemědělských dělníků ve východním Prusku ke zcela odlišným zjištěním. Zemědělní dělníci na junkerských statcích dávali přednost přechodu od patriarchálního k námezdnímu pracovnímu poměru, který jim i při nižší míře zajištění poskytoval větší prostor pro osobní svobodu.

nějakým způsobem vynahradit. Klasičtí sociologové se shodují rovněž na tom, že úlohu hlavního tmelu sociální soudržnosti v minulosti vždy sehrávalo náboženství. Spolu s tím, jak se také samo náboženství proměnilo z dominantní, sociálně integrující síly pouze v jeden z řady funkčních podsystémů a stalo se soukromou záležitostí věřících, byl kód sociální soudržnosti výrazně oslaben. Závaznost všech pravidel byla zproblematizována, jakmile začal každý z podsystémů fungovat podle svých vlastních pravidel.⁵¹

Konečně posledním z charakteristických rysů moderní společnosti je relativně vysoký stupeň její racionalizace, což znamená takové uspořádání skutečnosti, jež zvyšuje předpověditelnost a ovladatelnost jejího vývoje. Také proces racionalizace, který se stal určujícím pro charakter modernity, má ovšem dvě tváře, z nichž každá modernitu zároveň konstituuje a zároveň v jistém smyslu ohrožuje. Jedním z dopadů racionalizace je vydělení sektorů, které se řídí jen logikou své vlastní reprodukce. Každý z těchto sektorů funguje do značné míry nezávisle na ostatních sektorech a je vůči jejich prioritám vcelku lhostejný. To má závažné důsledky. Vznikne-li rozpor mezi požadavky různých sektorů, neexistuje žádný vyšší arbitr, který by mohl spor rozsoudit. Jak konstatuje Max Weber, moderní člověk se stal služebníkem různých bohů, je vůči jejich výzvám bezradný, neboť neví, kterému z nich se má klanět hlouběji.

Jinou stránkou moderní racionality, působící proti právě zmíněné tendenci, je vývoj k nadvládě instrumentálního rozumu, což se projevuje znehodnocením všech hodnot, které nelze vyjádřit penězi. Tato účelová racionalita se ze sektoru ekonomiky šíří do všech ostatních sektorů a podřizuje je neúprosnému imperativu financovatelnosti. Zejména pro oblast sociální, ale také pro oblast vzdělávání, zdravotnictví, či kultury se tento rys modernity stává silně problematickým. Neumožňuje těmto sektorům sledovat jejich vlastní priority, nutí je stále více a stále bezpodmínečněji se podřizovat imperativům, jež přicházejí ze subsystému ekonomiky.

Souběh všech čtyř zmíněných procesů a jejich vzájemné posilování a umocňování znamená, že moderní společnost je stále abstraktnější (generalizace), stále nesourodější (individualizace), stále specializovanější (diferenciace) a zároveň stále účelovější (racionalizace).

Tytéž rysy a vlastnosti ovšem mohou být interpretovány značně odlišným způsobem. Emancipační teorie modernizace vidí za generalizací společenských vztahů riziko, že osamostatněné formy interakce budou zvnějška diktovat sociálním aktérům, budou kolonizovat prostor jejich každodenních aktivit a usměrňovat je v zájmu své vlastní reprodukce. Jednorozměrné moderni-

---

⁵¹ V tomto smyslu platí, že zesvětštění, které je rysem moderní společnosti, bylo prvním krokem k deregulaci platných norem a pravidel a uvolnilo cestu všem dalším deregulacím. Blíže je o tomto problému pojednáno v jedné z kapitol o dějinách klasické sociologie (Keller 2004: 415–421).

začíná teorie naopak zdůrazňují přínos generalizovaných vztahů pro rozšíření prostoru volby, který se v modernitě doširoka otevírá před každým členem společnosti.

V samotném procesu individualizace nalézají emancipační teorie mnohem méně iniciativy na straně jednotlivců a o to více vnějších tlaků, které před jednotlivce staví individualizaci jako nekompromisní příkaz a jako zdroj stále nových a stále nepojistitelnějších rizik. Jednorozměrné teorie naopak ztotožňují individualizaci s nárůstem pestrosti a rozmanitosti, jež vládne uvnitř modernity.

Diferenciace jednotlivých subsystémů znamená pro emancipační teorie buď hrozbu ztráty vnitřní integrity společnosti, anebo naopak zastírací manévry, za nímž se dovedně ukrývá rostoucí diktát ekonomického kódu, který proniká stále hlouběji do všech formálně diferencovaných sektorů života společnosti. Jednorozměrné teorie se naopak domnívají, že postupující diferenciace uvolňuje v každém ze sektorů tvořivou energii, s jejímž nasazením dokáže daná oblast úplněji a efektivněji realizovat svoji specifickou funkci.

A konečně proces racionalizace znamená, podle emancipačních teorií, riziko kontinuitního nárůstu slepě instrumentální racionality, která odsuzuje k větší či menší bezvýznamnosti všechny bezprostředně nezpeněžitelné hodnoty. Podle jednorozměrných teorií je naopak racionalizace synonymem vyšší efektivity, která vytváří pro člověka všestranně příjemnější svět a uvolňuje mu ruce pro rozvoj potenci ve všech představitelných oblastech jeho činnosti.

Odlíšnost naznačených stanovisek vytváří zásadní otázku, kterou si musejí klást naprosto všechny teorie modernizace. Co vlastně znamená dále modernizovat moderní společnost? Znamená to učinit ji ještě racionalizovanější, funkčně diferencovanější, individualizovanější a generalizovanější, než je dnes, anebo se další modernizace má stát cestou kritického přehodnocení odvrácených stran těchto tendencí?⁵²

Z odlišného hodnocení vlastností modernity plyne i další významný důsledek. Jednorozměrné teorie modernizace mají sklon ztotožňovat zájmy celku

---

⁵² Komplexnost zmíněných otázek lze naznačit na jednoduchém příkladu. Podle kritiků modernity zvyšují sice zobecnělé vztahy výkonnost společnosti, vynucují však konformitu, tedy omezují skutečnou míru variability voleb činěných jejími členy. Proto volá Jürgen Habermas po jiné racionalitě a uvažuje o možnostech alternativní racionalizace v oblasti žitého světa. Byla by to racionalizace, která by v ničem neubírala na různorodosti života aktérů a jejich voleb. Anthony Giddens se naopak domnívá, že generalizované struktury umožňují aktérům v jejich každodennosti konat více voleb, posilují tedy reálné stupeň jejich individualizace. Nepřipouští argument, že se jedná o volby činěné v rámci daných mantinelů a sloužící posilování reprodukce systému. Podle Ulricha Becka tatáž individualizace znamená naopak nutnost voleb a povinnost každého převzít na sebe všechna rizika spojená s osobní volbou. Zobecnělé sociální struktury posilují tedy individualizaci v podobném smyslu, jako ji posilují firmy u svých subdodavatelů v síti – obojí vede k přenosu (tržních) nejistot z organizace či firmy na jednotlivce. Tento aspekt zdůrazňuje zejména Zygmunt Bauman.

společnosti se zájmy jejich jednotlivých členů. Není to dáno jen teoretickými východisky. Jednorozměrné teorie pokračují v linii představ o modernizaci tak, jak vznikly v první, poválečné vlně, kdy byl prosazován model industrializace. Vycházejí z předpokladu, že zájmy aktérů a potřeby celku se navzájem doplňují. Bylo to vcelku přirozené vidění světa v dobách, kdy sociální stát byl na vzestupu a byl spíše podporován než omezován tehdejší podobou globalizace.

V mezidobí konce šedesátých a sedmdesátých let 20. století, kdy teorie modernizace procházely přechodným útlumem, však sociologie dospívá až k tezi o roztržce mezi aktérem a systémem.⁵³ Jednorozměrné teorie tento vývoj poznání vůbec nezaregistrovaly, emancipační teorie mu v té či oné míře věnují pozornost, a to právě díky své kritičnosti vůči dosavadní podobě (jednoduché) modernity. Navíc přechod společnosti do postindustriálního stadia, stejně jako druhá fáze globalizace, která začíná převládat nejpozději od osmdesátých let 20. století, posilují individualizaci životních strategií jednotlivců a působí rozkladně na sociální stát. To vše dále zpochybňuje tezi o společných zájmech jednotlivců a sociálního celku.

Otevírá se tím prostor pro rozlišení dvou zásadně rozdílných významů sociální. Různí autoři se pokoušejí tuto dualitu sociální zachytit z různých úhlů pohledu pomocí svých vlastních pojmů. Britský sociolog David Lockwood hovoří o „sociálním systému“ a „systémové integraci“, Francouz Alain Touraine o „racionalizaci“ a „subjektivitě“, německý teoretik Niklas Luhmann liší „systémy interakce“ a „systém společnosti“, Jürgen Habermas odlišuje „sociální systém“ od „systému společnosti“.⁵⁴ Byť jsou tyto různé koncepty formulovány ve značně odlišných teoretických kontextech a mají odlišné ambice, všechny v té či oné míře vyjadřují něco z vysoce komplikovaného vztahu mezi sociálním mikrosvětlem každodennosti a abstraktním systémem společenského makrosvěta.

Z našeho hlediska je funkční rozlišovat mezi sociálním v širším slova smyslu, které se kryje s obsahem moderní společnosti v jejich čtyřech naznačených rozměrech, a sociálním v užším slova smyslu, jež označuje nejrůznější formy ochrany mezi jednotlivými členy společnosti či celými skupinami.⁵⁵

---

⁵³ Explicitně rozpracovávají tezi o roztržce mezi aktérem a systémem například Michel Crozier (1977) či Alain Touraine (1984).

⁵⁴ Někteří badatelé využívají naznačenou dichotomii spíše implicitně v souvislosti s analýzou konkrétních sociálních problémů. Tak je tomu například v případě německého sociologa Martina Kronauera, který zkoumá problém sociální exkluze jednak jako absenci uznávané pozice v rámci celé společnosti, jednak jako vyloučení z meziosobních sítí podpory. Blíže viz (Kronauer 2002).

⁵⁵ Dvojí význam termínu „sociální“, který zde odlišujeme, je analogický dvěma významům termínu „solidarita“, o nichž Rainer Zoll konstatuje, že byly odlišovány již v polovině 19. století. V širším významu znamená solidarita souhrn sociálních vazeb držících pohromadě celou společnost, v užším významu byla výrazem pro vzájemné vztahy mezi lidmi, kteří skupinově čelili nějaké společné hrozbě (Zoll 2000: 24).

Výraz „sociální“ pro nás tedy bude v širším slova smyslu znamenat totéž co „(celo)společenský“. V tomto smyslu hovoříme o moderním sociálním systému (o moderní společnosti), o funkční diferenciaci sociálního (společenského) systému, či právě o modernizaci společnosti. Termín „sociální“ zde označuje vše, co drží pohromadě celou společnost. Patří sem úvahy o člověku jako bytosti společenské, právě tak jako typologie evolucionistů snažící se rozlišit jednotlivé fáze ve vývoji společnosti, či úvahy metodologů o specifčnosti předmětu společenských věd. Takto široce chápané sociální je opakem přírodního, tedy mimospoolečenského. Vše, co se týká světa lidí, tvoří obsah sociální v tomto nejširším slova smyslu. Celé dějiny sociologického myšlení oscilují v této rovině kolem známé otázky: Jak se liší povaha moderní společnosti od povahy tradičních pospolitostí?

Ve druhém, užším vymezení znamená „sociální“ nejrůznější vazby vzájemné pomoci a ochrany v kritických situacích. Patří sem vzorce jednání a instituce, které zajišťují jednotlivce či celé skupiny v případech, kdy oni sami nejsou schopni čelit určitým životním rizikům. Sociální pojímané v tomto užším významu prodělalo v minulosti neméně hluboké proměny než samotná společnost a vazby ochrany prošly v historii nejrůznějšími podobami od konkrétních vztahů mezi konkrétními lidmi k vysoce abstraktním systémům opory a pojištění. Přitom mohly ochranné vztahy nabývat dvou zásadních forem. Buďto se jednalo o vzájemnou pomoc a vzájemnou ochranu mezi sobě rovnými, anebo šlo o formu ochrany mezi navzájem nerovnými, hierarchicky postavenými jednotlivci či celými skupinami.

Bylo již řečeno, že teorie modernizace vesměs blíže nezkoumají vazby ochrany, bezpečí a zajištění, protože vycházejí z historicky přechodného předpokladu, že sociální systém své členy dostatečně zajišťuje. Jestliže se ovšem dnes společnost těchto ochranných funkcí v různých zemích různě razantně zbavuje, bude nás zajímat, jakou roli v tom hraje právě proces modernizace. Bude nás to zajímat o to více, že v samotných teoriích modernizace není příliš prostoru k úvahám o budoucí podobě vazeb ochrany a zajištění.

Jak již bylo naznačeno, vztah mezi celkem společností a sociálním chápaným jako sítě opory a ochrany se výrazně historicky proměňoval. Přitom v rámci všech předmoderních společností se sociální v širším a užším slova smyslu do značné míry překrývalo, pokud přímo nesplývalo. Nikoliv snad proto, že by tradiční společnost měla ze své povahy jakýsi sociálně ochranný charakter, jak o tom sní nostalgicky konzervatismus. Důvod je mnohem prozaičtější: v tradiční společnosti neexistovaly (či existovaly pouze v zárodku) specializované instituce, které by sociální ochranu provozovaly. Ti jednotlivci a skupiny, které nedokázaly před životními riziky ochránit svazky a útvary, jichž byli členy, měli jen nízkou šanci na přežití.

Teprve v podmínkách moderní společnosti se sociálně v obou svých významech krýt přestává, a modernita má v tomto smyslu výrazně duální povahu. Moderní člověk se tak historicky poprvé dostává do situace, kdy může žít přímo uvnitř společnosti, aniž by přitom disponoval adekvátními vazbami sociální ochrany. V předmoderních dobách se ocitali bez ochranných vazeb zpravidla jen ti, kdo byli z pospolitosti vyvrženi. Teprve s příchodem modernity vznikají problémy masové izolovanosti, osamělosti, marginality lidí, kteří do společnosti patří, aniž by v ní měli pocit domova.

2.2 Modernita jako vedlejší důsledek vývoje vztahů ochrany

Existuje téměř nepřehledné množství teorií zabývajících se otázkou, jak vlastně mohla modernita, jakožto zcela nový systém sociálního uspořádání, vzniknout z poměrů, které se vyznačovaly oproti dnešní době výrazným odporem k novotám a inovacím. I pokud ponecháme stranou výklady historiků, konstrukce filozofů a ekonomů, rozborů právníků a omezíme se pouze na klasiky sociologie, máme před sebou stále ještě dostatečně pestrý výběr.

Podle Augusta Comta je modernita důsledkem nezadržitelného pokroku lidského vědění, které se ve fázi velkých filozofických systémů osvobodilo od náboženských výkladů světa, aby posléze dosáhlo úrovně vědeckého poznání, jež zpětně umožňuje odhalit univerzální zákonitost tohoto vývoje. Karel Marx, Max Weber, či Werner Sombart a mnozí další spojovali příchod modernity s nástupem kapitalismu a snažili se odhalit faktory, které modernímu kapitalismu uvolnily cestu. Zatímco Marx podmiňoval vznik kapitalismu pokročilým stavem úrovně výrobních sil a jim odpovídajících výrobních vztahů, Max Weber spatřoval v tržním systému vítězství pečlivě kalkulující účelové racionality nad jinými formami jednání. Emile Durkheim důsledněji než jiní spojoval převládnutí modernity s postupující diferenciací sociálního systému, kterou zkoumal na úrovni široce chápané dělby společenské práce. Georg Simmel, podobně jako Durkheim, vychází z nárůstu diferenciaci, přidává však až téměř marxisticky znějící pasáže o revolucionizující úloze peněz a zcela weberovské úvahy o pozvolné racionalizaci a postupující instrumentalizaci veškeré kultury.

Každé z těchto vysvětlení objasňuje některý z rysů moderní společnosti, ať již se jedná o způsob její ekonomické reprodukce, o převládající typ myšlení, či o specifický způsob integrace a regulace celku a jeho částí. I přes řadu odlišností je všechny (včetně autentického marxismu) spojuje odpor k úzce

ekonomisticky chápanému výkladu zrodu modernity. Ekonomistický výklad odvolávající se, ať již právem či neprávem, na Adama Smithe chápe vývoj od tradice k moderní společnosti jako důsledek prosazování individuálních dispozic ke směřování, jež jsou lidem údajně vrozeny a jež stojí v pozadí narůstající dělby práce a na ní vázaného rozvoje tržních vztahů. Klasici sociologického myšlení naopak kladou důraz na podmíněnost individuálního jednání celkovým stavem společnosti (Marx, Durkheim), dále na komplexnost lidské motivace (Max Weber, Pareto) a ovšem také na podřízenost úzce ekonomických aktivit širším kulturním, symbolickým, někdy až bytostně neekonomickým aspektům jednání (Comte, Durkheim, Max Weber, Simmel).

Sociologové vesměs odmítají vysvětlení podávané liberálními a marxistickými ekonomy, podle něhož je zdrojem modernity rostoucí účinnost dělby práce a doprovodný rozmach trhu. Už od dob Emila Durkheima odmítají toto vysvětlení jak z důvodů logických, tak historických.

Ekonomická sféra nemohla být sama o sobě motorem vývoje k modernitě, neboť se teprve v důsledku nástupu modernity také ona sama osamostatnila a ustavila jako jeden z dílčích podsystémů společnosti. Sektor tržní ekonomiky vzniká jako jeden z řady důsledků obecnějšího procesu sociální diferenciaci. Považovat vznik trhu za motor tohoto vývoje znamená zaměňovat důsledek a příčinu.⁵⁶

Historické studie navíc prokazují, že při osamostatňování tržního subsystému hrál po řadu století rozhodující úlohu fenomén moci, a to zejména v podobě absolutistického státu. V období merkantilismu stát výrazně podporoval rozvoj výroby i obchodu, rozvíjel dopravu, stoprocentně kontroloval tvorbu peněz, reguloval dovoz a vývoz, vymaňoval sféru ekonomické činnosti jak z vlivu protekcionismu měst, tak z omezení pozdního feudalismu. Teprve postupně se ekonomický sektor vymaňuje z ochranného vlivu politické moci, přičemž tento proces navíc zdaleka nemusel být nevratný, jak o tom svědčí zkušenost řady zemí v 19. století a snad ještě výrazněji ve století dvacátém. Tržní systém není tedy příčinou ustavení modernity, je jen jedním z mnoha jejích produktů.⁵⁷

---

⁵⁶ Snad nejnapadnějším znakem sociálního světa v předmoderních dobách bylo úzké propojení a prolínání nejrůznějších činností, jež jsou v moderní společnosti provozovány odděleně. Opakovaně to zjišťují antropologové, kteří konstatují, že také hospodářská činnost byla nejen v archaických, ale i v tradičních společnostech vpletena do složitého systému přibuzenství, byla důsledně podřízena náboženským představám a pevně se řídila tradičními zvyklostmi. Nešlo při ní zpravidla o maximalizaci osobního zisku, ale o podřízení se platným náboženským a sociálním normám. Ekonomické aktivity předmoderních společností byly pevně zasazeny do hustého pletiva sociálních vztahů a institucí, které je po dlouhé generace zcela závazně regulovaly. Základní přehled relevantní antropologické literatury shrnují nejnověji (Cusin, Benamouzig 2004).

⁵⁷ Podle francouzského sociologa města Françoise Aschera moderní poměry vznikly v důsledku plynulého rozvoje procesů individualizace, racionalizace a funkční diferenciaci. Nastartování tržní ekonomiky bylo teprve výsledkem jedinečného protnutí těchto procesů. Kapitalismus je způsob výroby a směny, který je na

Před vznikem modernity společnost v dnešním slova smyslu neexistovala. To ovšem neznamená, že vznikla z ničeho. Zrodila se jako snaha řešit starý problém relativně novými prostředky a s použitím materiálu, jenž byl k dispozici jako výsledek dlouhého vývoje předchozích poměrů.

Odjakživa byla zcela zásadním problémem lidského soužití otázka ochrany před druhými lidmi a před cizími silami, ať již přicházely zvnitřku, či zvnějšku společnosti. Všechny předmoderní formy uspořádání byly proto pestrá směsicí nejrůznějších typů ochranných vazeb a geneze moderní společnosti se všemi jejími kvalitativně novými rysy může být popsána jako série nezamýšlených důsledků, k nimž vedl právě rozporuplný vývoj vztahů sociální ochrany.

Tento způsob vzniku moderní společnosti není třeba pracně vymýšlet. Dosud nepřekonaný výklad historie jako nepřetržitého vývoje a střetávání různých typů vztahů ochrany a pomoci podal před více než sto lety německý historik práva Otto von Gierke ve svém celoživotním monumentálním díle *Das deutsche Genossenschaftsrecht* (1868–1913).⁵⁸

Gierke vychází z kontrastu dvou základních forem uspořádání, na které je možno, podle jeho názoru, redukovat celou mnohost historicky vzniklých podob lidského soužití. Výrazem „společenství“ (Genossenschaft) označuje sociální útvary vzniklé dobrovolným sdružením sobě rovných členů a udržované se společným souhlasem všech zúčastněných. Výrazem „panství“ (Herrschaft) označuje útvary založené na podřízení jedněch členů druhým a udržované mocenským tlakem ze strany privilegovaných. Zatímco útvary typu společenství se spontánně reprodukují iniciativou přicházející zdola, útvary typu panství jsou udržovány donucením a rozkazy přicházejícími shora.

Gierke analyzoval vzájemné střetávání i různé formy koexistence obou typů těchto útvarů v německých dějinách od 9. až do 19. století, přičemž zároveň sledoval postupný proces narůstající neosobnosti a abstraktnosti společenských vztahů. Podrobně popisuje, jak se idea moci, která se původně uplatňovala na úrovni čistě osobních vztahů, vztahů mezi konkrétními jednotlivci,

---

modernitu nejlépe adaptován a který ji sám dále modifikuje (Ascher 2000: 27). Tento autor ovšem neukazuje, co bylo zdrojem dynamiky zmíněných procesů, které vytvořily půdorys modernity, včetně kapitalismu.

⁵⁸ Otto von Gierke pracoval na své analýze vývoje německého korporativního hnutí déle jak půlstoletí. Nesporná je přitom originalita jeho myšlení. Téměř dvacet let před Ferdinandem Tönniesem přichází s koncepcí, která je soustředěna kolem protikladu vztahů komunitních a vztahů společenských, navíc Tönniese překonává v realističnosti pohledu na komunitu i společnost. Zhruba čtvrt století před prvými Weberovými historickými pracemi předznamenává Gierke (který byl ostatně jedním z Weberových učitelů) ve svém patriarchálním, patrimoniálním a státním typu panství Weberovu typologii charismatické, tradiční a byrokratické formy legitimizace moci. Čtvrt století před Emilem Durkheimem hovoří o významu profesních asociací jako zprostředkujícího článku mezi občany a státem při dělbě a výkonu moci. Půlstoletí před Robertem Michelsem varuje před snadností, s jakou demokratické útvary směřují k oligarchii.

postupně osamostatňuje a proměňuje se ve zdroj legitimacy zcela neosobních formálních organizací.

Gierkeho koncepce je velice podrobným výkladem dlouhé řady proměn, jimiž v dějinách postupně procházejí vztahy mezilidské pomoci a ochrany. Vidíme, že na samém počátku stály rodově uspořádané patriarchální útvary, které poskytovaly svým členům oporu hned dvojím způsobem. Jednak to bylo v rámci samotných patriarchálních domácností. Mocensky asymetrické vztahy mezi pánem domu a ostatními členy domácnosti, příbuznými i sloužícími se staly prototypem všech pozdějších vztahů nadřízenosti a podřízenosti. Zároveň však byla ochrana poskytována v rámci rodu, jenž sdružoval plnoprávné hlavy domácnosti, a stal se tak předobrazem a vzorem všech později vzniklých společenství sobě rovných. Rubem této nejstarší formy komunitního soužití byla ovšem naprostá bezprávnost a sociální bezprizornost všech těch, kdo nepocházeli z téhož rodu.

Protože v rámci jednotlivých rodů bylo krytí životních rizik, ať již k nim docházelo v důsledku přírodní pohromy, smrti živitele, válečné situace, či z jiných důvodů, hrazeno ze společných zdrojů, probíhala základní sociální diferenciaci nikoliv uvnitř rodových společenství, nýbrž mezi nimi. Proto nemá sociální diferenciaci, k níž došlo v tomto období, primárně podobu rozdělení na chudé a bohaté domácnosti, ale projevovala se dělením na celé urozené a neurozené rody.

S postupnou diferenciací na urozené a neurozené nastupuje ovšem nový typ mocenské závislosti a s ním také nový typ zajištění v obtížných situacích. Má podobu ochrany poskytované mezi nerovnými, tedy podobu feudálního panství. Právě vztahy panství byly v této době vývojově výrazně perspektivnější než tradiční společenství sobě rovných. Centralizované a hierarchicky uspořádané vztahy nerovnosti dovolovaly na lokální úrovni vytvářet mnohem univerzálnější svazky, než jaké byly schopny vytvořit samostatné, a tedy zároveň relativně izolované pospolitosti. Rodící se feudální vztahy umožnily podřízeným a sociálně nižším požívat v kritických situacích pánovy ochrany, a to výměnou za své služby. Těto rudimentární sociální ochrany se mohlo dostat i těm, kdo nebyli spřízněni pokrevním poutem. Síť sociální ochrany tak učinila první krůček ke své generalizaci.

Od původní rodové omezenosti se však záhy oprostil také princip společenství sobě rovných. Učinil tak v podobě kupeckých gild a nezávislých měst. Gildy a města vznikají jako reakce na feudální inovaci, na uměle vytvářené vazby ochrany mezi nerovnými. Díky instituci měst se rozšiřují vztahy vzájemné pomoci poskytované mezi sobě rovnými také na ty, kdo nejsou pokrevně spřízněni. V kupeckých gildách a ve městech tak poprvé překračuje myšlenka solidarity mezi sobě rovnými dřívější omezení dané pospolitostí krve.

Městské zřízení uskutečnilo zároveň další revoluci – oddělilo moc od jejich dočasných konkrétních držitelů a posunulo ji do abstraktnější roviny, než jakou znal raný feudalismus. Tím se vytvářejí, ještě hluboko v podmínkách tradiční společnosti, základní předpoklady pro zcela nový způsob sociálního zajištění, který převládne teprve mnohem později, prakticky až v moderní době.

Město, které dokázalo soustředit ve svých rukou zároveň moc soudní, vojenskou i zákonodárnou, začalo využívat všech těchto zdrojů k dohledu nad blahem svých občanů. Narušuje tak monopol církve na péči o chudé, nemocné a osiřelé. Tuto péči postupně rozšiřuje také na ty vrstvy, jež byly až dosud považovány za sociálně soběstačné. V prostředí měst se začíná více či méně systematicky pečovat o jejich duchovní blaho (například zřizováním městských škol) i tělesné blaho (veřejné lázně, městem placený lékař a lékárník apod.). Ve středověkém městě se tak poprvé prosazuje typicky moderní myšlenka, podle níž podpora tělesného a duchovního blaha všech členů svazku má být mravní povinností veřejné moci.

Také město ovšem zdědilo něco z logiky původních rodových pospolitostí. Sociálně zcela bezprizorním v něm zůstává každý, kdo nepatří do přesně vymezeného svazku, byť se tentokrát jedná o pospolitost danou nikoliv pokrevně, nýbrž místně. Pouto sdíleného místa, které opravňuje k účasti na sociální ochraně, tak přebírá nejen zmocňující, ale i diskriminační funkci pokrevního pouta. Města jako kdyby vysvobodila své členy z osobní závislosti na feudálním panství a vytvořila pro ně pro všechny jednotné právo jen proto, aby se postupem času sama proměnila v sociálně strnulý útvar hájící žárlivě svá partikulární práva proti všem, jimž byla odeprěna. Postupný úpadek obecní samosprávy tak nahrával silám, které chtěly zvenčí omezit městskou svobodu.

Zatímco město, jakožto způsob vzájemného pojištění sobě rovných, postupně stagnuje a upadá, vstupuje na scénu obrozený alternativní princip ochrany v rámci svazků mezi nerovnými. Jedná se o vrchnostenské panství. Panství vrchnosti přejalo z feudálního modelu spolu s přísně hierarchickou strukturou také jeho agrární základ, zatímco z městského modelu přejímá abstraktní pojetí moci jako nadosobní kvality, která je odlišná od osob konkrétních vykonavatelů moci.

Ze zárodků sociální péče realizované nedůsledně a polovičatě v rámci města se vytváří v tomto novém prostředí základ sociální politiky státu. Vrchnostenské panství ovšem propůjčilo všem institucím, jež od města přejalo, svůj zvláštní charakter, v němž se propojuje nadindividuální neosobnost městské moci s nerovností zděděnou z feudalismu. Moc vrchnosti je stejně neosobní a abstraktní, jako byla moc města. Avšak namísto útvaru, který se v principu řídil a spravoval zdola sám iniciativou svých členů, nastupuje útvar, jehož čle-

nové jsou, coby poddaní pána, řízení a spravování shora. Vrchnostenské panství se liší od městského společenství především v tom, že nikoliv sami členové (či alespoň jejich část), nýbrž pouze kníže či panovník rozhoduje o tom, co je a co není veřejným blahem. Proti vrchnostenskému hájení veřejných zájmů nemají poddaní žádnou ochranu. V těchto historických souvislostech obdrželo „sociálně“ nádech trpného objektu, přičuť vnučeného pečovatelsví, zatímco příjemci sociální pomoci získávají nálepku nedospělosti, nezodpovědnosti a nesvéprávnosti.

Jak vyplývá z analýz Otto von Gierkeho, v předmoderních podmínkách nejsou dějiny sociální ve smyslu ochrany, zajištění a pomoci nijak odděleny od vývoje sociálního útvaru jako celku. Poskytování sociální ochrany je v tradičních poměrech podstatnou úlohou všech jejich historicky proměnlivých podob. Bez ohledu na to, jedná-li se o útvary spojující sobě rovné, anebo o svazky uspořádané přísně hierarchicky, vždy je určitá forma sociální ochrany zabudována přímo do jejich konstituce a zpravidla tvoří též podstatnou součást jejich legitimizace.

Útvary typu společenství (Genossenschaft) vznikají formou sbratření či spřísahání (conjuraciones coby základ středověkých měst), kdy si členové slibují vzájemnou pomoc v obtížných a kritických životních situacích. Z tohoto ducha vycházejí původní rodové pospolitosti, včetně klanů, později kupecké gildy a svobodná města, cechovní bratrstva, ale také organizace privilegovaných stavů a mnohem později pak ještě profesní korporace, či zcela nakonec odborové organizace.

Útvary typu panství (Herrschaft) jsou – alespoň v ideálním případě – založeny na ochraně slabších ze strany mocného pána. Tímto způsobem se legitimuje moc patriarchálního pána domu, stejně jako později moc feudálního pána v rámci jeho držav, poté patrimonálního knížete na jeho panství a nakonec celého absolutistického státu počínajícího novověku. Urozenost, privilegovanost a moc ve všech případech – opět alespoň v teorii – zavazuje k péči o chudé a potřebné.

Jak povinnost vzájemné výpomoci v případě sobě rovných, tak také právo na ohleduplnost a ochranu v případě nerovných byly v podmínkách tradičních pospolitostí podtrženy tím, že v nich neexistovaly, snad jen s výjimkou málo systematické církevní charity, žádné další instance, které by mohly ochranu v kritických životních situacích zabezpečit. Teprve moderní doba takové specializované instituce vytvořila a spolu s nimi uvedla do chodu celý propracovaný systém sociálního zabezpečení. Učinila v tomto ohledu velký pokrok, který byl však vykoupen trvalou hrozbou, jež byla jen obtížně představitelná v případech tradičních útvarů – jde o hrozbu náhlého a nevratného kolapsu systému sociálního zabezpečení.

Celá koncepce vývoje sociálna, jak ji nastínil Otto von Gierke, je především podrobnou a svědomitou dokumentací pozvolného procesu narůstající generalizace společenských vazeb. Na počátku mají vazby sociální ochrany, ať již vystupují v podobě společenství rovných, či v podobě panství mezi nerovnými, charakter čistě osobních vztahů mezi konkrétními jednotlivci. Takové vztahy byly ovšem neustále ohroženy destabilizací. Z neschopnosti přičknout celku abstraktnější status, tedy status něčeho, co je nezávislé na proměnlivé existenci svých konkrétních členů, plynula vážná hrozba pro rodové společenství. Nebyl-li stále nablízku dohled všech shromážděných, pak hrozilo, že jednotlivci budou svévolně uzurpovat moc, kterou na ně ostatní členové pospolitosti jen přechodně delegovali. Také v oblasti rodících se vztahů panství se ovšem projevovala stejná neschopnost oddělit mocenské vztahy od jejich konkrétních, smyslově vnímatelných nositelů. Výsledkem bylo, že jak panovník, tak také velmožové na nižších stupních ztotožňovali správu a řízení své domácnosti se správou a řízením celého ovládaného teritoria.

Postupně jsou vztahy panství zvěčňovány tím, jak se svazují s půdou. Stále však zůstávají zcela konkrétní, a v tomto smyslu také krajně vratké. Pozitivním přínosem postupujícího zvěčňování vztahů v rámci ochrany mezi nerovnými byla stabilizace právních vazeb, které se staly nezávislými na náhodných výměnách svých nositelů. Zvěčňování vztahů panství ovšem mělo i další důsledky. Konkrétní osoby začaly být považovány jen za pouhé příslušenství majetku, půdy či titulů. Rolník náležel své půdě, ministeriál své službě, vazal svému lénu. Nerozhodovaly osobní kvality lidí, ale rozsah jejich věcných držeb. Jedině za tuto cenu byla zajištěna víceméně spolehlivá reprodukce zvěčnělých vztahů mezi nerovnými.

V instituci města dochází k renesanci starých forem společenství sobě rovných. Dochází k ní na základě, který nemohla poskytnout rodová pospolitost, ale právě jen uměle budovaná hierarchie feudálního panství. Původně feudální inovace – uměle vytvořené, zvěčnělé, relativně trvalé vztahy mezi nerovnými – byla v městském prostředí dovedena do myšlenky zformovat podobným způsobem také vztahy mezi sobě rovnými.

Kvalitativní novost instituce města nespočívala v jeho nezávislosti na feudálech, nýbrž ve vyvinutí zcela nového chápání povahy a výkonu moci. Město se svými písemně stvrzenými statuty posunulo ideu moci do abstraktní roviny, zcela jednoznačně oddělilo představu moci od konkrétních osob jejich dočasných držitelů. Tím se městu podařilo překonat konkrétně smyslové pojmání moci, kterým se vyznačovala jak rodová společenství, tak také feudální panství.

Spolu s tím poprvé vzniká představa „úřadu“ jako orgánu, který se nekryje s vůlí toho, kdo ho jen dočasně zastává. Činnost městských úředníků je

vedena obecnými normami městského zřízení. Tato garance je natolik účinná, že i přes střídání obyvatelstva města, přes výměny držitelů úřadů, dokonce i přes změny v organizaci samotných úřadů si město zachovává jako subjekt určitých práv a povinností trvale svoji totožnost. Může samo za sebe uzavírat smlouvy, vést války, chránit v cizině své příslušníky, vybírat daně a soudit. Teprve tato inovace, jež se odehrála ve městech ještě v dobách feudalismu, umožnila středověkému myšlení dopracovat se pojetí zobecnělé, neosobní moci i pojetí práva jako obecného, univerzálního zákona, nikoliv jen jako pouhé pravomoci konkrétní osoby. Tím vším se vytvářejí, ještě hluboko v podmínkách tradiční společnosti, předpoklady pro zcela nový způsob sociálního zajištění, který zcela převládl teprve v moderní době.

Již v městském prostředí dochází ovšem také k počátečnímu rozvoji dalšího ze znaků modernity, k rozvoji individualismu. Dosažený stupeň generalizace moci umožnil emancipaci jednotlivců od všech dřívějších pout osobní vázanosti, ať již působily v podmínkách rodové pospolitosti, anebo je vázaly v rámci feudálního panství. „Městský vzduch činí svobodným“, což znamená podřizuje každého pouze neosobní, obecné, pro všechny stejně platné moci, vyjádřené a ohraničené ustanoveními městského zřízení.⁵⁹

Právě dosažení určitého stupně generalizace mocenských vztahů se stalo předpokladem pro rozvoj individualismu. To, co Otto von Gierke analyzoval v zárodečné podobě na instituci středověkého města, vyjadřuje klasická sociologie opakovaně a v mnoha různých souvislostech. Podle Durkheima se generalizace vládnoucích vztahů do podoby státní moci výrazně podílela na emancipaci individua už od dob antiky. Stát tehdy osvobozoval jedince od kmenových a rodových závislostí, podobně jako ho osvobozoval na počátku novověku od závislosti feudálních. Generalizovaná moc za určitých podmínek dopomáhá jedinci k právu disponovat sám sebou a disponovat i věcmi, které mu náležejí, což nebylo myslitelné v rámci útvarů spočívajících na vztazích mezi konkrétními osobami.

Pro Georga Simmela vznikl prostor pro rozvoj individuality teprve poté, co byli jedinci osvobozeni z příliš úzkého okruhu malé skupiny a díky abstraktním mechanismům zprostředkování typu peněz jim bylo umožněno participovat současně na životě velkého množství skupin, přičemž v každé

---

⁵⁹ Gierke popisuje, jak byl raný prvek individualizace v městském prostředí limitován dvěma faktory: na jedné straně to byl stavovský charakter předmoderní společnosti, na druhé straně narůstající přehrada mezi privilegovanými a diskriminovanými členy městské obce. S postupným etablováním se městská moc postupně uzavírá navenek, zatímco směrem dovnitř se rozestupuje na plnoprávné a neplnoprávné členy, což je logika vývoje obecně platná pro útvary typu společenství (Genossenschaft). Konkrétně v případě města se od 15. století prosazuje představa, že městská rada je městskou vrchností, která nevládne jménem občanů, ale ze své vlastní moci, vůči níž jsou obyvatelé města ve stejném vztahu jako poddaní vůči svému zemskému pánovi“ (Gierke 1868: 700).

z nich se mohou podle vlastního uvážení angažovat vždy jen částí své osobnosti.

Ještě jednoznačněji popisuje vzájemnou závislost mezi generalizací a individualizací Norbert Elias, když klade vznik moderní individuality do přímé souvislosti s centralizací státní moci. Samostatné individuum se vynořuje teprve tehdy, když ochranu přestává vykonávat konkrétní klan, vesnice, panství, či korporace a garance ochrany přechází na zobecnělou moc.⁶⁰ Norbert Elias přitom opakuje Simmelovu myšlenku o tom, že moderní individuum je sice odkázáno stále více jen samo na sebe, zároveň je však natolik pevně integrováno do dlouhých a nepřehledných řetězců vztahů abstraktních závislostí, že o sobě fakticky nemůže rozhodovat autonomně, byť se právě to od něho stále více a stále naléhavěji vyžaduje.

Další stadium ve vývoji generalizace moci představuje, jak jsme již viděli, nástup vrchnostenského panství. Výkonem moci je zde pověřena patrimonální byrokracie, která je, jak ukázal Max Weber, vzdáleným předobrazem byrokracie moderní. Vrchnostenské panství realizuje ve velkém měřítku a zcela důsledně tytéž principy, které město uskutečnilo pouze v malém a jen polovičatě. Z městského zřízení se touto oklikou přes vrchnostenské panství později stane státní ústava. Analogicky s orgány města budou vytvářeny státní orgány, lišící se od svých předchůdců širší oblastí působení, a to jak ve smyslu teritoriálním, tak také kompetenčním. Nejvyšším cílem veřejné moci přitom je ve vrchnostenském státě, podobně jako dříve ve městě, realizace „veřejného blaha“. Vrchnostenské panství se však liší od městského společenství zásadně v tom, že nikoliv sami příslušníci svazku, nýbrž panovník rozhoduje o tom, co je a co není tímto veřejným blahem.

Vztah vrchnostenského panství k městům byl tedy dvojnásobný. Vrchnost na jedné straně přejala řadu principů vyvinutých již dříve v rámci městského zřízení, samotná města však v jejich autonomii zcela potlačila. Paradoxní je, že k potlačení městské svobody bylo využito právě onoho principu, který vrchnost od měst bezesbýtku přejala – principu veřejné správy. Města byla do vzniklého systému teritoriální správy začleněna v podobě nejnižšího článku správy.

Právě v rámci vrchnostenského panství dochází ovšem zároveň k výraznému rozvoji funkční diferenciaci. Vrchnost ruší tradiční instituce, které měly ve vztahu ke svým členům univerzálně ochranný charakter, a na jejich místo

---

⁶⁰ „V průběhu tohoto procesu se jednotlivci stále více oprostují od úzkých lokálních hranic pospolitosti, do níž se narodili, a od korporativních skupin. Koheze těchto skupin upadá přímo úměrně tomu, jak ztrácejí své ochranné a kontrolní funkce. V rámci velkých, vysoce centralizovaných a urbanizovaných států je individuum odkázáno stále více a více na sebe sama“ (Elias 1991: 168).

dosazuje specializované instituce. Například cechy ztratily v důsledku nuceného odzbrojení svoji vojenskou funkci, do státní reže přešla rovněž dřívější sociální funkce cechů (péče o zchudlé, nemocné, osiřelé), s mocenským úpadkem měst ztratily cechy také svoji politickou funkci. To, co zbylo z veřejné moci cechů, bylo postaveno do služeb a pod kontrolu státu a dřívější reprezentanti cechovní moci se změnili v nižší státní úředníky.

Podobnou proměnou jako města a cechy prošly také zbytky lokálních feudálních panství, dále stavovské organizace, ale též orgány katolické církve anebo univerzity. Ve všech těchto případech se staly z původně samostatných útvarů pouze závislé články státní moci a z jejich svrchovaných reprezentantů úředníci podřízeni státu. Vrchnostenský stát, který rozbil jejich polyfunkční charakter, vytvářel současně řadu svých vlastních institucí, specializovaných na výkon právě těch funkcí, jež byly dřívějším společenstvím odňaty.⁶¹

V prostředí vrchnostenského státu, jež představuje ve srovnání s městem mnohem generalizovanější struktury moci, se opět o něco více rozvinul proces moderního individualismu. Jednotlivci, emancipovaní od předmoderních korporativních struktur a zbavení i jen zdání možnosti zasahovat do veřejně správních záležitostí, se soustředili výhradně na své věci. V tomto smyslu se stává absolutní individuum doplňkem a doprovodem absolutního státu. Zatímco moc státu je absolutní v tom, jak dokonale pohlcuje celou oblast veřejného, individuum se stává absolutním v tom, jak dokonale je pohlceno pouze svým soukromím. Promítnutím koexistence takto emancipovaných individuí a absolutního státu do dávné minulosti vznikl mýtus společenské smlouvy.⁶²

Výsledkem vzájemného posilování procesů generalizace, individualizace a funkční diferenciací byl nárůst racionalizace, tedy takového uspořádání společnosti, které zvyšuje míru předpověditelnosti a zároveň ovladatelnosti lidského jednání. Trvalost a obecnost generalizovaných struktur moci umožnila jednotlivcům rozhodovat se s vyšší propočítatelností, jak to ve své analýze předpokladů vzniku moderního kapitalismu zdůrazňuje Max Weber. Neméně podstatný předpoklad pro výraznou racionalizaci fungování společnosti vytvořila funkční diferenciací. Vrchnostenský stát, který důsledně rozložil dřívější polyfunkční sociální útvary, vytvořil tím prostor pro specializované insti-

---

⁶¹ Příznačný byl například osud univerzit. Ztratily soběstačný, univerzální charakter tradičního společenství, vnitřně v nich převládlo akademické cechovnictví spolu se všemi znaky korporativní privilegovanosti, až byly konečně přetvořeny ve státní instituce a jejich personál fakticky v nižší státní úředníky činné na dílčím úseku správy. Zároveň byla za podobným účelem řada státních institucí nově zřízena. Tak vznikly vědecké a technické ústavy, veřejná muzea a knihovny, vzdělávací a umělecká zařízení, ale i nové instituce zdravotnictví, sociálního zabezpečení apod.

⁶² Gierke upozorňuje, že tento stav byl doveden nejdále v absolutistické Francii a jen částečně realizován v tehdejší Německu. Oproti tomu v Anglii se již tradičně daří spojovat myšlenku suverénního státu s principem korporativní samosprávy. Podobně je tomu i ve Skandinávii.

tuce, jak to vyhovovalo potřebám jeho vlastní správy. To zpětně výrazně přispělo k osamostatnění sféry ekonomické, právní, vědecké, umělecké a dalších. Narůstající autonomie těchto oblastí se ovšem ukázala jako neslučitelná s arbitrarností absolutistického státu, což vedlo posléze k tomu, že také sféra policko-správní se stala jen jednou z funkčně diferencovaných oblastí moderní společnosti, stojící vedle ostatních oblastí (Gorz 1988: 58).

Historická analýza provedená Otto von Gierkem dokáže vysvětlit, jak došlo ke zrodu modernity se všemi jejími vlastnostmi, aniž by přitom pracovala s motivem kapitalismu, aniž by musela sahat k výkladu formování podnikatelské mentality, průběhu akumulace kapitálu, rozvoje dělby práce, fungování výrobních vztahů a podobně. Je to čistě sociologický výklad, který je zcela prost i jen náznaků ekonomického redukcionismu, jenž bývá ve výkladech geneze modernity tak často přítomen.

Gierkeho propracované schéma vývoje otevírá cestu také k pochopení logiky dvou výrazně odlišných typů sociability, a to sociability primární a sekundární. Jde o prastarý problém lidského soužití, který spočívá v tom, jak zajistit integritu sociálního celku a spolu s ní ochranu v kritických situacích mezi těmi, kdo nejsou příbuzní, sousedé, ani dobří známí.

Jak známo, moderní myšlení se snaží odpovědět na otázku po podmínkách sociální integrity mnoha různými způsoby. Otcové politického myšlení od 17. století sahají ke konstrukci společenské smlouvy, která má ospravedlnit koncepci suverénního státu jako generalizovaného ochránce nejprve poddaných a poté občanů. Zakladatelé moderního ekonomického myšlení si vypomáhají magickou instancí neviditelné ruky trhu, která tajemně přetváří individuální egoismus v integrovaný a prosperující celek. Sociální filozofové a sociologové 19. století se vraceli až k Aristotelovi s jeho poučkou o tom, že narůstající diferenciací částí si vynucuje zpětnou integraci celku. Jedno- rozměrné teorie modernizace 20. století řeší celou otázku jednoduše tím, že tento zásadní problém naprosto ignorují.

Vyjdeme-li z koncepce Otto von Gierkeho, pak pochopíme, proč je sociální integrita moderní společnosti dvouvrstevná. V této společnosti má individuum pro svoji ochranu v kritických životních situacích k dispozici v zásadě dvojí prostředek. Jednak jsou to zbytky primární sociability v podobě neformálních vazeb, jež člověka pojí s druhými, jemu blízkými lidmi. Tyto vazby přežívají ještě z dob, kdy sociální ochrana byla zajišťována pokrevními pouty, či vazbami vyrůstajícími z prostorové blízkosti. Kromě toho zde stojí historicky mnohem pozdější vrstva formálně organizovaného systému sociální ochrany. Má podobu institucí sociálního státu a mechanismů pojištění, tedy uměle vytvořených systémů sekundární sociability. Zatímco první z obou ochranných vrstev zbyla poté, co se rozložila předmoderní pouta sociální

ochrany, druhá postupně vznikla v procesu generalizace institucí ochrany a podpory.

Problém je nyní v tom, že autoři, kteří se pokoušejí zachytit z různých pohledů dualitu sociální reality, nejednou svým pohledem otázku primární a sekundární sociability zastírají, což zase zpětně brání uvědomit si, k jakým důsledkům může modernizace společnosti vést. Pokusme se ilustrovat tuto tendenci na Habermasově teorii komunikativního jednání.

2.3 Primární a sekundární sociabilita

Teorie společnosti Jürgena Habermase i jeho pojetí modernizace jsou založeny na odlišení dvou zásadně odlišných typů integrace – integrace sociální a integrace systémové. Sociální integrace vyjadřuje způsob, jakým konkrétní lidé ve vzájemné komunikaci vykládají svět, ve kterém žijí, a jak chápou věci, jež se jich běžně dotýkají. Naproti tomu systémová integrace vypovídá o společnosti jako o seberegulujícím se systému obecných a funkčně specializovaných nadosobních institucí.⁶³

Dva odlišné typy integrace vyrůstají ze dvou různých přístupů člověka ke světu, přesněji ze dvou různých typů jednání, které lidé běžně praktikují. Jeden z nich je postaven na modelu práce, druhý na modelu interakce. V sektoru práce jde o ovládnutí přírody, společnosti i druhých lidí. V této oblasti se vše stává předmětem, pasivním objektem, na nějž je možno stále účinněji působit a přetvářet ho podle svých vlastních potřeb. Rozvoj vědy a techniky umožňuje počínat si v tomto ohledu stále úspěšněji a zároveň stále agresivněji.

V sektoru interakce zprostředkované komunikací je naopak základním předpokladem akceptování subjektivity druhého, uznání jeho práva na sebeurčení a na jinakost. Jde o vzájemné působení mezi partnery, kteří se snaží v racionální diskusi dobrat určité shody v podobě kompromisu přijatelného pro oba.

V prvním z obou sektorů se rozvíjejí mocné a vysoce účinné systémy, jež v oblasti ekonomických aktivit mají podobu neosobních mechanismů trhu, zatímco v oblasti politiky na sebe vzaly podobu neméně neosobní státní moci. Kvalitativně zcela odlišnou oblast představuje žitý svět. Zde jde o dosahování křehkého porozumění mezi lidmi. Komunikativní jednání v tomto světě lid-

---

⁶³ Habermas tímto způsobem nejen vystihl dvojí přístup sociologie ke zkoumání sociální reality, tedy buď směrem od makroanalýzy neosobních struktur a funkcí sociálního systému, anebo skrze mikroanalýzu každodenního jednání. Zároveň si vytvořil solidní základnu pro kritiku jednostrannosti obou přístupů, pokud zapominají, že každá (moderní) společnost obsahuje obě roviny současně.

ských proporcí slouží k předávání a obnovování kulturního vědění, k ustavování mezilidské solidarity a zároveň umožňuje každému z aktérů utvářet si svou vlastní, autentickou osobnostní identitu.

Habermasův výklad vývoje vzájemného vztahu sociální integrace (žitého světa) a integrace systémové (systému) má podobnou strukturu jako Gierkeho analýza historického vývoje základních forem sociální ochrany. Podle Habermase byly původně všechny vazby, jež drží pohromadě celý systém, uskutečňovány výhradně skrze příbuzenské a kmenové vztahy v rámci lokálních pospolitostí. Mechanismy sociální a systémové integrace tehdy ještě spadaly vjedno, nízký stupeň diferenciaci sociálního útvaru prozatím žádnou zvláštní specializaci v tomto ohledu nevyžadoval. Celý svazek byl po generaci udržován pohromadě normami, které praktikovali v každodenním životě dospělí členové společnosti (Habermas 1995: II/233).

Na této úrovni se žitý svět reprodukoval sám ze sebe a v souladu se svými vlastními potřebami. Nevýhodou tohoto stavu bylo, že mohl existovat jen na úrovni lokálně omezených aktivit poměrně malého počtu lidí. Všechny pozdější změny byly důsledkem toho, že s růstem společnosti již nebylo možno vystačit s archaickými mechanismy koordinace aktivit.

Proto se postupně z této zárodečné jednoty sociální vynořují obrysy neosobního systému, který stojí vně rutinních výměn probíhajících v rámci žitého světa a klene se kdesi vysoko nad nimi. Při genezi tohoto zobecněného systému sehrály rozhodující úlohu dvě inovace, s jejichž pomocí bylo možno řídit vztahy přesahující rozměr malých lokálních pospolitostí. Těmito revolučními inovacemi se staly moc a peníze. Umožnily zprostředkovávat kontakty mezi jednotlivci a skupinami v mnohem širším prostoru a v delším čase, než to bylo možné dříve. Umožnily také řídit chod mnohem početnějších sociálních útvarů, než jaké existovaly dosud. Po zavedení obou zmíněných inovací nebyly už vztahy mezi konkrétními osobami přítomnými na tomtéž místě jedinou možností, jak udržovat sociální pouto. Peníze a moc dokáží působit i tehdy, když spolu lidé bezprostředně nemluví. Systémy koordinace a řízení, které peníze a moc vytvářejí, mohou působit nezávisle na kterémkoliv z jednajících, a mohou působit dokonce i proti jeho vůli.

Tato vlastnost umožnila oběma nástrojům zprostředkování osamostatnit se od žitého světa, v jehož rámci původně vznikly a jehož potřebám měly sloužit. Vytvořily si svůj vlastní prostor se svými vlastními zákony nezávislými na normách platných až dosud v rámci konkrétních společností. V tomto zvláštním světě sledují své vlastní cíle, či přesněji jen jediný cíl, kterým se stává jejich vlastní reprodukce.⁶⁴

---

⁶⁴ Vedle sebe tak od nynějška existují dvě odlišné logiky jednání. Tou jednou je orientace na souhlas

Nutkovou tendenci zprostředkujících článků lidských aktivit osamostatnit se a vnútit všem zúčastněným logiku svého fungování zachytil na dílčím případu již Marx. Učinil tak ve své charakteristice abstraktní práce coby monetarizované, jakožto zboží pojaté, životnímu vztahu konkrétních výrobců odcizené pracovní síly. Za podmínek abstraktní práce už není mezilidská interakce koordinována normami a hodnotami platnými v horizontu žitého světa, ale právě jen všemocným médiem tržní směny. V Marxových analýzách se jedná o speciální případ přeměny komunikativně strukturovaného jednání na interakce řízené skrze abstraktní média moci a peněz.⁶⁵

Postupující rozpojení vysoce abstraktního seberegulujícího se systému od žitého světa vede k tomu, že lidé přestávají rozumět tlakům, které zvnějšku stále více určují jejich jednání. Vztahy mezi lidmi se zvětšují a v reakci na to se rozmáhají pocity odcizení. Ze žitého světa se stává jen další subsystém v dlouhé řadě jiných subsystémů. Přitom platí, že čím komplexněji se utváří systém společnosti, tím provinciálněji se jeví obyčejné žité světy (Habermas 1995: II/258).

Vývoj však nekončí v paralelním uspořádání a nezávislém fungování dvou odlišných sociálních entit – žitého světa a systému. Média moci a peněz, která měla původně sloužit potřebám žitého světa, výrazně překračují stupeň institucionalizace, který je pro moderní společnost funkčně nezbytný. Nejenže se dalekosáhle osamostatňují, ale posléze vzlínají přímo do intimních částí žitého světa ve snaze podřídit jeho chod i celou jeho podobu potřebám své vlastní sebereprodukce. Systémová integrace okupuje prostor, který byl vždy doménou sociální integrace a měl by jí zůstat vyhrazen. To je podstata procesu, jež Jürgen Habermas označuje termínem „vnitřní kolonizace“.

Oba osamostatněné systémy zprostředkování pronikají zvnějšku do žitého světa – jako kdysi koloniální páni do kmenových společností – a vynucují si jeho asimilaci podle svých vlastních potřeb. Podmaněná kultura (v tomto případě žitý svět) není schopna prohlédnout, nakolik se stala jen hříčkou v rukou metropolí a světového trhu (Habermas 1995: II/522).

---

zúčastněných, jímž se zajišťuje sociální integrace, druhou pak ohled na funkcionální souvislosti, jimiž je zajišťována systémová integrace. Tato Habermasova dichotomie opět připomene Gierkeho rozlišení mezi konsenzem mezi navzájem rovnými v rámci společenství a tlaky hierarchie, jež vládnuv v rámci svazků spojujících ty, kdo si nejsou rovni.

⁶⁵ Rozměr systému a rozměr žitého světa se u Marxe objevují pod metaforou „říše nutnosti“ a „říše svobody“. Marx přitom ovšem podcenil sílu systému, která neslábne se zrušením soukromého vlastnictví, pouze se přeměňuje do podoby klece byrokratických nutností. Marx příliš zobecnil specifický případ podřízení žitého světa systémovým imperativům. Uvažoval jen o penězích, nikoliv o moci, pouze o výrobě, nikoliv o spotřebě. Protože nedocenal sílu, s jakou může moc a konzum kolonizovat žitý svět, není klasický marxismus schopen vysvětlit povahu státního intervencionismu v pozdním kapitalismu, povahu masové demokracie, ani povahu sociálního státu (Habermas 1995: II/500, 503).

Vidíme tedy, že Habermasova představa vnitřní kolonizace žitého světa osamostatněnými nástroji zprostředkování je přímo modelovou ukázkou procesu odcizení. To, co bylo zamýšleno jen jako prostředek, se změnilo v účel, který zapomněl na své původní určení a který se snaží naprosto vše, včetně aktérů, jimž měl sloužit, podříditi pouze potřebám své vlastní reprodukce.⁶⁶

Jako zcela normální stav zaznamenávají tuto situaci teoretici funkcionalismu od Parsonse až po Luhmanna. „Luhmannův systémový funkcionalismus je ve skutečnosti vystaven na předpokladu, že v moderních společnostech byl již symbolicky strukturovaný žitý svět dalekosáhle zatlačen osamostatněnými strukturami systému a byl jimi kolonizován.“ „Tento svět ovládaný všemocnou správou byl pro Adorna nanejvýš děsivou představou. Pro Luhmanna se stal triviálním předpokladem“ (Habermas 1995: II/461,462).

Přímo modelový případ kolonizace žitého světa nástroji moci a peněz představuje pro Habermase sociální stát. Sociální stát pomáhá mírnit vnější bídu, tedy materiální nedostatek, činí tak však jen za cenu toho, že rozšiřuje a zahušťuje monetárně byrokratický komplex. Provádí to samozřejmě jen v míře, která se nedotýká předpokladů kapitalistického růstu. Jen pokud nezasahuje do základního vzorce reprodukce bohatství, je sociálnímu státu dovoleno odškodňovat zaměstnance za jejich strukturálně slabší postavení v procesu materiální výroby. Obě média přitom stále hlouběji pronikají do oblasti žitého světa a přizpůsobují ji potřebám své vlastní reprodukce. Děje se to tím způsobem, že současně dochází k byrokratizaci v zacházení s potřebnými a k monetarizaci všech jejich potřeb. Zmírňování vnější bída je tak zapláceno prohlubováním vnitřní bída, tedy hlubokými deformacemi v oblasti symbolické reprodukce žitého světa.

Poslední ohniska žitého světa přežívají, podle Habermase, v moderní společnosti už jen ve dvojí podobě. Jednak v oblasti soukromí, tedy ve sféře domácí intimity rodinných, příbuzenských a přátelských vztahů, jednak veřejně, v podobě veřejného mínění. Oba tyto ostrůvky komunikativního jednání utopené v moři neosobního systému jsou kolonizací ohroženy ve srovnatelné míře. Na úrovni domácností dochází ke kolonizaci žitého světa skrze účast na laciných náhražkách masového konzumu, na úrovni veřejnosti skrze proměnu občanů v klienty byrokratické mašinerie sociálního zabezpečení. Zatímco okrajová účast na masovém konzumu je odměnou za to, že se zaměstnanci nechali pacifikovat, byrokratické zaopatření sociálního státu je premií za to, že se spo-

---

⁶⁶ V různé váze obou médií při pronikání do žitého světa spatřuje Habermas rozdíl mezi kapitalistickou a reálně socialistickou modernizací. V případě kapitalismu hrálo prim médium v podobě peněz, které deformovaly žitý svět podle potřeb stupňované reprodukce svého růstu. Na socialistické cestě modernizace sehrálo analogickou úlohu médium v podobě moci. Struktury žitého světa byly opět deformovány, tentokrát pro potřeby reprodukce politické moci (Habermas 1995: II/564).

kojují s jen formální účastí při volbách (Habermas 1995: II/519).

Krajně paradoxním je tento vývoj proto, že se zde forma sociálního státu dostává do naprostého rozporu s jeho deklarovaným účelem. Instituce, která má sloužit sociální integraci, se chová způsobem, jenž sociální integraci jen dále podkopává. Médium moci a peněz totiž selhává nejvýrazněji právě v oblasti kulturní reprodukce, sociální integrace a osobnostní socializace, tedy v oblastech, v nichž by měl sociální stát kompenzovat to, co již není schopn dodat mizející a slábnoucí žitý svět.⁶⁷

V tomto celkovém kontextu vystupují zřetelně obrysy Habermasovy koncepce modernizace. Je založena na konstatování hluboké roztržky, která zrušila původní jednotu mezi člověkem a jeho světem, a zároveň je nesena úsilím dospět racionální cestou k nové integraci, která by neměla patologické rysy dnešní reality (Martuccelli 1999: 323). Dosavadní průběh modernizace vedl k tomu, že se výrazně zvýšila účinnost obou médií zprostředkování, a to na úkor žitého světa, který je jimi neustále zatlačován a kolonizován. Otázkou je, kde hledat příčiny tohoto povážlivého procesu.

Podle Habermase za tento neblahý vývoj nenese vinu samotný proces funkční diferenciacie. To, že se v průběhu historického vývoje vydělily jednotlivé funkčně diferencované oblasti života společnosti, je samo o sobě přínosem, neboť to umožňuje lépe odpovídat na rozrůznující se potřeby společnosti a jejích členů. Chybou není tedy samotná diferenciacie, ale to, že subsystemy, které měly prokazovat svoji užitečnost celku a sloužit ke zprostředkovávání zobecněných výměn, se vymkly zpod kontroly a zasahují do oblastí, které pro ně určeny nejsou. Jedná se především o oblasti zaměřené na předávání kulturního dědictví, na sociální integraci a na vzdělávání. Imperativy zhodnocování kapitálu si podřizují oblasti volného času, kultury, rekreace, turistiky a podřizují je zákonům zboží produkce. Stejným zákonům je podřizováno fungování rodiny, kde se soužití manželů i výchova dětí řídí potřebami uplatnění jejich jednotlivých členů na trhu práce. Tatáž tendence se prosazuje v oblasti školství, jakmile se vzdělávání orientuje na jedinou funkci – na uplatnění absolventů v profesích zaručujících příslušnou životní úroveň (Habermas 1995: II/540).

Chybou ve vývoji není ani proces racionalizace, a Jürgen Habermas opakovaně kritizuje Adorna s Horkheimerem za to, že racionalitu demonizovali tím, že vše rozumné ztotožnili s instrumentální racionalitou. Pokud bychom racionalitu automaticky podezřívali z touhy po manipulaci, ztotožnili ji s instrumentalizací a s účelovostí, pak bychom záchranu museli hledat jedině v ira-

---

⁶⁷ Nasazení terapeutů na místo soudců a dozorců přitom není řešením. Sociální pracovník je jen jiným typem experta a jeho účast nijak neosvobozuje klienty byrokracie sociálního státu z jejich postavení pasivních objektů profesionální péče (Habermas 1995: II/543).

cionalitě, v charismatu velkých vůdců, či v čisté afektivitě lásky. Koncept racionality je třeba rozšířit, nikoliv odmítnout, míní Habermas.

Jeho úkolem je tedy pokusit se identifikovat jinou formu racionality, než je ta, která vedla po cestě podmanění přírody a všech objektů vůbec až k ustavení odlišných systémů moci a peněz. Takový prvek nalézá právě v racionalitě žitého světa založené na komunikaci a na pochopení druhého, tedy na procesech, které se rozvíjejí na poli dobrovolnosti, ochoty řešit koordinované společné problémy a společného konsenzu. V moderní společnosti, na rozdíl od společností archaických a tradičních, nemůže být pochopitelně tento společný souhlas předem dán a všemi spontánně respektován. Stává se teprve výsledkem vzájemného vyjednávání a ochoty ke kompromisům. Porozumění je stále méně zajišťováno všeobecným věděním, a o to více o ně musejí usilovat sami účastníci. Namísto normativně dané shody je nutno o shodu usilovat v komunikaci a přitom brát v úvahu souhlas druhých (Martuccelli 1999: 326).⁶⁸

Záludnost patologie moderních poměrů spočívá ovšem v tom, že postupující racionalizace systému a působení zprostředkujících médií lidem podstatně usnadňují život, výrazně odlehčují žitému světu. Zároveň s tím však ochuzují a deformují jeho komunikační struktury, vychylují tedy žádoucí rovnováhu mezi dvěma typy racionality na stranu racionality systémové.

Alternativní modernizace je, podle Habermase, jediným způsobem, jak napravit křivdy napáchané dosavadní modernizací na všech těch, kdo se stali jejími oběťmi. Dosavadní modernizaci lze totiž popsat jako dějiny utrpení jednotlivců i celých skupin, které ztratou tradice a svých životních forem tvrdě zaplatily za prosazení nových způsobů výroby a nových způsobů vládnutí.

Opětné nastolení rovnováhy předpokládá schopnost žitého světa bránit se proti své kolonizaci, vznášet aktivně své vlastní požadavky, ať již se týkají rovnoprávnosti menšin, individuální seberealizace, jež by byla nezávislá na procesu zhodnocování, či participace na politickém rozhodování. Třídní smír dosažený sociálním státem se těchto požadavků netýká, což dává vzniknout novým liniím konfliktů, které probíhají mezi centrem a periferií. Centrum je přitom obsazeno vrstvami, které se bezprostředně podílejí na procesu produkce a mají zájem na tom, bránit kapitalistický růst jako základ sociálně státního kompromisu. Periferie je naopak velmi pestrá a patří k ní ty skupiny, které jsou vzdáleny produktivismu a kultu výkonnosti pozdně kapitalistických společností. Díky tomu citlivěji vnímají sebedestruktivní důsledky tohoto počínání, pokud jimi už nebyly dokonce samy zasaženy (Habermas 1995: II/577).

---

⁶⁸ V tomto ohledu můžeme spatřovat výraznou odlišnost Habermasovy koncepce od konsenzuálních teorií Parsonsova typu, které ovšem Habermase v otázce kulturního konsenzu inspirovaly. Habermas nepočítá s konsenzem jako s něčím předem daným a členům společnosti zvnějšku implantovaným.

Alternativní modernizace pro Habermase znamená kladení aktivního odporu postupující nadvládě obou osamostatněných médií. V oblasti ekonomiky to znamená postavit proti sebeprodukcí kapitálu nejrůznější formy neziskového hospodaření. V oblasti politiky se jedná o rozvoj občanských hnutí, která se chtějí podílet na rozhodování o věcech veřejných mimo strukturu etablovaných politických stran. Tyto hospodářské a politické „proti-institute“ nemohou zcela nahradit systémy moci a peněz, mohou je však odkazovat do správných mezí. Nemohou usilovat o ovládnutí společnosti, měly by se snažit orientovat užívání administrativní moci a moci peněz správným směrem. Tím by fakticky získaly zpět alespoň část prostoru přivlastněného systémem a jeho médií. Tyto osvobozené oblasti by se měly navrátit do působnosti jednání založeného na dobrovolném konsenzu (Habermas 1995: II/583).

Konflikt mezi mocí osamostatněných systémů a obrannými reakcemi žitého světa se odehrává v prostředí demokracie a právního státu. Habermas není vůči tomuto prostředí nekritický. V podmínkách stranické demokracie jsou možnosti výkonu občanských práv a svobodné artikulace veřejného mínění ohrožovány omezováním občanů do role voličů, konkurencí řídicích elit, vlivem byrokratických stranických aparátů, tendencí parlamentních zastupitelů odtrhnout se ve své privilegovanosti od zbytku společnosti a mnoha dalšími faktory (Habermas 1995: II/535). Zároveň však dává tento systém lidem možnost brát vážně svá volební práva, poskytuje jim svobodu vyjadřování, tisku a shromažďování.

Právě v občanských hnutích spatřuje Jürgen Habermas projev kolektivní formy komunikativního jednání. Habermas osmdesátých let 20. století je v tomto ohledu méně pesimistický, než byl v letech šedesátých. Tehdy byl značně skeptický v hodnocení prostoru pro uplatnění veřejného mínění a realizaci veřejné diskuse. Později, zřejmě právě vlivem vzestupu aktivit sociálních hnutí, vyjadřuje přesvědčení, že občané si prostor pro veřejnou artikulaci zájmů dokáží nalézt a uhlídat.⁶⁹

Díky této víře lze Habermasovu teorii modernizace, byť je jinak ve své diagnóze patologie modernity poměrně pesimistická, zařadit do proudu emancipačních teorií modernizace. Vize nastolení rovnováhy mezi dvěma typy racionality, mezi systémem a žitým světem, zde představuje podobný prvek naděje

---

⁶⁹ Domníváme se proto, že Peter Wehling poněkud křivdí Habermasovi, když mu vytýká, že jeho obrana žitého světa je čistě jen defenzivní. Habermas se prý nesnaží omezit odcizující politické mechanismy, ekonomické vykořisťování, ani ničení přírody. Zaměřuje se prý jen na obranu úzkého jádra rodinné intimity a soukromého názoru. Směřování ekonomiky, vývoj techniky i výkon politické moci ponechává tato strategie v zásadě nekontrolovatelným silám (Wehling 1992: 364). Domníváme se, že to, zda má pravdu Habermas, anebo Wehling, závisí na tom, jak odvázná by byla občanská hnutí a jakého významu by nabyly nejrůznější formy neziskového hospodaření.

jako Beckova představa překonání jednostranností průmyslové modernity v podobě modernity reflexivní.

Problematičnost Habermasovy koncepce spočívá, podle našeho názoru, v něčem jiném. I když je postavena na rozlišení dvou významů sociální (makrosociálního Systému a mikrosvětla Lebensweltu), není použitelná pro jemnější analýzu různých rovin sociální ochrany. Jeho koncepce nám sugereje, že pokud něco působí zobecněle a systémově, pak je to nutně donucující a utlačivé. A naopak, pokud se vztahy mezi lidmi pohybují v rovině žitého světa, pak fungují na základě vlastní volby a rovnosti všech zúčastněných. Při takovém vidění je obtížné představit si přednosti neosobních forem pomoci, jako je například systém vzájemného pojištění, jehož účastníci jsou si zcela rovni a vstupují do kontraktu ze své vlastní vůle. Celá konstrukce sociálního státu je pak vnímána jen jako zvlášť rafinovaný případ kolonizace žitého světa odlidštěným systémem. Na druhé straně Habermasova koncepce nepočítá s rizikem rozvoje mocensky asymetrických vztahů v rámci žitého světa, které se mohou utvářet a reprodukovat mezi konkrétními lidmi, aniž by přitom byly nutně ve hře odcizující tlaky velkých neosobních systémů.⁷⁰

Z těchto důvodů není možné považovat Habermasův koncept žitého světa za ekvivalent primární, přirozené sociability a jeho koncept systému zase zastírá kvality sociability sekundární, uměle vytvářené.⁷¹

Právě Gierkeho analýza je cenná mimo jiné tím, že v názorném detailu ukazuje postupný historický přechod od přirozeně daných, primárních zdrojů sociálního zajištění ke zdrojům sekundárním, uměle vytvářeným. Postupná generalizace a univerzalizace mechanismů sociální pomoci a ochrany neznamená, že tyto mechanismy se stavějí proti člověku utlačivé a že v protikladu k minulosti deformují jeho svět.

Shoda panuje v tom, že v předmoderních sociálních útvech měla sociabilita domácnostní a pospolitostní charakter. Fungovala tehdy v rámci „systémů pravidel, které bezprostředně propojovaly členy skupiny na bázi příslušnosti k téže rodině, k témuž sousedství, či k téže profesní skupině“ (Castel 1995: 48). Pospolitosti, které byly založeny na bázi takovéto primární sociability, fungovaly jako autoregulační či homeostatické systémy. Udržovaly se v rovnováze díky schopnosti mobilizovat bez jakéhokoliv cizího zprostředkování vlastními

---

⁷⁰ Naše kritika Habermase působí tedy v podobném směru jako Baumanova. Společným východiskem je konstatování, že Habermas ve své obavě z kolonizace soukromého veřejným přehlíží, že dnešní riziko je právě opačné. Veřejná moc je v defenzivě, veřejný prostor vyklízí pozice a vítězný soukromý zájem má všechny jiné podoby, jen ne podobu pevných institucí byrokratizované moci.

⁷¹ Primární a sekundární zdroje sociální ochrany neboli primární a sekundární sociabilitu rozlišuje např. Robert Castel (1995). Později své pojetí sekundární sociability prohlubuje a její vznik uvádí do vztahu s individualizací moderní společnosti (Castel 2003). O formování sekundární sociability v obecné rovině pojednává např. také (Donzelot 1994).

silami své zdroje. Jinými slovy, v těchto dobách nebylo ještě sociální odděleno od politického či ekonomického.⁷² Cenou za tuto samostatnost a dalekosáhlou soběstačnost bylo, že v případě příchodu vážnější krize nemohly zpravidla tyto útvary počítat s žádnou pomocí, jež by přicházela zvnějšku.

Každý člen tradičního společenství či panství mohl využívat poskytované ochrany pod podmínkou, že se plně podřídí celku, či arbitrární vůli těch, kdo celek reprezentovali. Individuum se ještě nevydělilo z pospolitosti, muselo být smířeno s jejími tlaky a se všudypřítomnou kontrolou vykonávanou v rámci pokrevního pouta a později lokálního svazku. Stejně tak mohl v útvarech typu panství každý doufat v přízeň a podporu ze strany pána jedině pod podmínkou, že bude svému pánovi podřízen právě tak nekompromisně, jako byl každý člen komunity podřízen své obci.

Sociálně je v těchto společnostech ještě všeobsažné a neproblematické. Nějaké specifické „sociální problémy“ v dnešním slova smyslu proto neexistují. Sociální oblast není koncentrována v žádné specializované instituci, neboť ve všem je sociální aspekt v té či oné podobě přítomen. Sociální vazby jsou brány jako výraz jakési vyšší nutnosti, jejíž existence je nezávislá na lidské vůli. Zvláštní problém proto nepředstavuje ani integrace členů do skupiny, ani regulace jejich chování. Členové jsou vůči své skupině loajální a identifikují se s ní, protože beztak nemají na vybranou.⁷³

Sociální pomoc a opora má v těchto dobách podobu vztahů mezi konkrétními osobami, ať již jde o členy společenství sobě rovných, anebo o vztahy mezi vůdcem a jeho následovníky, či pánem a jeho poddanými. Byť má tato solidarita mezosobní charakter, její kolektivní reprezentace je zakotvena v nadosobní rovině, ať již má podobu upřednostnění sociálního celku (rodu, klanu, kmene, města, stavu) před jeho členy, anebo podobu nadosobní závaznosti, která diktuje jednání mezi sobě nerovnými a řídí je podle hesla „urozenost zavazuje“ či „služba pošlechťuje“.

Teprve postupně s nárůstem neosobnosti mocenských vztahů dochází ke generalizaci mechanismů sociální ochrany a zajištění. Sekundární sociabilita se vynořuje jako výrazně problematická oblast, jako oblast zvláštních „sociálních problémů“. Ty vznikají jako doprovod a odvrácená strana procesu modernizace.⁷⁴

---

⁷² Tyto poměry byly charakteristické pro tradiční společnost a zvláště pro feudalismus. Feudální závislost se vyznačuje tím, že je zároveň ekonomická, právní, politická i sociální, takže nemůže být označena ani za čistě ekonomickou, ani právní, ani politickou, ani čistě sociální (Baschet 2004: 261).

⁷³ Pokud by chtěl Habermas odvozovat formy žitého světa z této konstelace, byl by to velmi romantický počin.

⁷⁴ Jakousi prehistorii sekundární sociability představují instituce typu sirotčinců či rozdávání almužen. Ve všech těchto případech máme co do činění s prvými specializovanými institucemi, které slouží k řešení problémů, jež byly dříve zvládány přímo v nediferencované komunitě (Castel 1995: 60). Ovšem teprve se vznikem modernity se rodí typická sekundární sociabilita v podobě uměle budovaných institucí specializo-

Úkolem institucí sekundární sociability je řešit problémy moderní společnosti, které vznikají v důsledku toho, že jinak stále racionálnější sociální struktura se skládá z lidí, které proces modernizace připravil o jejich širší tradiční sociální opory. Zajišťování sociální ochrany přechází na formální organizace vybavené vlastní kompetencí a disponující školeným personálem. Činnost takto specializovaného sociálního sektoru se vztahuje na ty oblasti existence individua, které jednotlivec nedokáže sám zvládnout. Budování umělých systémů sekundární sociability začíná sice již v hloubi tradičních společností, na významu však nabývá teprve s postupem moderní individualizace, který je také v tomto ohledu vysoce ambivalentním jevem. Není jen výrazem touhy určovat autonomně své vlastní osudy. Je také tím posledním, co člověku zbývá, je-li připraven o svá dosavadní pouta opory a zajištění. Právě v tomto smyslu hovoří Robert Castel o „negativním individualismu“, v němž proces individualizace odkrývá svoji odvrácenou tvář, a ukazuje, jaké potíže se otevírají před těmi, kdo musejí existovat jako nezávislí jednotlivci. Tento typ okolnostmi vynuceného individualismu lze definovat pouze negativně jako „nedostatek uznání, nedostatek jistoty, nedostatek žádaných statků a nedostatek stabilních vazeb“ (Castel 1995: 753).⁷⁵

Vznik umělého, účelově specializovaného sociálního sektoru byl zároveň jedním z důsledků funkční diferenciaci společnosti. Jak konstatuje opět Robert Castel (1995), moderní sociální (sub)systém vzniká proto, aby překlenul propast, která se vytvořila mezi subsystémem politiky, jenž formálně garantoval rovná práva všem, a subsystémem ekonomiky, který reálně vylučoval z řady práv ty, kdo byli nesolventní. Moderní sociální sektor má vzniklé napětí překlenout tím, že nemajetným poskytne v kritických situacích pomoc a ochranu srovnatelnou s ochranou, kterou majetným poskytuje jejich soukromý majetek.

Vznik „sociální oblasti“ jakožto zvláštního podsystému společnosti přináší ovšem řadu závažných důsledků. Ostatní společenské subsystémy již nemusejí plnit žádné sociální funkce a spoléhají se na to, že specializovaný sociální sektor tuto úlohu s veškerou zodpovědností a v plném rozsahu přebírá. Sociální subsystém se však nemůže odvolávat na to, že by byl snad v něčem významnější než ostatní subsystémy. Sociální ochrana a pomoc v kritických životních situacích nejsou od této chvíle o nic důležitější než problémy ekonomické, politické, vojenské a mnohé další. Ostatní subsystémy nemají povinnost být solidární se sociálním subsystémem a jeho potřeby pro ně nejsou

---

vaných na poskytování pomoci a ochrany potřebným, kteří nejsou místní, ani nesdílejí společnou víru.

⁷⁵ Historickými předchůdci negativního individualismu byli vyhnanci, tuláci a vagabundi, tedy všichni ti, kdo byli v podmínkách tradiční společnosti postaveni mimo ochranu jak společenství založených na poutu krve či na sdílené lokalitě, tak také panství, v nichž se ochrana realizovala v rámci vztahů nerovnosti.

závazné. Naopak, v důsledku vzájemného soupeření o finance se jiné podsystémy chovají vůči sociální oblasti nepokrytě konkurenčně. Sociální subsystém existuje v jedné řadě vedle dalších funkčních subsystémů, z nichž každý má své vlastní priority, rozumí jen svému specifickému binárnímu kódu.⁷⁶

Diferenciace na jednotlivé nezávislé sektory sociálního života nesporně výrazně přispěla k racionalizaci chodu moderní společnosti. Zároveň však zproblematizovala zajištění integrity celku. Nejprve se to projevilo v oblasti náboženství. To mělo v tradičních podmínkách zcela privilegované postavení, postupovalo všemi oblastmi života a garantovalo jak sociální integritu, tak normativní regulaci. S příchodem modernity se stává náboženství jen jedním z podsystémů společnosti, jeho celospolečenské regulační funkce jsou zpochybněny, a víra se proměňuje v soukromou záležitost části členů společnosti.

Můžeme konstatovat, že sociální oblast prošla podobným posunem jako náboženství. Přestala působit jako integrační faktor všech oblastí života pospolitosti, čímž byly vytvořeny předpoklady pro rozchod sociální se společností. Ochrana v kritických situacích již není v té či oné míře přirozenou součástí fungování každého sociálního útvaru, jak tomu bylo v předmoderních pospolitostech. Stává se výhradní záležitostí jednak malých ostrůvků primární sociability, jednak uměle budovaného rozsáhlého subsystému sekundární sociability.

Analogie mezi sociálním a náboženstvím je však mnohem hlubší a osudově poznamenává vývoj a podobu celé moderní společnosti. Ve své sociologii náboženství podal Max Weber podrobný výklad toho, jak vlastně došlo k postupnému převládnutí účelové racionality (Weber 1988). Ukazuje, jak se prvky racionálního přístupu ke světu začaly prosazovat nejprve v rámci náboženských učeních, kde vedly k postupné systematizaci jednání věřících. Do nejdokonalější podoby dovedl tuto logiku protestantismus, který podřídil veškeré jednání věřících dosažení spásy mnohem systematictěji než kterékoliv jiné evropské či mimoevropské náboženství. Protestantismus tak přispěl svým dílem (vedle celé řady dalších faktorů) ke vzniku moderního kapitalismu.

Jakmile se ovšem kapitalismus ustavil v celistvý systém a jeho provoz se zautomatizoval, vytvořil si své vlastní imperativy a přestal již potřebovat příkazy náboženské etiky k tomu, aby ho uváděly do činnosti. Systém akumulace, produkce a směny začal fungovat natolik spolehlivě, že již nepotřeboval ke

---

⁷⁶ Podle Niklase Luhmanna subsystém ekonomiky má za cíl maximalizaci zisku, a proto rozumí jen kódu „zisk/ztráta“. Ve sféře politiky se usiluje o výkon moci, čemuž odpovídá signál „přítel/nepřítel“. Věda se ve svém úsilí uchopit příčinné vztahy mezi událostmi a jevy řídí kódem „pravda/nepravda“. K tomu lze dodat, že pouze v sociální oblasti, jejíž funkcí je zajišťovat podporu a ochranu v kritických situacích, zaznívá jako v jediném kód dříve zcela klíčový, a sice „solidární/nesolidární“.

svému chodu žádné vyšší zdůvodnění a posvěcení. Výsledkem je, že jednání, které bylo původně inspirováno vysokými, i když poměrně nepraktickými náboženskými hodnotami, se stalo sice krajně praktickým, zároveň z něj však vyvanul všechn vyšší smysl.

Weberův výklad vzniku a povahy modernity pracuje, jak vidno, s principem nezamýšlených důsledků jednání. Náboženství nejprve ve svém rámci rozvíjelo prvky racionálního přístupu ke světu. Tento přístup poté začal žít svým vlastním životem a po čase se zcela obešel bez původního náboženského hávu. Odvrhnul ho jako málo praktický, archaický, překonaný, nevědecký. Náboženství tak vydatně přispělo k odkouzlení sebe sama. V hábitu vědy, do něhož se poté racionalita oděla, však již nebylo místo pro žádné další hodnoty.

Příběh vědy se opakoval i v případě dalších subsystémů moderní společnosti. Také ekonomický sektor se obejde bez jakýchkoliv mimoekonomických hodnot. Začíná žít svým vlastním životem a funguje jako nástroj sloužící k dosahování jediného cíle – své vlastní reprodukce. Sebeprodukce se stala hlavním cílem rovněž dalšího ze subsystémů moderní společnosti – systému státní moci a její správy.

Osamostatněné subsystémy vědy, ekonomiky a správy fungují svou vlastní logikou, ve které nemají cizí hodnoty žádné místo. Každý z těchto systémů podporuje – každý ze svých pozic a svými vlastními prostředky – nárůst neosobnosti a účelovosti v celé společnosti. Jednotlivá individua jsou těmito osamostatněnými lidskými výtvoři pojímána jen jako libovolně zaměnitelné prostředky k dosažení systémových cílů, a veškeré jejich jednání je podřízováno pečlivé kalkulaci účelů a prostředků. Kruh odosobnění se tak uzavírá: poslušnost vůči osobní autoritě je nahrazena poslušností vůči neosobním pravidlům, do jejichž řeči jsou přeloženy imperativy systémů vědy, výroby a správy.

U Maxe Webera lze nalézt dvojí diagnózu moderní doby a moderních poměrů. Na jedné straně vedl proces diferenciaci k tomu, že z různých stran se nabízejí individuu zcela odlišné a nesouměřitelné hodnoty, mezi nimiž je každý nucen neustále volit. Tento „polyteismus hodnot“ vylučuje, aby člověk našel klid a rovnováhu, ze kterých se těšil, dokud ještě věřil v jediného boha. Ztracenou jednotu už nelze obnovit a člověk je v moderní společnosti odsouzen k tomu, aby sám na sobě testoval, kolik vnitřního napětí, kolik konfliktů a nerozhodnosti ještě unese.

Na druhé straně je ovšem prostor, který se otevřel pro vlastní volbu jednotlivce, neustále ohrožován tím, že proces racionalizace formuje lidskou bytost podle rozměrů a požadavků ekonomických a správních organizací. Tuto rostoucí uniformizaci, disciplinizaci a standardizaci systémů zdůvodňuje potřebou svého hladkého fungování. Proces racionalizace, který lidé rozpoutali, je uvězněn v kleci nutnosti a ubírá jim ze svobody všude tam, kde by to mohlo

ohrozit potřeby systémové sebereprodukce. V důsledku toho většina lidí nedorostla ke svobodě, která se před nimi otevřela po pádu náboženství, a tito lidé se z pohodlnosti stávají otroky ekonomického řádu a byrokratického systému. Jedni si své nové poddanství zpříjemňují honbou za zážitky, jiní se snaží vrátit se zpět a „schovat se pod šosy“ starých církví.

Weberovu analýzu vztahu mezi náboženstvím a moderní racionalitou lze použít pro výklad vztahu mezi vývojem vazeb sociální ochrany v tradiční společnosti a osudem sociální v moderní společnosti.

Podobně jako náboženské systémy vytvořily prostor pro rozvoj racionality, která je poté odmítla a devalvovala, také vývoj sociálních vztahů ochrany vytvořil půdorys moderní reality, ve kterém pak již pro primární a později ani pro sekundární sociabilitu nezbývá příliš mnoho místa. Typ racionality, který se zrodil v myšlenkovém prostředí velkých náboženských systémů, posléze odvrhnul veškeré náboženství jako iracionální a nepotřebné. Podobně se z vývoje forem sociální zrodily parametry společnosti vhodné pro ekonomický rozum. Ten po svém převládnutí toto sociální částečně rozložil, částečně kolonizoval. Jako kdyby sociální samo sebe eliminovalo tím, že vedlo (skrže procesy generalizace, individualizace, diferenciací a racionalizace) k vytvoření podmínek pro převládnutí instrumentálního ekonomického rozumu, jenž pak použil nejprve primární a poté i sekundární sociabilitu jen jako jeden ze svých volně využitelných zdrojů.

Zbytky primární sociability přežívají v moderní společnosti v podobě rodiny, příbuzenství, či lokální sousedské pospolitosti jen jako ostrůvky archaismu ještě z dob tradiční společnosti, aniž ovšem mají k dispozici zdroje a status dřívějších společenství. Zatím stále přežívají, i když jsou v rozporu se všemi znaky modernity. Umělý subsystém sekundární sociability, a na to naráží ve své kritice Jürgen Habermas, naopak rezonuje s vlastnostmi modernity: je to zobecněný a racionalizovaný, vysoce funkčně specializovaný sektor orientovaný převážně na řešení individuálních problémů. V tomto systému má jednotlivec stále méně potřebu být v kontaktu s konkrétními druhými, a stále více potřebuje druhé lidi pouze v jejich zobecněné a libovolně zaměnitelné podobě, například jakožto členy systému pojištění či jako plátce požadovaného objemu daní.⁷⁷

Můžeme tedy shrnout: Proces modernizace, byť se rozvíjel v rovině střeťávání různých forem ochrany (tedy v rovině bytostně mimoekonomické), vytvořil postupně vlastnosti modernity, které skvěle vyhovují potřebám eko-

---

⁷⁷ Tento proces ostatně popsal již Georg Simmel, když konstatoval, že moderní média zprostředkování (hovořil přitom o penězích) osvobozují člověka z příliš úzkých vztahů závislosti na konkrétních druhých lidech. Negarantují mu však nezávislost, činí ho naopak zcela závislým na obecném systému, jehož chod je penězi zprostředkován.

nomického rozumu. Se vzrůstající generalizací všech vztahů nabývá právě neúprosný diktát ekonomického kódu globálních rozměrů, stává se stále abstraktnějším a všudypřítomnějším.⁷⁸ Proces individualizace a doprovodný ústup primárních vazeb sociální ochrany zvyšuje jednostrannou závislost jednotlivců na tržním mechanismu a na systémech sekundární sociability, pokud ještě fungují. Další postup diferenciacie přitom spíše jen zakrývá narůstající podobnost mezi (peněžní) regulací chodu jednotlivých oblastí života společnosti.⁷⁹ A konečně rozvoj racionalizace v těchto podmínkách umocňuje Weberovu diagnózu moderní racionality jako absolutní nadvlády čistě účelového rozumu.

Prostor uvolněný náboženským diskurzem tak nezůstal nadlouho prázdný. Je postupně, avšak stále agresivněji zaplňován ekonomickým diskurzem, kde kód zisku bezesbytku nahradil hodnotu „spásy“, zatímco kód ztráty nastoupil na místo „ztracení“. Problém je „pouze“ v tom, že ekonomický kód, který stále úplněji podřizuje svému diktátu všechny ostatní diferencované subsystémy, není schopen nahradit náboženství ani v jeho sociálně integrační, ani v jeho sociálně regulační funkci.

Celý proces modernizace má přitom výrazně ideologický charakter: Nekoná se zdaleka jen proto, aby se zvýšila výkonnost fungování společnosti, jak se stále znovu a znovu zdůrazňuje. Usiluje o dovršení hegemonie ekonomického pohledu na svět, podobně jako tomu bylo dříve v případě náboženství, dokud ještě mělo monopol na výklad světa.

Teorie modernizace bohužel ve své první ani druhé vlně nevěnují patřičnou pozornost dopadům modernizace na vztahy primární sociability, ani na struktury sekundární sociability. Proto jim uniká, že proces modernizace prošel historicky dvěma fázemi. V první z nich oslabil, či přímo ochromil přirozené struktury sociability na bázi kmenové, příbuzenské, obecní apod. Tento rozvrat byl kompenzován příslibem vybudování umělých, sekundárních struktur sociability jako modelu modernějšího uspořádání. Ve druhé fázi je ovšem modernizace namířena právě proti sekundárním vazbám ochrany a požaduje – opět ve jménu ještě modernějšího uspořádání – jejich výrazné zeštíhlení, odbourávání, redukci.⁸⁰ Zde se otevírá jedna z neaktuálnějších otázek

---

⁷⁸ Zvláště výrazně se tato vlastnost stupňuje při přechodu ekonomiky od formálních organizací k sítím. Blíže o tom, jak ekonomika organizovaná do podoby sítí zesiluje imperativ zisku, viz např. Castells (2000), Carnoy (2000), Sennett (1998), Boltanski a Chiapello (1999).

⁷⁹ Jak konstatuje Nicholas Gane, Weberovo pojetí modernity je tak spíše teorií úpadku než teorií progresu západní kultury: „Sliby západního racionalismu – univerzální svoboda a osobní autonomie – se v kapitalistické společnosti změnily ve své protiklady a byly nahrazeny novými formami racionální disciplíny a formální dominance. Zdánlivě nekonečně polyteistická kultura je charakterizována, a to zcela paradoxně, strukturální stejností“ (Gane 2002: 44).

⁸⁰ Proces, který v euroamerickém civilizačním okruhu probíhal po celá staletí, proběhl v rámci globalizace v zemích světového Jihu v řádu pouhých desetiletí. Blíže o tom kapitola 4 této knihy.

zek dnešní doby. K čemu povede útlum sociálního státu? Dojde k revitalizaci vazeb primární sociability? Pokud ano, jakou podobu bude tato revitalizace mít? Pokud ne, co nastane v situaci, kdy populace nebude mít k dispozici ani své původní sociální opory, ale ani ty, jejichž budování bylo ústředním heslem první fáze modernizace?

Kapitola 3

Důsledky modernity

Ve své analýze procesu globalizace rozlišuje Ulrich Beck (1997) mezi globalitou a globalismem. Globalismus je čirou ideologií, která líčí svět tak, jak by ho měli rádi neoliberálové. Pouze v této rovině neoliberálních přání řeší světový trh jakékoliv problémy a tím činí zbytečným politické rozhodování. Politika s jejím posláním určovat právní, sociální a ekologické podmínky pro hospodářské jednání je v této představě vyřazena ze hry a celá společnost včetně oblasti sociální a kulturní je řízena po vzoru podnikatelského subjektu. V tomto projektu stanovuje sféra podnikání podmínky pro chod všech ostatních oblastí života společnosti a činí tak pouze se zřetelem na optimalizaci svých vlastních cílů (Beck 1997: 27).

Naproti tomu globalita je výrazem reálného světa, ve kterém jsou všechna místa a všechny skupiny lidí, ať již žijí kdekoliv, na sobě stále více závislé. V tomto reálném světě neexistuje oblast, která by byla uzavřena vlivům zvenčí, všechny životní formy (včetně té západní) v něm ztrácejí svoji dřívější samozřejmost a učí se spolužit s ostatními, respektovat jejich mnohost, různost, odlišnost. V globalitě vedle sebe existují procesy ekologické, kulturní, hospodářské, politické a mnohé další. Každý z nich má svou vlastní váhu a probíhá podle své vlastní logiky, kterou nelze redukovat na logiku zvyšování zisku.

Ulrich Beck před nás tímto odlišením klade vskutku zásadní otázku. Je podřízení všech oblastí života společnosti potřebám ekonomiky vskutku reálným procesem, anebo se jedná jen o zbožné přání neoliberálů? Tento zásadní problém je v různých obměnách přítomen v řadě diskusí. Zvláště ostře vystupuje v polemikách týkajících se šancí sociálního státu na přežití v globalizovaných podmínkách. Zatímco tábor skeptiků se domnívá, že vlivem globalizované ekonomiky bude sociální stát stále více ztrácet půdu pod nohama, optimisté tvrdí, že tlaky, o nichž se hovoří, mají spíše jen virtuální povahu a jsou fabrikovány neoliberálními nátlakovými skupinami. Stačí, aby sociální stát prostě na tuto ideologii nepřistoupil, aby šel dál svojí vlastní cestou, aby hájil sociální, ekologické a kulturní priority a s určitými drobnými obměnami bude moci i do budoucna fungovat právě tak dobře, jako fungoval dříve.

Domníváme se, že toto chlácholení není na místě. Neoliberální ideologie nejde proti proudu dějin. Naopak, zcela pasivně se přizpůsobuje a přitakává neúprosné logice osamostatněného média peněz, které na svém bezohledném tažení stravuje vše, co se mu staví do cesty. Neoliberální ekonomové nejsou průkopníci nových a odvážných trendů. Jsou to jen poslušní následovatelé, kteří zcela správně zavětrili, odkud vane vítr modernity. Lze s nimi plně sou-

hlasit v tom, že peníze stojí v moderním světě vždy až na prvním místě a že tento trend bude dále sílit až do bodu, kdy panství ekonomiky zkolonizuje všechny ostatní subsystemy společnosti.

Jediné, v čem s neoliberaly rozhodně souhlasit nelze, je jejich nadšení z tohoto procesu a pevná víra v jeho nezvratnost. Ideologům neoliberalismu zcela uniká, že expanze ekonomiky systematicky rozkládá a ničí vazby primární i sekundární sociability. Tento proces není branou k větší svobodě, otevírá naopak dveře zcela novým formám barbarizace modernity.

3.1 Triumf ekonomického rozumu

Jürgen Habermas plasticky vylíčil, jak systémová média moci a peněz, poté co se osamostatnila a vymanila se ze svého původního určení, krok za krokem kolonizují prostor žitého světa. Jeho koncepce vznikala v sedmdesátých letech 20. století a byla publikována počátkem osmdesátých let. Dnes jsme pokročili na této cestě již mnohem dále. Ocitli jsme se ve fázi vývoje, kdy je zřejmé, že peníze působí ve srovnání s politickou mocí státu jako mnohem zdatnější kolonizátor. Proces zrychlující se kolonizace žitého světa ekonomikou, jehož jsme svědky, nově aktualizuje klasickou otázku týkající se vztahu ekonomiky a sociální. Tento vztah není neměnný, v dějinách prošel postupně několika fázemi.

V první fázi, v období archaické i tradiční společnosti byly roztroušené prvky ekonomického života úzce provázány s reprodukcí sociální a fungovaly v jejím rytmu. Zejména sociální antropologie zkoumala toto dlouhé období symbiózy velmi pečlivě a pozornost přitom zaměřovala na symbolickou funkci směňování (Marcel Mauss, Bronislaw Malinowski), na neekonomické vzorce jednání charakteristické pro archaické společnosti (Marshall Sahlins, Maurice Godelier), či na zásadní mentální odlišnosti ve vnímání ekonomicky relevantních kategorií v tradičních a v moderních společnostech (Pierre Bourdieu). Mnozí badatelé z různých stran dokumentují, že v dobách, kdy ekonomické aktivity zůstávaly úzce vpleteny do sociálních vazeb, neexistovalo nic, co by se podobalo tržnímu mechanismu s jeho schopností seberegulace.

Příchod moderní společnosti znamená novou fázi v dějinách vztahů mezi ekonomikou a sociálním. Je to doba pozvolného osamostatňování hospodářských aktivit, které teprve začínají vytvářet specifický sektor ekonomiky s jeho vlastními zákonitostmi, vazbami a prioritami. Polanyiho teze o tom, že generalizace trhu umožnila ekonomickému životu vyvázat se ze sociálních souvislostí a regulací, by mohla svádět k názoru, že sféra ekonomiky se nadále rozvíjí zcela autonomně ve vztahu k sociálnímu a kulturnímu pro-

středí. Právě takový pohled je přítomen například v Luhmannově koncepci, podle níž jsou jednotlivé subsystémy moderní společnosti na sobě ve svém fungování v zásadě nezávislé. Naproti tomu například Richard Münch (1984) zdůrazňuje, že neexistují čisté typy ekonomického, politického a jiných forem jednání, jejich prvky se navzájem v různých oblastech lidských aktivit prolínají a prostupují, a to i po vzniku moderní společnosti. V takto obecné rovině nelze ovšem historickou proměnlivost vztahů mezi sociálním a ekonomikou postihnout a celý spor není možno na této úrovni rozhodnout.

Vyjďeme z Münchova tvrzení, podle něhož ve všech epochách lidských dějin zůstává ekonomické se sociálním určitým způsobem propojeno. Pak je ovšem třeba zdůraznit, že v průběhu dějin se výrazně změnil způsob a smysl tohoto propojení. Na počátku vývoje bylo ekonomické plně integrováno v sociálním, beze zbytku sloužilo sociálním účelům. Na konci téhož vývoje má naopak sociálně sloužit výhradně ekonomickým cílům. Je vadou Münchovy pozice, že dvě takto radikálně odlišné konstelace nedokáže rozlišit. Právě autonomizace tržního systému, o níž mluví Polanyi, znamenala rozhodující předěl. V dobách, které předcházely generalizaci trhu, podporovala ekonomika sociálně, sloužila jeho potřebám a fungovala v jeho rytmu. Poté, co se trh stal autonomní silou, stává se úlohou sociální ekonomiky naopak velkoryse dotovat. Tuto proměnu vyjadřuje s kritickým akcentem Habermasova teze o kolonizaci žitého světa a této proměně v zásadě nekriticky přitakávají jednorozměrné teorie modernizace.⁸¹

Osamostatněná ekonomika se snaží vnutit imperativy svého fungování všem ostatním subsystémům společnosti. Při tomto tažení využívá sociální, a to jak v podobě žitého světa, tak také v podobě formalizovaného sektoru sociálního zajištění, jen jako jednoho ze svých disponibilních zdrojů.⁸²

Diktát ekonomické racionality se přitom neprosazuje z titulu jakési své univerzálně lidské přirozenosti a nadčasové platnosti hospodářských priorit a ekonomických zákonitostí, jak je to tradováno v řadě liberálních učeních. Převládnutí ekonomického rozumu jsme vyložili jako jeden z vedlejších důsledků vývoje primárních vazeb sociální ochrany. Pozvolný historický vývoj těchto vazeb vedl nejprve ke generalizaci ochrany v podobě moderní státní moci,

---

⁸¹ Stoupenci teorií jednorozměrné modernizace nevidí v kolonizaci společnosti ekonomikou nic špatného. François Ascher například konstatuje: „Rostoucí role kapitalismu přispěla k ‚modernizaci‘ institucí rodinných, státních, náboženských a všechny je uvedla do fáze s procesem modernizace obecné a se světem ekonomiky zvláště. Kapitalismus kousek po kousku učinil společnost kompatibilní s modernizací a s obchodní logikou“ (Ascher 2000: 27).

⁸² Požadavek deregulace, který je součástí tohoto širšího procesu, vůbec neznamená, že každý ze subsystémů má právo řídit se svým vlastním kódem a může být hluchý vůči ostatním kódům, jak to předpokládá teorie Niklase Luhmanna. Deregulace naopak fakticky znamená, že žádný z podsystémů si nemůže dovolit být netečný vůči kódu, který přichází ze sektoru ekonomiky. Cenou za takovou nevšímavost by byl dříve nebo později finanční kolaps příslušného sektoru.

kteřá posléze sehrála významnou úlohu při formování systému trhu.⁸³ Zároveň se prostřednictvím vývoje těchto vazeb ustavily také ostatní základní parametry modernity. I když se konstituovaly a rozvinuly v širších kulturních souvislostech „předekonomické doby“, dokonale vyhovovaly vlastnostem peněžní ekonomiky, právě tak jako požadavkům státní moci. Přímo v základech modernity tak byla naprogramována stoupající převaha ekonomického kódu nad všemi ostatními rozměry a potencemi kulturního lidského jednání.

V procesu postupné generalizace všech společenských vztahů nabývá právě ekonomický kód univerzálního rozměru, stává se stále abstraktnějším a všudypřítomnějším. Proces individualizace a doprovodný ústup primárních vztahů sociability zvyšuje závislost jednotlivců na tržních mechanismech. Nárůst funkční diferenciaci přitom spíše jen zakrývá rostoucí podobnost mezi regulací jednotlivých subsystémů v důsledku stále úplnějšího převládání ekonomického imperativu. Rozvoj racionalizace v těchto podmínkách výrazně zužuje prostor pro jiné než čistě instrumentální formy rozumu.

Zmíněné vlastnosti modernity zároveň podporují prosazování ekonomické logiky a současně přispívají k rozkladu sociální. Karl Polanyi (1944) ukázal, že systém trhu, který dříve tvořil jen izolované ostrůvky roztroušené v rámci tradičních poměrů, se v podmínkách modernity přeměnil v hlavního regulátora určujícího chod celé společnosti. Můžeme konstatovat, že sociálně prošlo přesně opačnou cestou: z významného regulátora veškerého dění v tradičních pospolitostech se přeměnilo v drobné, izolované, roztroušené ostrůvky pospojované zcela uměle, a sice prostřednictvím sociálního sektoru, jednoho z úzce specializovaných a široce byrokratizovaných subsystémů moderní společnosti. V průběhu této transformace nejenže sociálně ztratilo schopnost integrovat a regulovat společnost jako celek, nýbrž samo je stále více podřizováno vnější, čistě ekonomické regulaci.⁸⁴

Proces generalizace vytváří stále abstraktnější a všeobecněji rozšířené neosobní struktury. Na úrovni celých společností to výrazně usnadňuje přechod k transakcím v globálním měřítku, v rovině sociální to však vede k poklesu vzájemné solidarity, neboť člověk je v rámci generalizovaných struktur sice závislý na stále větším počtu druhých lidí, přitom se však stává stále nezávislejší na kterémkoliv z nich. Postupující individualizace má vytvořit více

---

⁸³ Původ trhu je nutno hledat v oblasti generalizované politické moci. Rodící se národní státy monetarizovaly daně, protože potřebovaly peníze na výplatu žoldnérů, kteří sloužili k zatlačování feudalismu. Spolu s tím se zrodily nejprve regionální trhy a poté národní trhy, jež vytvořily až dosud chybějící pouto mezi lokální a mezinárodní ekonomikou (Caillé 2003: 75).

⁸⁴ Silnými projevy tohoto trendu jsou privatizace veřejného sektoru, otevření zdravotnických systémů, systémů sociálního pojištění a penzijních pokladen mechanismům trhu, reformy vzdělávání podporující soutěžení mezi školami, nové formy manažerismu, jenž zavádí do veřejných služeb praktiky známé ze soukromého podnikání, konstatuje Nikolas Rose ve stati nazvané „Tod des Sozialen?“ (in: Bröckling 2000).

prostoru pro realizaci osobní svobody každého člena společnosti. V sociální rovině však vede ke stále větší závislosti jednotlivých individuů na výše zmíněných abstraktních společenských systémech. Nárůst funkční diferenciacie má zvýšit výkonnost společnosti ve všech oblastech její činnosti. Na úrovni sociální však vede k tomu, že vzájemná pomoc a podpora mezi lidmi se stává pouze jednou ze specializovaných oblastí, jejíž význam nepřesahuje jakoukoliv jinou specializaci. V případě racionalizace jde pak o to, že model systémové racionalizace, jenž odpovídá logice rostoucí efektivity, má být beze změny aplikován též na sociální oblast. Výsledkem je představa, že sociálně má nárok na existenci jedině v případě, že se to vyplácí.⁸⁵ Proces racionalizace, byť navenek vystupuje jako faktor hodnotově neutrální, má v této konstelaci výrazně ideologický charakter. Stává se stále zřejmějším, že modernizace se nekoná zdaleka jen proto, aby se zvýšila výkonnost společnosti, ale stále více proto, aby byla dovršena hegemonie ekonomického pohledu na svět. To je také skutečným poselstvím řady jednorozměrných teorií modernizace.

Postupující eroze sociální má ovšem zpětně také výrazné dopady na ekonomiku. Ve své předmoderní, pospolitostní podobě bylo sociálně ještě schopno výrazně dotovat vznikající tržní systém. Socializace v rámci útvarů typu společenství sobě rovných i panství mezi nerovnými v zásadě kultivovala ochotu zúčastněných dodržovat uzavřené kontrakty. Podobně byly v tomto prostředí reprodukovány předmoderní hodnoty typu loajality a důvěry, ale také přesvědčení o povolání k určité činnosti, tedy vesměs hodnoty, o něž se mohl později opřít vztah mezi zaměstnavatelem a zaměstnancem. Zároveň domácí sociálně podporovalo z vlastních zdrojů tržně neúspěšné a plnilo, a to zcela zdarma, řadu dalších a pro ekonomický život významných funkcí.

Jakmile se v procesu funkční diferenciacie ustavuje sociálně jako samostatný podsystém, který přebírá zajišťující úlohu domácností a z nich složených lokálních komunit, vynořuje se problém financování těchto aktivit. Sociálně je stále méně schopno zdarma a zcela spontánně dotovat fungování sektoru ekonomiky. Naopak udržování specializovaného sociálního sektoru vyžaduje stále vyšší výdaje. Sociální problémy se stávají zároveň a především finančními problémy. Sociální oblast se stává přepychem, sílí volání po zeštíhlení, pokud ne přímo po eliminaci tohoto ostrůvku iracionálně vyčnívajícího v moři ekonomické racionality. V této vyhrocené atmosféře, jak jízlivě poznamenává Zygmunt Bauman, nelze na podporu sociálního státu uvést žádné racionální

---

⁸⁵ Triumf ekonomiky nad ostatními subsystémy se odráží v tezí typu: „Sociální politika, abychom to shrnuli, je, anebo může být produktivní silou. Je chybou považovat sociální politiku v éře globálních trhů za pouhou přítěž kapitalistické ekonomiky“ (Gough 2000 :22). Podobným způsobem triumfuje ekonomika i nad subsystémem ekologie. Děje se tak pokaždé, argumentuje-li se tím, že záchrana přírody může přispět k ekonomickému růstu či zajistit nové pracovní příležitosti. Jako kdyby se lidstvu záchrana přírody jinak nevyplatila.

argumenty (Bauman 2004: 98). Dokonce i starost o ty, kdo z nejrůznějších důvodů nestačí tempu tržní ekonomiky, má být zorganizována podle imperativů tržní ekonomiky. Ze sociálních problémů jedněch se mají stát tržní příležitosti pro druhé.⁸⁶

Osamostatnění ekonomiky a její postupná kolonizace zbytku společnosti nejsou náhodným jevem. Peníze, stejně tak jako moc, čerpaly na svém vítězném postupu moderní společností svoji legitimitu z toho, že dokáží zprostředkovat ochranu lidí před nejrůznějšími riziky a hrozbami mnohem účinněji, než to kdy dokázaly předmoderní formy ochrany.

Média moci a peněz učinila zastaralými dosavadní formy ochrany jak mezi rovnými, tak mezi nerovnými, rozbila pospolitostní svazky obou typů a na jejich místo dosadila dualitu systému abstraktní společnosti a jednotlivců pohybujících se spolu s druhými v rámci každodennosti svých životů. Postupující ekonomizace modernity probíhá souběžně v obou oblastech, tedy jak směrem od systému jakožto diferencovaného celku, tak ve směru od individuí coby racionálně jednajících bytostí.

Na úrovni systému má tento proces podobu kolonizace sektoru školství, vědy, kultury, zdravotnictví a dalších subsystémů moderní společnosti tržním imperativem. Určující ekonomický kód zisku a ztráty přestává být omezen pouze na subsystém ekonomiky, stává se univerzálním klíčem k reorganizaci všech ostatních sektorů společnosti. Fungování každého z nich je stále více podřizováno kritériu účinnosti, výnosnosti, rentability. Tržní principy jsou přitom přenášeny i do těch oblastí, které by se neměly řídit vztahem nabídky a (solventní) poptávky. Jednostranné převládnutí kritéria rentability tak vede až k otázce „ufinancovatelnosti“ sociální.

Druhá linie, tedy postupující kolonizace žitého světa médii peněz, probíhá na úrovni zbytků primární sociability a má podobu zformování člověka do podoby lidského zdroje.⁸⁷ Každý jednatel se má stát podnikatelem se svými schopnostmi. Lidský zdroj v této podobě není nic jiného než individuum, jež nalézá svoji plnou realizaci v tom, že všemi svými vlastnostmi a schopnostmi dotuje potřeby ekonomiky. Činí tedy iniciativně a na své vlastní náklady totéž, co zajišťovala celá pospolitost, než ji média moci a peněz stačila rozložit.

Ekonomizace působící směrem shora znamená, že do služeb ekonomiky

---

⁸⁶ Modernizace sociální práce spočívá v tom, že jsou na ni aplikována stejná kritéria (kontrakt, výkonnost, flexibilita, rentabilita) jako na zbytek společnosti. Je to snaha učinit ze sociálních problémů, které vznikají mimo jiné právě v důsledku tržní logiky, jen novou tržní příležitost v oblasti služeb.

⁸⁷ Pojem lidského kapitálu a koncepce lidských zdrojů byla v šedesátých letech 20. století rozpracována řadou ekonomů. Dnes se tento koncept obvykle spojuje se jménem Garyho S. Beckera a jeho prací *Human Capital* (1964). Podle této koncepce je individuum vlastníkem zdrojů, které mu umožňují zvyšovat jeho produktivitu, příjmy i sociální výhody. Pokud tyto zdroje po čas celého života zvyšuje, zvyšuje tím svůj užitek. Otázka vzdělání a volba profese jsou posuzovány jako kterákoliv jiná investice podle své návratnosti vyjádřitelné v principu penězi.

má být zapojena také sekundární sociabilita, tedy sociální sektor budovaný původně za účelem ochrany nemajetných v rámci sociálního státu. Od nyníška je existence sociálního státu (či jeho zbytků) připouštěna pouze za podmínky, že bude působit jako nástroj zvyšování konkurenceschopnosti ekonomiky země.

Ekonomizace působící směrem zdola vede k tomu, že jedinou pojistkou před životními riziky se má stát příjem ze ziskové činnosti, který tak vytlačí jiné způsoby ochrany vyvinuté v rámci primární sociability. Jakmile se oba tlaky protnou, pak platí, že „ekonomika už neexistuje jen jako jedna ze společenských oblastí se svojí specifickou racionalitou, svými zákony a nástroji. Zahrnuje pak už veškeré lidské jednání, které pojímá podle modelu alokace nedostatkových zdrojů mezi konkurujícími si cíli. Ekonomické už není v této perspektivě jen pevně ohraničená oblast lidské existence, ale vztahuje se v zásadě na všechny formy lidského chování“ (Bröckling 2000: 16).

Tento dvojitý postup kolonizace společnosti ekonomikou je skutečným jádrem modernizace. Potřebám zhodnocování peněz mají sloužit jak všechny funkčně diferencované sektory společnosti, tak také veškerá individuální strategie jednotlivců. Rovnováha mezi sociálním a ekonomikou se tak nebezpečně vychyluje v neprospěch prvního z nich a trh se mění v jakýsi stálý ekonomický tribunál kompetentní posuzovat oprávnění jakékoliv společenské instituce a správnost jakékoliv lidské aktivity.⁸⁸

Právě více či méně intenzivní podpora tohoto procesu je poselstvím jednorozměrných teorií modernizace. V jejich pojetí neznamená modernizace nic jiného než povinnost jednotlivců dotovat ekonomický systém stejně účinně, jako ho dokázala dotovat pospolitost, než byla systémem rozložena. Jestliže se podaří v rámci těchto úsporných opatření přeměnit člověka v „lidský zdroj“, pak již není zapotřebí nákladně udržovat a posilovat sociální soudržnost. Z hlediska ekonomického rozumu odpadá nutnost udržovat sociálně, jestliže jeho nejcennější funkci – schopnost dotovat na vlastní náklady ekonomiku – přejímají iniciativně jednotlivci. Rozchod sociálního se společností by tak byl dokonán. Definitivně by se rezignovalo na udržení společnosti jako sociálně integrovaného, sociálně regulovaného a sociálně zodpovědného systému.⁸⁹

Pokud by tato operace proběhla až do konce, nebylo by ve společnosti nic jiného než (tržní) ekonomika, právě tak jako v počáteční fázi vývoje nebylo

---

⁸⁸ Na povážlivé důsledky plynoucí z roztržky mezi ekonomikou a sociálním upozorňují již počátkem devadesátých let 20. století v dosud nedocenené práci s příznačným názvem *Ekonomika proti společnosti* francouzští sociologové Bernard Perret a Guy Roustang (1993).

⁸⁹ Jak konstatuje Danilo Martuccelli, koncepce lidských zdrojů předpokládá, že v případě jakékoliv kritické situace se svobodné a autonomní individuum z problému vytáhne za vlastní cop po vzoru barona Prášila. Lidský zdroj je chápán jako jakési perpetuum mobile, které se zcela samo dobíjí poté, co od modernizovaného sociálního už žádnou oporu čekat nemůže (Martuccelli 2002).

nic než pospolitostní sociálně. Diferenciace podsystémů, jež stála na počátku moderní společnosti, by prošla opačným procesem dediferenciace. Výsledkem by byla nová totalita společenských vztahů. Individuum, jemuž proces generalizace otevřel prostor pro rozvoj svobody od všemocné, všudypřítomné a na vše dohlížející komunity a jemuž proces funkční diferenciace umožnil manévrovat mezi jednotlivými sektory společnosti, by se v nové realitě opět podřídilo potřebám jednotného systému. Každý člověk by měl naprostou svobodu dělat přesně to, co od něj očekávají autoři manažerské literatury. Takový by byl osud „lidského zdroje“.⁹⁰

V ideové rovině nalézá nástup ničím neomezené expanze trhu a doprovodná deformace sociálně svůj výraz v dynamice utilitaristického pohledu na svět. Jak konstatuje Alain Caillé (2003), ideovým doprovodem generalizace trhu se stala přeměna difuzního utilitarismu v utilitarismus generalizovaný. Zatímco v první podobě, tedy v době svého zrodu, měl utilitarismus ještě racionální základ a demokratizující obsah, s postupem doby se jeho racionalita proměňuje v instrumentální rozum a pro demokracii z tohoto vyrůstá hrozba technokratismu. Difuzní utilitarismus ještě chápal ekonomiku jen jako jeden z četných podsystémů společnosti a neměl ambice přenášet její imperativy mimo tuto specifickou oblast lidského jednání. Osobní, egoistický a kalkulační zájem byl v této fázi považován jen za jednu z mnohem širší škály možných lidských motivací. Společnost nebyla ještě považována za jediný gigantický trh, jehož logice se musejí bezpodmínečně podřizovat veškeré aspekty života jednotlivce i celku.

S nástupem generalizovaného utilitarismu se situace radikálně mění. Oblasti vzdělávání, rodiny, státní politiky, vědy, ale třeba i lásky anebo zločinu, se mění v pouhý odvětví politické ekonomie. Překračujíc hráze, které držely politickou ekonomii v pozici jednoho z podsystémů společnosti, podsystému sice významného, nikoliv však nadřazeného všem ostatním, ekonomie sama sebe už nechápe jen jako jednu z věd o společnosti, ale vystupuje jako paradigma společné všem humanitním a sociálním vědám (Caillé 2003: 41).

Generalizovaný utilitarismus neodhazuje pouze roušku náboženství, jak ukázal již Max Weber, ale zbavuje se všeho, co překračuje úzce osobní zájem, včetně celé oblasti nadindividuálních sociálních vztahů, které neodpovídají logice úzkého egoismu. Hluboce přitom deformuje pohled na člověka, neboť má tendenci ztotožňovat hodnotu každého jednotlivce s hodnotou zboží, které ten který člověk vlastní. Výsledkem je postupující zvěčňování mezilid-

---

⁹⁰ Neoliberální diskurz je přímo posedlý svobodnou volbou. Problém je v tom, že v rámci tohoto diskurzu neznamenají sebeurčení, zodpovědnost a svobodná volba pojistky proti ovládnání člověka systémem, ale naopak slouží sebekontrolé jako účinnému nástroji tohoto ovládnání (Bröckling 2000: 30).

ských vztahů a deformovaná identita těch, kdo jsou nuceni do těchto vztahů vstupovat a reprodukovat se v nich.

Domníváme se, že při analýze této situace již není možné vystačit pouze s Habermasovou teorií kolonizace žitého světa médii peněz a moci, tedy zjednodušeně řečeno s teorií kolonizace soukromého veřejným. Rozdíl mezi oběma systémovými médii, tedy mezi (soukromými) penězi a (veřejnou) mocí, který Habermasovi dalekosáhle splýval, se nyní do krajnosti vyostřuje. Soukromé peníze se nechtějí dělit o systémovou moc s veřejným sektorem jako rovný s rovným. Chtějí ho privatizovat, tedy použít také jeho zdroje pro svou vlastní reprodukci. Tento obrat vystihuje Zygmunt Bauman, když konstatuje, že soukromé kolonizuje veřejné. Pro zbytky žitého světa představuje tento proces jen další ohrožení. Domníváme se, že Habermas poněkud přecenil podobnost a jednotu působení obou médií. Odstup a napětí mezi nimi vždy existovalo, což dávalo lidem příležitost balancovat mezi oběma. Práva garantovaná sociálním státem do jisté míry imunizovala každého vůči tlakům trhu. V okamžiku, kdy (soukromé) peníze vytáhly do boje za kolonizaci veřejného sektoru, se manévrovací prostor pro žitý svět výrazně zužuje. Je krajně paradoxní, pokud neoliberálové oslavují tento tah jako nebývalý nárůst lidské svobody.

3.2 Vzestup nejistoty a něžné barbarství

Moderní proces kolonizace společnosti ekonomikou vede k silně paradoxním vedlejším důsledkům. Obě média zprostředkování, tedy peníze i moc, založila své vítězné tažení napříč moderní společností na předpokladu, že dokáží její členy ochránit v kritických situacích lépe a účinněji, než toho byly schopny předmoderní formy vazeb ochrany a pomoci. Avšak spolu s tím, jak peníze podřizují všechny sféry života společnosti (včetně oblasti politické moci) imperativu maximalizace soukromého zisku, jejich ochranná funkce se vytrácí. Subsystém ekonomiky je natolik zaujat potřebou své vlastní reprodukce, že s tímto cílem rozkládá veřejný sektor a přenechává zajištění lidského zdroje na něm samotném.

Spolu s tím se společností šíří permanentní nejistota. Také ona postupuje souběžně směrem od systému i směrem od jednotlivých individuí. Na úrovni systému zpochybňuje a ruší dosavadní podmínky zajištění, v rovině individuální diktuje osamocenenému lidskému zdroji bezpodmínečný imperativ osobního výkonu.

Historicky probíhal rozklad dosavadních mechanismů zajištění v několika fázích a dějiny tohoto procesu se do značné míry překrývají s dějinami vze-

stupu a pádu sociálního státu.⁹¹ Ve fázi svého vzestupu vybudoval sociální stát silný, relativně výkonný, avšak rozsáhlou byrokratizací neblaze poznamenaný veřejný sektor. Čím bezchybněji tento sektor sekundární sociability fungoval, tím prudčeji klesal význam primárních forem sociability. Makrosystémová integrace tak vedla k mikrosociální dezintegraci. Starost o druhé byla delegována na neosobní systémy a rozsáhlá byrokracie od této starosti klienty sociálního státu do značné míry osvobozovala. Uvolnila jim ruce k tomu, aby se v podmínkách garantovaných systémem soustředili pouze na sebe, a tím paradoxně podpořila novou a zatím nebývalou vlnu individualizace. Díky skutečnosti, že v zásadě všichni členové společnosti byli zvnějšku dostatečně podporáni rozvětvenou byrokratizovanou infrastrukturou, mohl si každý z nich vytvořit lákavou iluzi, že je držen pouze zevnitř svojí vlastní silou. Tato vize měla sice jen málo společného s realitou, přesto však vydatně živila neoliberalní ideologii (Martuccelli 2002: 57).

Právě tehdy, když tento proces dosahoval svého vrcholu, začaly se ovšem nedostávat peníze na jeho další financování. Faktorů, které tento finanční deficit způsobily, je celá řada a jen obtížně lze v jednotlivých případech přesněji stanovit, jakou úlohu přitom sehrál nárůst sociální potřeby (stárnutí obyvatelstva, zhoršování jeho zdravotního stavu, rostoucí křehkost rodiny, proměny trhu práce aj.) a nakolik působily faktory globalizace (snížená sociální citlivost firem, přechod firem z pevných organizací na sítě, vznik daňových rájů, odchod práce do zemí s lacinější pracovní silou apod.). Podstatné je, že stát vlivem souhry všech těchto faktorů přestává být schopen garantovat skrze veřejný sektor takovou míru bezpečí svých občanů, jakou byl schopen zajistit ještě ve zcela nedávné minulosti.

---

⁹¹ Rozkladné působení procesů generalizace, individualizace, diferenciacie a racionalizace na oblast sociálna proběhlo v podmínkách moderní společnosti ve dvou následných fázích. V první z nich, ve fázi industrializace, jsou primární vazby sociální opory rozkládány působením trhu (počínaje obdobím omezeně liberální modernity) a s jistým časovým odstupem (v období organizované modernity) jsou nahrazovány umělou oporou v režii sociálního státu. Sociální stát přitom představuje zvláště abstraktní formu generalizace, která – jako všechny předchozí formy generalizace – vyvolává nárůst individualizace. Svým systémem pojištění pokrývá velkou část sociálních rizik, a tím jednotlivcům umožňuje realizovat jejich individuální volby v rámci profesní i životní dráhy nezávisle na existenci vazeb primární sociability. Díky tomu, že stát poskytuje své zajištění do značné míry individualizovaně, klesá nutnost udržovat sociální vazby v rámci rodiny, příbuzenstva, místní komunity a podobně. Právě v této fázi všestranného zajištění se individua oddávají snu o své naprosté nezávislosti. Tyto jejich iluze pochopitelně nedokáží narušit obecný systém, na němž jsou zdánlivě autonomní jednotlivci všestranně závislí, dokáží však spolehlivě rozložit zbytky sociálních vztahů ochrany, které tito jednotlivci momentálně k ničemu nepotřebují. Ve druhé fázi modernizace, ve fázi dezindustrializace a přechodu ke společnosti služeb, je rozkladu podrobeno už i sekundární, umělé sociální zajištění vybudované dříve v rámci sociálního státu. Sociální stát je v tomto období utlumován, primární sociální vazby je však obtížné v podmínkách flexibilizace trhu práce i rodiny obnovit. Bude-li tento proces pokračovat, pak pravděpodobně jen s tím výsledkem, že populace nebude mít k dispozici ani své přirozené primární sociální opory, ani umělé instituce, jež je měly kompenzovat v rámci průmyslové modernizace.

Nelze zapomínat, že státní moc se vynořila počátkem novověku jako příslib toho, že ochrana v režii státu bude účinnější a spolehlivější, než jaká byla kdy dříve. Cenou za tuto ochranu bylo obětování části svobody jednotlivců a nárůst závislosti všech na státní moci. Dnes tato závislost přetrvává i přesto, že stát není schopen nijak výrazněji mírnit nejistotu, jež je vyvolávána především proměnou strategie firem v podmínkách globalizovaného trhu. Nejistota šířící se ze světa peněz kompromituje celou standardní konstrukci politické moci opřené o mocenský monopol státu.

Dochází proto ke snahám o vypovězení tohoto kontraktu. Občané se bouří proti státní byrokracii, která jim mezitím umožnila posílit míru jejich individualizace natolik, že se jim každé její pravidlo začíná jevit jako nesnesitelné omezení. Stát nedokáže svoji byrokratickou povahu výrazněji korigovat, ukáznit a omezit, zároveň však přestává být schopen skrze tuto byrokracii občany sociálně chránit. Tím podrývá přímo základ své dosavadní legitimacy, na něž se ovšem ustavičně odvolává (Roché 2004: 153).

Finanční potíže veřejného sektoru a s tím související potíže s legitimizací státní moci přesvědčivě dokumentují, v jak hluboké defenzivě se ocitlo médium (politické) moci oproti médiu peněz. Už od šedesátých let 20. století připravovala kritika byrokracie půdu pro to, aby byl stát postupně zbavován funkce zaměstnavatele lidí ve veřejném sektoru, a naopak byl sám postaven do služeb zaměstnavatelů. S postupem globalizace posléze vstupuje do služeb nadnárodního kapitálu (Vakaloulis 2001: 159). Dělat v této situaci politiku znamená především snažit se získávat důvěru investorů tím, že se země zúčastní dražby fiskálních výhod, provede opatření k redukci ceny práce a nechá planetární síť technologií a financí rozhodovat o svém osudu (Gadrey 2000: 16).

Právě ve jménu modernizace se podniky zbavují svých sociálních funkcí a přenechávají je výhradně státu. Zejména od osmdesátých let 20. století se firmy energicky oprostují od určitého archaismu v modernitě, jenž spočíval v tom, že byly ochotny trvale zaměstnávat i méně výkonné a méně kvalifikované pracovníky. Modernizace ve službách globální konkurenceschopnosti tak definitivně přispívá k oddělení sociální od ekonomiky (Rosanvallon 1995: 116).

Spolu s úpadkem dosavadních forem zajištění garantovaných státem a do poměrně nedávné doby i firmami se ekonomizace společnosti projevuje důrazem na osobní výkon jako jediný způsob, jak si alespoň na chvíli udržet společenské postavení. Výzva k maximalizaci výkonu je adresována lidem, kteří žijí v trvalé nejistotě týkající se podmínek, za nichž mají výkon podávat.

Tento souběh okolností není nikterak náhodný. Vyrůstá ze známého vnitřního rozporu tržní ekonomiky. Úspěšnost firem na trhu vyžaduje, aby

výrobci kryli potřeby své produkce s minimálními náklady. Součástí této strategie je buď propouštění zaměstnanců, anebo jejich přechod na neplnohodnotné formy práce. Odbyt vyrobeného zboží a služeb však může být zajištěn jen za předpokladu, že spotřebitelé maximalizují své výdaje na konzum, který neustále překračuje jakoukoliv dosaženou úroveň potřeb. Mají-li být lidé schopni v oblasti konzumu uspokojovat stále více a více monetarizovaných potřeb, musejí podávat v oblasti práce stále vyšší a vyšší výkony. Šetrnost výrobců, kteří jsou nuceni snižovat ve vzájemné konkurenci své náklady, přitom zvyšuje nejistotu zaměstnanců bez ohledu na podaný výkon. „Protože v podmínkách flexibilizovaného kapitalismu si mohou být dokonce i vítězové jistí svou pozicí vždy jen na okamžik, šíří se více než oprávněná obava, že již zítra může každý z nich stát mezi poraženými“ (Bröckling 2000: 162).⁹²

Už od prvních fází vývoje kapitalismu byla vysoká míra nejistoty a rizika, v níž se pohybovali podnikatelé, vyvážena vidinou odpovídajícího zisku. S příchodem organizované modernity byla tato logika doplněna tím, že také zaměstnanci byli odškodněni za své relativně nižší příjmy určitými jistotami, které jim jejich zaměstnanecký poměr automaticky přinášel. Přechod firem na síťové uspořádání umožňuje přenášet tržní nejistotu do stále nižších a nižších pater podniků až přímo k řadovým zaměstnancům, dodavatelům a subdodavatelům. Ekvivalence výše rizika a výše odměny přestává platit. Velké firmy, které přenášejí nejistotu do stále nižších a perifernějších pater svých sítí, zároveň prudce zvyšují své zisky. Naopak, hlavní odměnou pro řadové zaměstnance a subdodavatele, na něž jsou v rámci firem tržní rizika přenášena, se stává šance zůstat v síti, tedy být stejné nejistotě vystaven alespoň ještě i pro příští sezónu. Každý je nucen vymýšlet ustavičně nové a nové projekty svého uplatnění, nemá-li být vyloučen ze života i jen průměrně úspěšných. Jsou k tomu nuceni všichni, bez ohledu na sílu či slabost kulturních, ekonomických a sociálních zdrojů, jimiž disponují. Ti, kterým se to z různých důvodů nedaří, jsou bez milosti marginalizováni, dostávají se na samotný okraj svobodné společnosti.⁹³

Nejistota ve všech svých podobách posiluje strach a obavy. Za zdánlivě optimistickou představou neustálé dynamičnosti a neutuchající mobilizace se skrývá tajený strach o vlastní budoucnost. Do mysli se vkrádá neodbytná

⁹² Vše více či méně spolehlivě funguje, pokud jsou zaměstnanci přesvědčeni, že slast ze spotřeby, která je jim nabízena, dalekosáhle vynahradí strádání, jež je vyvoláváno nutností podávat stále vyšší výkon ve stále nejistějším prostředí. Tento nesnadný úkol plní dvacet čtyři hodin denně reklama (Gorz 1988: 80).

⁹³ Nejistota se týká místa ve společnosti, jež si každý musí vytvořit osobně, a to bez ohledu na nerovnost kompetencí, jež se odvíjejí od sociálního původu a dosavadního průběhu školní a profesní dráhy. To vše ve společnosti, kde horizont očekávání je stále formován představou vzestupné mobility (Ehrenberg 1995: 18).

otázka: může si být člověk skutečně stále jist svým výkonem nejen v očích druhých lidí, ale i sám před sebou? (Le Goff 2003: 23).

Povinnost chovat se nanejvýš zodpovědně v prostředí, jehož nejisté a rychle se proměňující parametry nemáme pod kontrolou, představuje obrovský nápor na lidskou psychiku. Deprese, nespavost, stres, úzkost a nervozita jsou všude ve společnosti výkonu na prudkém vzestupu. Vyrůstají z neustálého napětí a ze strachu, že kohokoliv lze snadno nahradit někým jiným. Medicamenty, drogy a uklidňující prostředky, jejichž spotřeba ve vyspělých zemích prudce stoupá, slouží k podobnému účelu jako dopování v případě sportovců – k posilování fyzické a duševní kapacity pro potřeby soutěžení s druhými. Umožňují zvládat vnitřní napětí, střídavě se stimulovat a zklidňovat v zájmu udržení vlastní konkurenceschopnosti. Jsou formou sebezpomoci v situaci, kdy je lépe neočekávat pomoc od druhých (Ehrenberg 1991: 260).

Také pro strach a obavy lze ovšem najít tržní využití. Stávají se pevnou součástí strategie otevírání zdravotnických systémů, ale také systémů sociálního pojištění a penzijních systémů soukromému sektoru. Mechanismus je v všech případech stejný: nejprve je vyvolán strach o budoucnost, poté je nabídnuta ochrana v podobě soukromých fondů a konečně je vzbuzen sen o zajištěné budoucnosti bez věčných obav a starostí. Rizika, která byla v první fázi raději poněkud přeháněna, jsou ke konci silně bagatelizována. Mezitím trh se soukromým pojištěním shrábne svoji odměnu (Bröckling 2000: 97).

V atmosféře mizejícího zajištění a všudypřítomné nejistoty nastupují rutinní manažerské praktiky, které sice hovoří o zvýšení autonomie každého zaměstnance, ve skutečnosti však připravují terén pro možné budoucí formy závislosti.⁹⁴

Zvýšená konkurence, která je doprovodným rysem globalizace světové ekonomiky, vede k potřebě dát zaměstnancům větší prostor k inovacím, tedy snížit stupeň reglementace jejich činnosti. Zároveň je ale nutno zajistit, aby byli i při absenci bezprostředního dohledu vůči firmě naprosto loajální. Z rozporu těchto potřeb vyrůstá celá filozofie řízení lidských zdrojů.⁹⁵

Zaměstnanci jsou vyzýváni k tomu, aby byli co nejautonomnější, a přitom je jejich jednání podrobováno neustálé kontrole, evaluaci a vyhodnoc-

---

⁹⁴ Nápadným rysem dnešního manažerského působení je ústup od nekompromisních forem disciplinace, které doprovázely modernitu v jejich dřívějších stadiích. Vojenský způsob vnucování disciplíny v 19. století odpovídal potřebě ukáznit masu dříve venkovské populace, které se ještě nestačily pevně usadit ve městech s jejich umělým, na přírodě nezávislým rytmem reprodukce. Později taylorismus zavedl jiný typ disciplinace, když na místo často brutálních majitelů nastoupili školení odborníci. Používali nejnovější poznatky věd o člověku k tomu, aby činnost dělníků co nejvíce připodobnili činnosti stroje. Tento přístup patří už dávno k prehistorii manažerské vědy. Základem dnešního manažerského umění se stalo „svádění kvůli dobývání, motivování kvůli komandování, dojímaní kvůli rozehýbání“ (Vakaloulis 2001: 201).

⁹⁵ Jde o „kontrolovanou autonomii“, kdy každý získává neomezenou svobodu vykořisťovat sám sebe, hodnotí skutečný smysl této transformace Jean Gadrey (Gadrey 2000: 204).

vání. Jsou vyzýváni k zodpovědnosti sami za sebe, tato zodpovědnost však má především šetřit náklady firmy na rekvalifikaci a na kontrolu. Zdůrazňuje se význam jejich vlastní motivace, jejich hlavním motivem však musí být zájem firemního zisku. Mají se chovat jako nezávislí „podnikatelé se svým vlastním životem“, i když jejich hlavní odměnou je možnost zůstat i nadále v pozici podřízených zaměstnanců. Každý z nich má převzít zodpovědnost za výkon svůj, svého týmu a celého podniku, a to i přesto, že snad jen s výjimkou svého vlastního výkonu může chod věcí jen minimálně ovlivnit. Lidé se tak ocitají v paradoxní situaci: Na jedné straně jsou vystaveni působení tržních faktorů, které působí se silou – ale i se slepou nezodpovědností – čistě přírodní moci. Na druhé straně jsou však povinni přičítat každý svůj případný neúspěch jen sami sobě a své neschopnosti postavit se této „přírodní moci“, vypořádat se s jejími tlaky jako rovný s rovným (Bröckling 2000: 162).

V procesu ekonomizace společnosti se podnik či firma stává modelem nejen správného fungování veřejného sektoru, ale také závazným modelem chování každého jednotlivce. Od nynějška má každý vést svůj život nejen v práci, ale také ve volném čase i v tom nejintimnějším soukromí jako skutečný profesionál beze zbytku ovládající svůj výkon. Profesionalizace veškerého života po vzoru dobře vedené firmy se stává jedinou možnou cestou k úspěchu, autonomii a vlastní identitě. Každý má povinnost kapitalizovat celou svoji existenci, stát se podnikatelem se svým vlastním životem (Ehrenberg 1991: 16).

Francouzský sociolog Jean-Pierre Le Goff (2003) razí termín „něžné barbarství“ ve snaze vystihnout problematičnost postupů modernizace, které poznamenávají už mládež v průběhu školní docházky a později dospělé v roli zaměstnanců. Le Goff ukazuje, jak jsou za doprovodu krásných slov o autonomii, zodpovědnosti, či evaluaci sebe sama tvarováni jak studenti, tak zaměstnanci podle předem daných imperativů ekonomiky. Není to primitivní a tvrdé barbarství totalitních režimů. Jedná se o nenápadné, pozvolné, sametové, téměř něžné přizpůsobování lidí, jejich cílů, postojů a hodnot potřebám firem. Vše se pochopitelně děje výhradně ve vlastním zájmu těch, kdo jsou takto formováni.

Klíčovým slovem manažerského vědění (vědění těch, kdo mají za úkol dovedně, ale zároveň nekompromisně druhé řídit) se stal apel na autonomii objektů řízení. Každý se má ze své vůle, zcela spontánně stát aktérem své vlastní proměny, jejíž směr je ovšem již předem pevně určen. Maximální nasazení je od zaměstnanců vyžadováno ve jménu autonomie a naprosté dobrovolnosti. Požadované chování zachází přitom daleko za hranice profesních kompetencí a nejednou zasahuje do oblastí, které dříve byly považovány za soukromou záležitost zaměstnance a za nedotknutelnou sféru jeho osobních svobod (Le Goff 2003: 14).

Jádrem požadavků na chování zaměstnanců je imperativ naprosté loajality vůči firmě. Ve zprávě o žádoucí atmosféře v podniku čteme: „Příslušet ke své firmě znamená znát její politiku a stát se součástí této politiky. Znamená to umět bránit svoji firmu, když je napadena, a to jak uvnitř hradeb podniku, tak i mimo ně. Znamená to konečně také být hrdý na svoji firmu a pevně věřit ve svoji osobní budoucnost v jejím rámci“ (Le Goff 2003: 15).

Vztah k firmě má být ukotven především v emocionální rovině. Musí to být ničím nepodmiňovaný vztah vřelé oddanosti. Má být založen na vzájemné důvěře, která tryská mnohem více „ze silného emočního pouta než z chladné intelektuální rozvahy a z racionálního rozhodnutí“.⁹⁶ Musí zahrnovat bezpodmínečnou ochotu osobního nasazení. Zaměstnanec musí být firmě naprosto k dispozici, nesmí přitom hledět na hodiny a na své jiné zájmy.

Zaměstnanec musí být pevně přesvědčen o tom, že právě naprostá a spontánní loajalita vůči firmě ho dalekosáhle osvobozuje. Osvobozuje ho od systému založeného na trpné poslušnosti, na dříve používaných metodách hierarchické kontroly a zejména na „aroganci, která je obsažena v pracovních smlouvách na dobu neurčitou, tedy do konce života“ (Le Goff 2003: 19).

Úkolem manažerů je pěstovat u zaměstnanců natolik silné pocity emočního uspokojení, že je to bude vázat na firmu mnohem spolehlivěji, než kdyby s ní byli smluvně spojeni jistotou zaměstnání. Firma, která si činí nárok na bezmezné využívání sil a schopností svých zaměstnanců, jim na oplátku nemusí garantovat závazně vůbec nic. Je to tak pro ně nejlepší, neboť jistota zaměstnání by pracovníky činila závislými na firmě. Jediné, co může firma svým zaměstnancům zaručit, je, že jim umožní, aby pro ni pracovali co nej kvalitněji. Plná oddanost, kterou od nich vyžaduje, má být vyvážena právě tímto příslibem.

Oddanost firmě má být dovedena až k ochotě obětovat se pro firemní zájmy. Od pracovníka se očekává, že bude v každém okamžiku podávat optimální výkon, a to bez ohledu na podmínky práce, svůj statut a výši své odměny. Propouštění zaměstnanci se mají s rozhodnutím o svém uvolnění spontánně ztotožnit. Musejí sami uzнат jeho oprávněnost a nezbytnost, neboť je zřejmé, že by nebylo učiněno, pokud by to neprospělo podniku.

Tento zcela asymetrický mocenský vztah je zastírán pomocí širokého rejstříku prostředků sahajících od nestranných expertiz a auditů firem až po metody evaluace a sebehodnocení zaměstnanců. Rozhodování vedoucích pracovníků je pomocí expertiz a auditů vydáváno za projev odhalené nutnosti působící přímo s přírodní neodvratností. Dokonalost jejich rozhodování je

---

⁹⁶ Le Goff zde cituje z materiálu nazvaného „Individualizovaná firma“ a publikovaného v roce 1998 Institutem managementu v Paříži.

kladena do kontrastu s chováním podřízených zaměstnanců, kteří ustavičně procházejí sítí evaluací a sebehodnocení, jež na ně kladou tak náročné požadavky, že je prakticky ani nelze splnit (Le Goff 2003: 128).

Návody obsažené v manažerských příručkách nejsou pouhá slohová cvičení. Jejich systematický tlak, skrze který se uplatňuje formující vliv něžného barbarství, může posloužit i v případě, že by došlo k náhlé změně v charakteru společnosti. Něžné barbarství prolamuje hranice veřejného a soukromého. Pěstuje v lidech ochotu bezpodmínečného nasazení, ba přímo sebeobětování pro cíle stanovené někým jiným. Připravuje je na spontánní a ničím nepodmíněnou poddanost vůči tomu, kdo stanovuje pravidla. Cvičí lidi k bezmezné osobní loajalitě, která je jednostranná, může tedy sloužit k ustavování a udržování asymetrických mocenských svazků. Odměnou tomu, kdo má ve svazku slabší pozici, se má stát možnost oddaně sloužit silnějšímu partnerovi. Právě naprostá oddanost vystupuje jako zvlášť oceňovaná forma výkonu. Obětovat se v zájmu a pro dobro silnějšího se stává nejvyšší ctností slabšího. Kontrakt mezi firmou a jejími zaměstnanci tak získává podobu, která silně připomíná prastarý akt infeudace. Jeho smyslem bylo dobrovolně se oddat v nerovném vztahu ke svému pánovi.

3.3 Kolonizace veřejného zájmu soukromým

Klíčovou úlohu v procesu modernizace moderní společnosti sehrávají cílené přeměny veřejného sektoru, k nimž dochází se stupňovanou razancí především od osmdesátých let 20. století. Cílem této modernizace je regulovat veřejný sektor po vzoru tržního modelu nabídky a poptávky.

Zaměříme se pouze na tři oblasti, které mají být tímto způsobem transformovány: na sektor školství, na oblast sociální práce a na radikální liberální vize spojené s poskytováním bezpečí, obrany a právní ochrany. Ve všech případech má navrhovaná modernizace stejnou logiku – dané aktivity mají být přeneseny na firmy specializované na produkci příslušného zboží. Jak firmy zhodnocující lidský kapitál, tak také firmy poskytující sociální péči, a konečně i firmy dodávající ochranu, bezpečí a spravedlnost mají být podřízeny požadavku ekonomické rentability, s níž budou uspokojovat solventní poptávku.

Poskytování vědění, sociální péče i ochrany a bezpečí jsou v této neolibereální perspektivě chápány jako jakékoliv jiné aktivity spojené vždy s jistými náklady a výnosy, jejichž vztah je třeba optimalizovat. Nástrojem této optimalizace se má stát zavedení konkurence. Ta údajně povede ve dříve byrokraticky řízených oblastech ke snížení ceny nabízené služby při současném zvý-

šení její kvality. Zároveň má tato transformace veřejné sféry umožnit výrazně snížit daně, redukovat veřejné výdaje státu a dále rozšířit oblast komercionalizovaných služeb. Stát má postupně vyklízet pozici výhradního či hlavního financovatele těchto aktivit.

V případě školství je naprosté podřízení procesu vzdělávání ekonomickým imperativům zdůvodňováno především potřebou neustálého zvyšování konkurenceschopnosti země v podmínkách globální ekonomiky. Postavit školství do služeb stále vyhocenější ekonomické soutěže předpokládá strukturovat celý vzdělanostní systém na základně tržních vztahů, samotnou školu přebudovat po způsobu firmy a zavést v ní typ řízení doporučený v manažerských příručkách pro jakékoliv jiné podniky vyrábějící zboží a poskytující služby.

Přeměnou školy na firmu poskytující služby v oblasti vzdělání se radikálně mění celá povaha a smysl výuky. Namísto širokého spektra předávaných hodnot získává škola jedinou určující funkci – co nejefektivněji zprostředkovat ekonomické zhodnocování „lidského kapitálu“. Každý jednotlivec jako vlastník svého osobního kapitálu přitom vystupuje v roli „drobného podnikatele se sebou samým“, snaží se co nejvíce zúročit svůj osobní kapitál věděním na trhu práce. Škola má nárok na existenci pouze v míře, v jaké mu to umožňuje. Školy, které předávají svým studentům méně rentabilní vědění, budou v podmínkách trhu se vzděláním vytlačeny školami, jež budou v tomto ohledu úspěšnější.

Má-li škola zprostředkovat úspěch na trhu práce, musí být mnohem více v kontaktu se samotnými firmami a více než dosud musí přihlížet k tomu, aby obsah vzdělávání úzce korespondoval s požadavky firem. Vyjít vstříc potřebám ekonomiky znamená mimo jiné co nejužěji propojit školu s potřebami firem, které by na oplátku měly dotovat vzdělávání i vědeckou činnost. Školní laboratoře se postupně mění v „centra zisku“ a celá škola v sídlo akumulace kapitálu. Univerzity vytvářejí soukromé filiálky pověřené komercionalizací patentů a zřizují útvary pro provádění příslušných finančních operací. Obsahem vzdělávání přitom nemá být předávání abstraktních, a tedy zpravidla neužitečných vědomostí, nýbrž formování kompetencí flexibilně využitelných vzhledem k rychle se měnící poptávce na trhu práce.

Řízení školy má přejít z rukou pedagogů do rukou odborníků na řízení, tedy v tomto případě jakýchsi podnikatelů se vzděláním. Jak konstatuje Christian Laval, má to svoji logiku: Jestliže je škola podnikem poskytujícím služby, jestliže je její účinnost v tomto ohledu měřitelná, jestliže náklady na tuto činnost mají být zvládnuty a redukovány, pak je třeba dosadit do čela takové organizace skutečného manažera, který je schopen řídit svůj výrobní tým a který je zodpovědný za produkci přidané hodnoty, k níž ve firmě dochází

(Laval 2004: 270). Přirozeným doprovodem této modernizační tendence je, že na samotné učitele se nejednou pohlíží jako na poněkud archaický prvek, který ve škole přežívá a který brzdí její nutnou transformaci. Řešení bývá spatřováno v dalším posilování pravomocí manažerů jednotlivých typů škol.

Cílem reformy je, aby se školy poskytující službu v podobě rentabilního vzdělání dostaly do stejné konkurence, v jaké působí běžně firmy. Mají být schopny lákat klientelu praktickou nabídkou přizpůsobenou potřebám firem a současně vysoce atraktivní nabídkou reagující na poptávku žáků, studentů a jejich rodičů.⁹⁷

Každá škola se má pomocí metod marketingu snažit přitáhnout klienty a neustále zlepšovat svoji pozici na trhu vzdělanosti vzhledem k druhým školám. Významnou roli v tomto ohledu hraje požadavek neoliberálních ekonomů umožnit rodičům a studentům svobodný výběr školy, a to už od základního stupně. Tímto způsobem má být svázáno financování a přežití každé školy s kvalitou její nabídky. To umožní, aby byl stát zbaven vlivu na řízení škol a aby se jejich financování stále více přesunovalo na samotné uživatele a klienty.⁹⁸

Navrhaná modernizační opatření mají ovšem řadu vedlejších dopadů, o nichž reformátoři veřejné sféry příliš nemluví. Přeměna žáků a studentů na „lidské zdroje“ upozaduje při předávání vědomostí význam těch částí kulturního dědictví, které nemůže bezprostředně využít zaměstnavatel. Ve Spojených státech byl tento trend silný již od počátku 20. století. Školám se už tehdy vyčítalo, že fungují odtrženě od reálného života, zatěžují studenty nepraktickým věděním typu latiny či řečtiny, místo toho, aby spatřovaly prioritu ve výuce účetnictví, obchodního práva a zejména techniky prodeje.⁹⁹

Soustředění školy na formování právě těch „kompetencí“, po nichž je momentálně na trhu největší poptávka (marketable skills), má usnadnit neustálou adaptaci zaměstnance na zrychlující se tempo ekonomické transfor-

---

⁹⁷ Jak upozorňuje Christian Laval, v tomto dvojím požadavku je přítomen určitý rozpor. Modernizovaná škola má fungovat na jedné straně jako producent. Má produkovat výnosné vědění, které mohou výkonní pracovníci s užitkem hodnotit. Na druhé straně má ovšem působit jako komerční centrum, jako místo komerčního svádění a atraktivní konzumace nabízeného vzdělanostního zboží. V obou případech je to na úkor původního, široce kulturního poslání školy (Laval 2004: 319).

⁹⁸ Podle Davida Friedmana, radikálního pokračovatele Miltona Friedmana, nemá stát v konečné fázi přispívat na financování školství o nic více, než kolik přispívá rodinám na nákup aut. Podle jeho názoru dokonce i ty nejhudší rodiny jsou schopny financovat studium svých potomků, jestliže budou ochotny uskrovnit se v jiných oblastech své spotřeby. Absence veřejného financování školství tak umožní i chudým rodinám chovat se zodpovědně, tedy dát přednost budoucnosti svých dětí před jinými výdaji (Laval 2004: 115).

⁹⁹ Reformátor školství Frank Spaulding již tehdy požadoval převádět všechny aspekty vzdělávání na měřitelné peněžní výdaje: dolar se má stát hlavním principem vzdělávání. Následná taylorizace vzdělávání vedla ve Spojených státech k rozšiřování počtu studentů ve třídách a k rušení předmětů považovaných za málo užitečné. Učitelé jsou stále méně považováni za intelektuální pracovníky, jejichž posláním je předávání kultury v celé její šíři. Jsou předefinováni na „techniky vzdělávání“ (Laval 2004: 215).

mace. Vedlejším dopadem této modernizace vzdělávání je ovšem oslabení pozice zaměstnanců vzhledem k zaměstnavatelům. S kompetencemi nejsou spojeny, na rozdíl od dřívější kvalifikace vyjádřené školním diplomem, žádné garance, žádná práva, ani pevněji stanovená výše odměny. Posouzení „kompetencí“ zaměstnanců dává jejich zaměstnavatelům možnost projevit při posuzování pracovníků mnohem více libovůle, zatímco zaměstnancům bere ty možnosti obrany, které jim v určitém rozsahu zaručoval diplom. Díky diplomu osvědčujícímu absolvování určité školy bylo postavení zaměstnance ve firmě v jistém rozsahu garantováno veřejnou mocí. V systému založeném na „kompetencích“ rozhoduje o zaměstnatelnosti pracovníka výhradně soukromý zájem odvolávající se na hru anonymních tržních sil. Na rozdíl od diplomu, který umožňoval svým držitelům hájit jejich skupinové zájmy, je „kompetence“ přísně individualizovaná, což dokonale odpovídá strategii lidských zdrojů. „Jde o čistě osobní kvalitu uznanou jen pro daný okamžik. Není opřena o žádné trvalejší právo, nespojuje člověka s žádnou skupinou, s žádnou kolektivní historií. Izoluje ho naopak a na střepy rozbíjí jeho profesní dráhu“ (Laval 2004: 74).

Vymezení smyslu vzdělávání je tak stále více přenecháváno soukromé sféře, což pochopitelně narušuje rovnováhu v neprospěch veřejné sféry. Podobné důsledky má také úzké navázání školství na sféru firemních zájmů. Napojení škol na oblasti a zájmy podnikání vede k tomu, že vysokoškolské odborníci se přestávají zajímat o výuku, která bývá placena podstatně hůře než komercializovaný výzkum. Výzkumná oddělení nejvíce vzdálená od rentabilních aktivit jsou omezována, platy v nich klesají, zdroje pro ně jsou kráceny. Pod tlakem finanční nutnosti a vlivem sponzorů ztrácejí univerzitní učitelé a badatelé status nezávislých odborníků. Část z nich se mění v jakési podnikatele v oblasti vědy. Mají dostatek veřejných prostředků i soukromých zdrojů na to, aby mohli své kolegy a schopné studenty využívat pro svůj vlastní výzkum. Rizika a náklady tohoto výzkumu a vývoje pro potřeby soukromých sponzorů zůstávají z velké míry socializovány, zatímco zisky jsou důsledně privatizovány (Laval 2004: 54).

Rovněž zkušenosti se svobodným výběrem školy se výrazně liší od příliš přímočarých očekávání modernizátorů. Jejich nejdůležitějším vedlejším dopadem bývá prohlubování sociální segregace a dualizace společnosti. Platí to i v případech, kdy nejchudší rodiny získávají poukázky, jež jim mají umožnit vybírat školu pro své děti podle vlastního uvážení. Školy s nejlepšími výsledky mohou v tomto systému poskytovat své služby výrazně dražší než jiné školy. Jsou obsazovány žáky a studenty z bohatších rodin, zatímco chudší rodiny a studenti příslušející k etnickým menšinám dávají přednost chození do školy se sobě rovnými. Často jim ostatně ani nic jiného nezbyvá.

Výzkumy prováděné v Nizozemsku, Velké Británii, Francii a Spojených státech ukazují, že důsledkem svobodné volby základních škol často bývá zánik škol střední úrovně. Odcházejí z nich jak lepší učitelé, tak také část ambicióznějších žáků. Vyšší vrstvy žijí v nejlepších čtvrtích, kde jsou umístovány také ty nejkvalitnější školy. Část středních vrstev si může dovolit posílat své potomky z jiných částí města do těchto škol. V důsledku toho jsou školy v jejich obvodech zbavovány motivovanějších žáků, a jejich úroveň klesá. Výsledkem je, že stupeň sociální diferenciaci v rámci škol již převyšuje stupeň sociální diferenciaci městských čtvrtí.¹⁰⁰

Ukazuje se, že také toto opatření, posilující v oblasti vzdělávání logiku trhu s jejím zákonem poptávky a nabídky, nevede ani tak ke zkvalitnění nabídky pro všechny, ale spíše k ústupu veřejného zájmu a k privatizaci veřejného prostoru. „Boj všech proti všem o kvalitní vzdělání, který je posílen zavedením konkurence mezi školami, rozděluje ve skutečnosti rodiče, žáky i profesory na vítěze a poražené. V důsledku snahy každého prosadit svůj osobní soukromý zájem ustupuje do pozadí zájem veřejný“ (Laval 2004: 312).

Kolonizace veřejné sféry trhem má proběhnout rovněž v oblasti, která je logice trhu ještě vzdálenější než sektor školství, a sice v oblasti péče o sociálně potřebné. Tento trend se s různou intenzitou prosazuje ze všech zemí Evropy zatím nejvýrazněji ve Velké Británii. Péče o ty, kdo jsou z nejrůznějších důvodů tržně neúspěšní, se má stát novým zdrojem tržních příležitostí pro schopnější a úspěšnější. Stranu poptávky v tomto případě logicky nemohou tvořit sociálně potřební, neboť jsou přímo z definice bez prostředků. Poptávku zde tedy představují úřady disponující veřejnými prostředky, zatímco agentury poskytující různé druhy sociálních služeb reprezentují stranu nabídky. Sociální práce v určitém množství a kvalitě je od nich státem nakupována. Agentury nabízející péči o potřebné spolu soupeří, která z nich poskytne poptávanou službu laciněji. Předpokládá se, že také zde bude vzájemná konkurence automaticky snižovat cenu služeb a zvyšovat jejich kvalitu.

Každá z agentur poskytujících nějaký druh péče o sociálně potřebné se má chovat jako jakákoliv jiná firma. Její prioritou musí být rentabilita poskytované služby vyjádřená jako vztah mezi výnosy a náklady podnikání.

Odborníci na sociální práci poukazují na řadu nepříznivých důsledků plynoucích z marketizace starosti o naše bližní. Tržní hledisko vede k tomu, že důležitější než snaha adekvátně řešit různorodé problémy klientů se stává

---

¹⁰⁰ Jak ukázala reforma školství provedená v tomto duchu na Novém Zélandu v roce 1984, několik nejlepších škol přitáhlo spolu s nejlepšími učiteli také žáky z vyšších vrstev. Nejen pro nižší, ale i střední vrstvy byl přístup na dobré školy omezen. Pro řadu studentů ze středních vrstev to znamenalo, že se ocitli na školách s horšími učiteli než dříve. Zmizely totiž školy personálně i sociálně smíšené, takže vzrostla sociální a spolu s ní i etnická diferenciaci společnosti.

schopnost správně zúčtovat vykonanou aktivitu. Kvalifikace a odborné vědění sociálních pracovníků ustupují do pozadí před schopností dostat se ve správný okamžik k té správné dotaci. Stále větší část agendy poskytovatelů sociální péče se tak vztahuje na činnosti spojené s účetnictvím, marketingem, dokumentací, prezentací, následnými kontrolami, evaluacemi a audity. Stále menší část pak zbývá na práci se sociálně potřebnými. „Ekonomie ztrácí roli pomocníka sociální práce a stává se její vůdčí disciplínou“ (Spatscheck 2005: 98).

Ekonomizace sociální práce a privatizace péče o sociálně potřebné vede kromě těchto spíše jen technických komplikací ovšem také k zásadnímu dilematu, které se týká veškerého poslání sociální práce. Strana nabídky může dosahovat poklesu nákladů a vzrůstu výnosů při daném objemu dotací nejsnadněji na úkor klientů. Nižší ceny péče je pak dosahováno na úkor její kvality. Strana poptávky může šetřit prostředky, jež má k dispozici, nejspíše tehdy, když se jí podaří úředním způsobem poptávku po sociální péči snížit. Sem patří snaha „aktivizovat“ nezaměstnané, i když nemají prakticky možnost získat práci, snaha opticky snižovat nezaměstnanost mladých lidí rekvalifikacemi, které nevedou ke skutečné integraci na trh práce, snaha „integrativ“ zcela formálně přistěhovalce, i když jim četné zákony brání začlenit se také fakticky do společnosti.

Radikálnějším způsobem snižování poptávky po sociální péči je kriminalizace jednotlivců a celých sociálně slabých skupin. V tomto případě nastupuje namísto pomoci tvrdá disciplinizace, aniž by se tím řešily příčiny sociální potřeby a aniž by se snižoval její rozsah do budoucna. Není v této souvislosti bez zajímavosti obrovský rozdíl v míře kriminality ve Spojených státech a v Evropě. Zatímco v Evropě připadá na 100 000 obyvatel pouze 65 vězňů, ve Spojených státech připadá na stejný počet obyvatel 469 vězňů.¹⁰¹

Převádění veřejného sektoru na tržní principy v oblasti péče o sociálně potřebné neřeší ovšem příčiny bíd, chudoby ani sociální exkluze. Tímto způsobem se má pouze zdůvodnit omezování prostředků věnovaných na zmírnění následků zmíněných sociálních problémů. Zásadní dilema by se vynořilo v okamžiku, kdy by se ukázalo, že „společnost“ již není schopna či ochotna financovat poptávku po sociální péči ani na stávající úrovni. Agentury nabízející sociální pomoc by pak byly vyřazovány ze hry a mezi sociálně potřebnými by prudce rostl tlak na to, aby se pokusili zajistit si elementární sociální ochranu nějakým jiným způsobem.

Proces rozkladu veřejného sektoru a přechod na privatizaci poskytovaných služeb by byl neúplný, pokud by se zastavil před sférou zaměřenou

---

¹⁰¹ Viz Ekonomický přehled Evropy 2005, č. 1, vypracovaný Evropskou hospodářskou komisí OSN v Ženevě (kap. č. 7).

na poskytování bezpečí a na právní ochranu. Snaha organizovat také výkon práva a ochranu osob a majetku na bázi prodeje a nákupu zboží má naprosto stejnou logiku jako obchod se vzděláním a obchod se sociální péčí. Jejím základem je přesun poskytovaných služeb na soukromé firmy, doprovodný pokles veřejných výdajů a spolu s tím postupná eliminace role státu i veřejného sektoru.¹⁰²

Monopol státu na výkon práva a ochrany je radikálními liberály považován za stejně iracionální překážku rozvoje svobodného trhu jako kterýkoliv jiný monopol. Daně, které stát za tímto účelem vybírá, podle nich deformují cenové relace a berou uživatelům svobodu rozhodovat o tom, od koho a za jakou cenu si určitou službu nakoupí. Proto je (z jejich hlediska) zcela pochopitelný požadavek zrušit daně a s nimi odbourat také stát. Pokud vycházíme z důsledně liberálních premis, nemůžeme ani k ničemu logičtějšimu dospět.¹⁰³

Radikální liberálové navrhuji založit soukromé firmy, jež budou poskytovat bezpečnostní ochranu i výkon práva namísto státu, který vždy omezuje svobody svých občanů, a prostřednictvím daní je okrádá o majetek. Předpokládají, že díky všudypřítomné konkurenci mezi takovými firmami by cena za jejich služby byla nižší, než je dnes, kdy ochrana a právo jsou poskytovány plýtvavým veřejným sektorem.¹⁰⁴

Pád státního monopolu na výkon práva a násilí je podle těchto ekonomů jedinou cestou ke zcela svobodné a prosperující společnosti. Všechny policejní a soudní služby budou v takové společnosti poskytovány výhradně v režii soukromých firem. „S největší pravděpodobností by tyto služby byly prodávány formou dopředu placeného předplatného, kde by se určená cena platila pravidelně a služby by byly poskytovány na požádání. Nepochybně by se objevilo mnoho konkurentů a každý by se snažil přilákat zákazníky pro své služby tím, že by svou efektivností a svým čestným chováním usiloval o získání dobrého jména“ (Šíma 1999: 75).¹⁰⁵

---

¹⁰² V této části kapitoly vycházíme z textů obsažených v publikaci předního člena Liberálního institutu Josefa Šímy, která obsahuje překlady renomovaných amerických ekonomických teoretiků a nese název *Právo a obrana jako zboží na trhu* (Šíma 1999).

¹⁰³ „Je-li ale nejlepší daní daň co možná nejmenší, jak tvrdí Say, pak je třeba si uvědomit, že nejmenší možnou daní je daň nulová. Je-li ovšem daň nulová, pak i státní výdaje musí být nulové. Nulové daně a nulové výdaje státu ale neumožňují existenci státní administrativy a úřednictva. Celá společnost se pak nutně stává společností založenou čistě na principu trhu“ (Šíma 1999: 16).

¹⁰⁴ Odvolávají se přitom na myšlenky belgického ekonoma 19. století Gustava de Molinariho (1819–1912) a na jeho dnešní pokračovatele, mezi než patří profesori ekonomie Murray Rothbard (1926–1995) a Hans-Hermann Hoppe působící na univerzitách ve Spojených státech. Podle těchto ekonomů platí, že „ryzí svobodný trh je zcela neslučitelný s existencí státu, s existencí této instituce, která má údajně bránit životy a majetek a která sama spočívá na jednostranném používání síly proti soukromému majetku – na daních“ (Šíma 1999: 79).

¹⁰⁵ Okrajově se připouští, že některé soukromé obranné agentury by mohly zneužít své síly a jednat kri-

Ve svobodné společnosti bez kolektivistického veřejného sektoru by každý jednotlivě měl naprostou volnost uzavírat a rušit kontrakty na zajištění bezpečí a výkon práva podle jejich momentální výhodnosti. „Každý by mohl nakupovat a prodávat komu by chtěl, mohl by uzavírat smlouvy o ochraně a právních službách s kýmkoli by chtěl, a každý by mohl v kterýkoli okamžik tuto spolupráci přerušit a rozhodnout se opět pro ochranu svého majetku vlastními silami, nebo se přihlásit k nějaké ochranné instituci“ (Šíma 1999: 92).

Ochranné agentury by nemusely být budovány tak úplně na zelené louce. Jejich provozu a financování by se, podle důsledných liberálů, ochotně ujímaly zejména pojišťovací agentury, v jejichž zájmu přece je, aby ochrana majetku byla co nejdokonalejší, a tedy úhrada případných škod byla co nejnižší.

Je na místě povšimnout si, že navrhovaná reforma bezpečnosti a soudnictví, byť může vypadat na první pohled naprosto neuvěřitelně, má zcela stejnou logiku jako již probíhající reformy v oblasti vzdělávání či ve sféře sociální práce. Veškerá modernizace veřejného sektoru sestává ze tří kroků: nejprve se vyjde z nutnosti optimalizovat vztah mezi náklady a výnosy, vše ostatní má být podřízeno tomuto hledisku. Poté se konstatuje, že nástrojem optimalizace je zavedení konkurence mezi soukromými poskytovateli služeb. Úloha je tím splněna a poslední krok spočívá v tom, že z úvahy jsou vyloučeny všechny vedlejší, sociálně povážlivé a kulturně devastující dopady takto pojeté modernizace.

V případě reformy školství patří mezi tyto opomíjené důsledky výrazná redukce šíře hodnot, jež jsou žákům a studentům v učebním procesu zprostředkovávány, dále pokles autonomie škol i jejich pedagogických a vědeckých pracovníků ve vztahu k soukromým firmám a prohlubující se sociální i etnická segregace žáků a studentů. V případě sociální péče patří k těmto negativním důsledkům tendence dosahovat účetní rentability na úkor potřeb klientů, rozpor mezi možnostmi klientů a cíli jejich aktivizace, tlak na jednotnou disciplinaci sociálně problémových osob a skupin, která je levnější než diverzifikovaná pomoc sociálně potřebným.

Vedlejší sociální a kulturní dopady důsledné privatizace poskytování ochrany a práva by se nelišily od předchozích oblastí svým typem, pouze svou drastičností. Rozpad solidarity, která je základním tmelem veřejného sektoru, by na různé skupiny občanů dopadl s různou vahou. Cena placená za bezpečí a výkon práva by byla sociálně odstupňovaná, byla by úměrná míře

---

minálně. Šlo by však jen o lokální náhodné excesy, proti kterým by se nepochybně rychle zmobilizovali čestní občané a poctivé firmy (Šíma 1999: 78). „Jakékoliv problémy, které v této oblasti nastanou, mohou být v praxi snadno řešeny pomocí tržního procesu, tedy téhož procesu, který již vyřešil nesčíslné množství organizačních problémů, jež byly mnohem komplikovanější“ (Šíma 1999: 80).

zločinnosti v dané oblasti. Bohatí žijící v bezpečnějších oblastech by byli zbaveni povinnosti doplácet na chudé žijící v rizikovějších oblastech. Vlády, které chrání všechny občany stejně, se podle radikálně liberálních ekonomů chovají naprosto neracionálně. „Místo toho, aby vláda požadovala vyšší ceny za ochranu v oblastech s vysokou zločinností a nižší v oblastech s nízkou zločinností, jako by to dělal soukromý pojišťovatel, dělá pravý opak. Uvaluje vyšší daně na oblasti s nižší zločinností a vysokou hodnotou majetku než v oblastech s vysokou zločinností a nízkou hodnotou majetku, či dokonce obyvatele těchto oblastí – slums – dotuje na úkor prvně zmíněných“ (Šíma 1999: 105).

Otázka schopnosti chudších vrstev platit za soukromě poskytované bezpečí a za výkon práva je řešena naprosto stejně jako v případě placení nákladů na studium. I ty nejchudší rodiny jsou údajně schopny financovat svoji obranu a zaplatit si přístup k právu, jestliže budou ochotny uskrovnit se v jiných oblastech spotřeby. Chudý jako bohatý musí rozdělovat nedostatkové zdroje mezi různé účely. To, pro které z nich se svobodně rozhodne, je jen otázkou jeho osobních preferencí. Proto dotčení ekonomové nevěnují příliš pozornosti problému těch, kdo by na ochranu či na zaplacení soukromého výkonu práva neměli peníze. Nezajímají je ani důsledky toho, pokud by se z úsporných důvodů rozhodli jednotlivci a celé skupiny zabezpečovat ochranu a vykonávat spravedlnost sami svépomocí. Podobně jsou podceněny možné důsledky situace, k níž by došlo, pokud by útočníci a ti, kdo porušují zákon, měli více sil než agentura najatá na ochranu před nimi.¹⁰⁶

Ve světě, v němž žijí radikálně liberální ekonomové, nejsou takové situace pravděpodobné a takové problémy v něm nejsou důležité. Podstatné jsou náklady a zisky agentur poskytujících bezpečí a provozujících soudy. Jejich náklady by bylo možno snížit (a zisky zvýšit) díky politice selektivní imigrace. Zatím jsou majitelé a obyvatelé „dobrých“ míst a lokalit, konstatuje Hans-Hermann Hoppe, nuceni přijímat „bez diskriminace každého domácího imigranta, ať již jako turistu projíždějícího po veřejných komunikacích nebo jako spotřebitele, zákazníka, obyvatele nebo souseda“ (Šíma 1999: 107). Politika selektivní imigrace by jim umožnila přijímat pouze ty imigranty, jejichž přítomnost by snižovala riziko zločinu a zvyšovala hodnotu majetku, a naopak vylučovat ty, jejichž přítomnost vede k vyššímu riziku a nižším hodnotám majetku. Potřebnými informacemi nutnými k rozřídění lidí podle těchto kritérií by disponovaly ochranné a pojišťovací soukromé agentury.

---

¹⁰⁶ S takovou situací se nepočítá, neboť ochranné agentury v představách radikálních ekonomů by byly sice zcela soukromé, měly by však moc srovnatelnou se silou dnešních států: „Aby pojišťovatelé ospravedlnili vyšší cenu, museli by svým klientům dokázat připravenost bránit jakékoli možné státní agresi, a to pomocí výzvědných služeb, vlastnictvím vhodných zbraní a vojenských materiálů, vojenským personálem a výcvikem“ (Šíma 1999: 111).

Také ve „špatných“ oblastech by zájem agentur na snižování nákladů a zájem občanů o vlastní bezpečnost byl shodný. „Pojišťovatelé by nechtěli potlačovat sklony pojištěných, vyloučit ze svého okolí známé zločince. Využívali by těchto sklonnů a nabízeli by selektivní cenové slevy (podmíněné konkrétními vyčišťovacími operacemi). Samozřejmě by pojišťovatelé ve vzájemné spolupráci chtěli vypudit známé zločince nejen ze svého blízkého sousedství, ale z celé civilizace do divočiny anebo amazonského pralesa, na Saharu či do polárních oblastí“ (Šíma 1999: 108).

Kolonizace společnosti ekonomikou postupuje s neúprosnou logikou. Postupně eroduje veřejný sektor a jeho jednotlivé aktivity převádí na soukromé agentury, které je poskytují v podobě placených služeb klientům usilujícím o maximalizaci svého individuálního užitku. Spolu s veřejným sektorem je oslabována instituce státu a státní moci.¹⁰⁷ Také v tomto případě jde o postupný proces. V první fázi má stát stále ještě poskytovat finanční prostředky, které se pak již budou chovat tržně. Tak je tomu v případě konkurence mezi školami či konkurence mezi poskytovateli sociální péče. Ve druhé fázi má přejít financování všech služeb na samotné klienty. Takové situaci se můžeme přiblížit v oblasti školství a takový projekt je explicitně rozpracován pro oblast bezpečnosti a výkonu práva. Ve svých důsledcích vede tento proces ke ztrátě funkčnosti politiky. Je-li veřejná sféra důsledně proměněna v sektor soukromě poskytovaných služeb, pak náhodné střídání politických sil u moci v rámci demokratických voleb nemá již prakticky žádný dopad na její fungování.¹⁰⁸

Spolu s přechodem veřejného sektoru na tržní logiku zároveň narůstají tendence k polarizaci společnosti na „dobré“ vrstvy, které jsou schopny hradit si soukromě poskytované služby, a na vrstvy „špatné“, které toho nejsou schopny. Jejich zoufalá sociální situace se mění v artikl obchodovatelný na trhu se sociální prací.

Bývalí klienti jednotného veřejného sektoru se rozdělují do dvou zcela odlišných segmentů. Prvý z nich poskytuje nadstandardní služby platícím privilegovaným, druhý s rostoucími finančními těžkostmi poskytuje komunitní podporu těm méně solventním. Část z nich se ocitá na samém okraji společnosti, která ji nedokáže na soukromé bázi pojistit, protože představují „špatné riziko“.

---

¹⁰⁷ „Nejdůležitější je zapamatovat si, že vlády jakožto vynucené monopoly financované daněmi jsou ze své podstaty rozhozovačné a neefektivní ve všem, co dělají.“ konstatuje v této souvislosti stručně ekonom Josef Šíma (Šíma 1999: 109).

¹⁰⁸ Jak konstatují američtí ekonomové John E. Chubb a Terry M. Moe v publikaci *Politics, Markets, and American's Schools*: „Ve skutečnosti se jedná o to, aby vzdělávání bylo staženo z veřejné sféry řízené politikou moci a aby bylo zcela svěřeno trhu, na kterém jedná každý (jak ten, kdo nabízí, tak ten, kdo poptává) jen sám za sebe, neovlivňován rozhodnutími vítězů voleb“ (Laval 2004: 116).

Preventivní pojištění ve formě vzdělání se jich netýká, namísto toho jsme svědky „tendence redukovat čas, po který jsou vzděláváni ti mladí, kteří většinou pocházejí z dělnické třídy, což má umožnit snížit veřejné výdaje na vzdělání“ (Laval 2004: 307). Shodou okolností dochází k chudnutí státu a ke zpochybňování veřejného sektoru právě v okamžiku, kdy by v rámci demokratizace školství mělo naopak dojít k rozšíření vzdělání na potomky nižších vrstev. Namísto toho dochází k výrazné dualizaci trhu se vzděláním. U méně solventních uchazečů stojících na počátku profesní kariéry se projevuje citelný tlak na kratší a praktičtější formy vzdělávání, což je zdůvodňováno jejich údajně nízkou schopností abstraktně myslet (Laval 2004: 310). Naopak celoživotní vzdělávání je orientováno téměř výhradně na privilegované: především na nejkvalifikovanější muže středního věku v řídicích pozicích, kteří mohou svůj „lidský kapitál“ zhodnocovat nejrentabilněji (tamtéž).¹⁰⁹

V oblasti soukromě poskytovaného bezpečí a výkonu práva jsou oba důsledky kolonizace veřejného sektoru soukromým zájmem ještě patrnější. Ze zásad naprosto svobodné společnosti dokáží radikálně liberální ekonomové vydedukovat nutnost tvrdé segregační politiky, nezbytnost policejní kontroly pohybu a legitimnost slídění za osobními daty každého občana. Dokáží také zdůvodnit finanční výhodnost pogromů organizovaných vůči vytipovaným skupinám obyvatelstva. Je dobré si uvědomit, že hodnotu majetku snižují vrstvy s nižším vzděláním, zatímco vrstvy trpící sociálními problémy zvyšují riziko anomie. Zatím tito lidé ještě žijí mezi námi, nikoliv na Sahaře, či v polárních oblastech. Jejich spojencem je sociální stát, který tím údajně diskriminuje „dobré“ vrstvy žijící v „dobrých“ místech. Americký ekonom Hans-Hermann Hoppe to konstatoval zcela nedvojznačně: „Stručně řečeno, čím více zvýšil stát své výdaje na sociální politiku a veřejnou bezpečnost, tím více byla pošlapána naše práva k soukromému majetku, tím více našeho majetku nám bylo vyvlastněno, konfiskováno, zničeno nebo znehodnoceno, a tím více jsme byli připraveni o samotný základ vlastní ochrany: ekonomickou nezávislost, finanční sílu a osobní bohatství“ (Šíma 1999: 88).

V diskusích o privatizaci ochrany a bezpečí se v žádném případě nejedná o nějaké odtažitě a čistě akademické polemiky. Diskuse o liberalizaci bezpečí probíhají intenzivně ve Spojených státech, tedy v zemi, kde již téměř třicet milionů obyvatel žije v opevněných a zvláště chráněných rezidencích a kde zámožnější občané vydávají na svoji soukromou ostrahu ročně dvakrát tolik

---

¹⁰⁹ „Neoliberalní škola řízená pouze výnosností zajišťuje jen minimum kompetencí ve snaze zajistit každému minimální zaměstnatelnost. V žádném případě nezaručuje, že nad touto nejnižší úrovní dá co největšímu počtu studentů možnost získat širší kulturní rozhled. Pouze ti, kdo představují solventní nabídku, či kdo mají tzv. vysoký potenciál, dostávají příležitost pokračovat ve studiích“ (Laval 2004: 310).

peněz, než kolik vydá stát za stejnou dobu na financování policie (Martin, Schumann 1998: 20).

Promítnuto v širší historické perspektivě, rýsuje se zde pozoruhodný trend. Složitý a rozporuplný vývoj osobních i kolektivních svazků ochrany vedl ke vzniku „generalizovaného ochránce“ v podobě státu. Moderní stát umožnil tržním silám rozvoj a sehrál významnou úlohu v procesu generalizace trhu. Poté se tržní síly zbavují regulací ze strany politické moci, osamostatňují se, aby přešly do ofenzivy vůči politické moci. Problém ochrany života a majetků (a výkonu práva), na něž si stát činil monopol, by měl být do budoucna zajišťován zcela bez zásahu státu. Tím se ovšem otázka ochrany paradoxně vrací do dob a do poměrů, které vládly ještě předtím, než stát získal monopol na výkon moci. Klíčovou úlohu v tomto vývoji mohou sehrát ti, kdo si ochranu v tržních podmínkách nebudou moci dovolit zaplatit. Něžné barbarství tržních sil tak otevírá cestu nástupu barbarství mnohem tvrdšího. Nelze přitom jednoznačně rozhodnout, ve kterém bodě se proces modernizace zvrací ve svůj protiklad.

V každém případě se však vynořují naléhavé otázky: Jak budou lidé reagovat na zmnohonásobení nejistoty, kterou je dnešní forma modernizace přímo zaplavuje? Jak na ni budou konkrétně reagovat v situaci, kdy slábne moc centralizovaného státu a kdy společnost služeb má stále méně prostředků na provoz veřejného sektoru? Jaké podoby může nejspíše nabýt v této nové historické situaci sociálně ve smyslu vazeb ochrany a zabezpečení?

Kapitola 4

Globalizace

Proces globalizace představuje celosvětové vyústění modernizačních tendencí. Globalizace je tou nejpřímější odpovědí na výzvy teorií modernizace. Je to však odpověď, která se s obsahy teorií modernizace v mnoha podstatných bodech nekryje, a nejednou vede dokonce k důsledkům, jež tyto teorie ani v nejmenším nepředjímalý.

Proces globalizace radikálně proměňuje nejen sociálně v širším smyslu makrosystému společnosti, ale výrazně zasahuje také do obsahu sociálně ve smyslu vztahů vzájemné ochrany. Je známou a často zdůrazňovanou skutečností, že v důsledku globalizace přestává společnost fungovat na půdorysu národního státu, přestává s ním splývat ve společných hranicích a na její místo nastupuje „světová společnost“, která ovšem existuje bez světového státu a bez světové vlády.

Tato skutečnost podněcuje úvahy o tom, zda se do budoucna rýsuje nějaká forma celosvětové politické moci, která by odpovídala potřebě regulace sil ekonomiky na globální úrovni. Podobné úvahy odrážejí situaci, kdy se závažné problémy rozšiřují celoplanetárně, zatímco nástroje na jejich řešení mají v podobě lokálních států a jejich vlád jen lokální rozměry. Usilovně se proto hledají síly a instituce, které by byly schopny čelit globálním výzvám na globální úrovni. Výsledky tohoto hledání jsou zatím nevalné.

Mnohem méně se už hovoří o tom, nakolik se v tomtéž procesu globalizace proměňuje sociálně ve svém užším vymezení, tedy ve smyslu vazeb zajištění a ochrany. Zcela neprávem bývá opomíjen proces postupujícího rozkladu těchto vazeb, k němuž dochází v následných vlnách při vzájemné interakci světového Severu a Jihu.

Pokusíme se ukázat, že právě v této rovině je možno vystopovat hlubší logiku celého procesu globalizace. Vycházíme přitom z předpokladu, že tento proces nebyl dopředu v jeho dnešní podobě nikým zamýšlen, že jeho hlavní aktéři (nadanárodní společnosti) se vynořili teprve v jeho průběhu a že v celém příběhu globalizace dominuje princip nezamýšlených důsledků. Smutnými hrdiny tohoto příběhu jsou bohaté státy Severu, které ve snaze zvýšit svoji prosperitu uvedly do chodu procesy, jež je nyní ve svých důsledcích zásadním způsobem ohrožují.

Teorie modernizace, které chtěly působit jako aktivní a mobilizující faktor už v počáteční fázi globalizace, neodhadly nic podstatného z jejího dalšího průběhu. Druhá vlna těchto teorií, jež doprovází druhou fázi globalizace, zatím marně hledá odpověď na problémy, které se nyní svým původcům vrací přes celou Zeměkouli nečekaným bumerangovým efektem.

Pokusíme se ukázat, že podle dosavadního průběhu není globalizace ničím jiným než obrovským, v celoplanetárním měřítku probíhajícím pokusem o kolonizaci veřejného prostoru soukromým zájmem.

4.1 Spory o povahu globalizace

Dnes už jen málokdo pochybuje o tom, že proces globalizace představuje sílu, která zcela bezprecedentně zasahuje do poměrů všech zemí na všech kontinentech a neobyčejně radikálně proměňuje vztahy panující v nejrůznějších oblastech našeho života. O to více zaráží míra nejednoznačnosti a mlhavosti, která se v debatách o globalizaci projevuje, a to nejen na úrovni médií a politiky, ale také v odborných diskusích. Není ani náznak shody v tom, kdy vlastně globalizace začala a co všechno tento proces obnáší. Neexistuje shoda ani v otázce, v čem spatřovat povahu a základní principy globalizace, ale ani v tom, nakolik se jedná o proces záměrně spuštěný a někým zpovzdálí inscenovaný, či o vývoj zcela samovolný, nutný a přirozený. Názory se diametrálně odlišují v otázce, nakolik a komu všemu globalizace prospívá, nakolik a komu všemu naopak škodí. Stejně tak se liší názory na to, zda a do jaké míry je možno proces globalizace usměrňovat a ovlivňovat a do jaké míry lze korigovat jeho případné negativní dopady. Všechny tyto otázky jsou pochopitelně velice úzce propojeny a odpověď na ně nelze hledat izolovaně.

Už odpovědi na otázku datování počátku globalizace se až neuvěřitelně rozcházejí.¹¹⁰ Přitom právě otázka vzniku globalizace má zásadní význam, neboť chápání celého procesu s ní úzce souvisí. Existují v tomto bodě dva extrémy, které oba znemožňují povahu globalizace pochopit. Podle prvního jsou počátky globalizace kladeny do příliš vzdálené minulosti. Lze se setkat s názorem, podle něhož globalizace započala s rozšiřováním Římské říše, v jehož důsledku se na území mezi Skotskem a Eufратem vytvořil jednotný politický, ekonomický a kulturní prostor. Tento názor přeceňuje míru unifikace poměrů v pozdní antice a zcela přehlíží, že na rozdíl od dnešní situace vycházely tehdejší „globalizační“ tendence primárně z politické, imperiální moci.

Počátek globalizace bývá spojován také s objevením Ameriky, jež umožnilo poprvé navázat kontakt mezi kontinenty a propojit je čilým obchodním ruchem. Také zde je přehlíženo, nakolik bylo budování kolonií výsledkem

---

¹¹⁰ Podrobněji o otázce datování počátků globalizace viz např. (Beck 1997: 44). Podle většiny badatelů je nástup globalizace úzce spojen s povahou kapitalismu, protože jeho základní nástroje a instituce – finanční trhy, zbožní výroba, pracovní smlouva, zcizitelné vlastnictví – umožňují provozovat ekonomické transakce bez ohledu na vzdálenost (Waters 1995).

především politicky mocenských aspirací evropských dvorů a panovnických dynastií a jak málo důvodů máme k tomu, abychom v těchto podmínkách uvažovali o rozvoji „svobodného obchodu“.

Začátek globalizace bývá kladen také do poslední třetiny 19. století. Poukazuje se přitom na skutečnost, že poměr objemu zahraničního obchodu k celkovému produktu národních ekonomik byl tehdy u řady zemí dokonce vyšší, než je dnes. V tomto případě se nebere v potaz skutečnost, že expanze zahraničního obchodu (která byla ostatně ukončena vypuknutím první světové války) tehdy ani v nejmenším nezasáhla vztahy mezi politickou mocí a ekonomickými aktéry. Směna zboží se konala v režii národních států a sloužila jejich mocenským zájmům, především boji o nadvládu nad světovým trhem sváděným mezi Velkou Británií a dalšími zeměmi s podobně imperiálními ambicemi.

Všechny tři pokusy o rané datování počátků globalizace společně přehlížejí, že v daných případech byla rozhodující iniciativa vedoucí k prohlubování kontaktů mezi národy a kulturami na straně imperiální politické moci. Pokaždé, když tato moc zeslábla, znamenalo to ústup „globalizačních tendencí“, ochabnutí unifikujících sil, pokles objemu směny a více či méně úplný návrat ke zdánlivě překonaným poměrům. Na druhé straně je pravda, že v průběhu dlouhých staletí dochází k objevování stále nových zemí a k nárůstu intenzity vztahů mezi nimi. Není však žádný důvod tyto pozvolné tendence označovat stejným termínem jako bouřlivé a historicky zcela bezprecedentní změny, jejichž současníky jsme se stali.

Opačný extrém spočívá v pozdním datování globalizace, kdy jsou její počátky kladeny teprve do druhé poloviny sedmdesátých let 20. století, či dokonce až do naší současnosti, počínaje devadesátými lety. V prvním případě je nástup globalizace ztotožňován s konzervativní reakcí na třicet let poválečného rozvoje a s nástupem ideologie neoliberalismu. Ve druhém případě je zdůrazňováno, že teprve pád zemí bývalého sovětského bloku umožnil, aby se globalizace stala vskutku celoplanetární záležitostí.

Je v tom velký paradox. Zatímco pro některé představuje rozloha Říše římské již dostatečný základ pro to, aby se hovořilo o globalizaci, pro druhé představuje rozloha Sovětského svazu dostatečný důvod pro to, aby o globalizaci ještě nehovořili.

Příliš rané i příliš pozdní datování globalizace znemožňuje pochopit její povahu. První z obou přístupů pojem globalizace neúměrně rozšiřuje, když do ní zahrnuje prakticky jakýkoliv nárůst kontaktů mezi zeměmi a kulturami v rámci určitého prostoru. Zastírá tím jedinečnost dění, jehož jsme svědky a které vychází z pokročilého stadia vývoje modernizace. Druhý přístup globalizaci nadměru zužuje v tom smyslu, že ji redukuje prakticky jen na

důsledky, které aktuálně zažíváme v její dnešní fázi. Znemožňuje tak pochopit její logiku, její zdroje, její hybné momenty a v neposlední řadě též její vnitřní rozpornost a proměnlivost jejích dopadů.

Ani na otázku, co vše globalizace vlastně zahrnuje, neexistuje jednoduchá odpověď. Ne všichni spatřují jádro globalizace ve stále užším ekonomickém propojování jednotlivých částí světa, tedy v rozvoji takzvaného svobodného obchodu. Jestliže zdůrazníme především roli, kterou nesporně sehrál v procesu globalizace nebývalý rozvoj komunikačních prostředků a informační techniky, pak to vede k tomu, že jádro tohoto procesu je kladeno spíše do roviny kulturní vzájemnosti. Hovoří se pak o prohlubujícím se kontaktu a vzájemném obohacování různorodých kultur, o prostoru, který se otevírá pro setkávání příslušníků různých kulturních okruhů, ať již v rovině rozvoje turistiky, působení médií apod. Povahu globalizace je ovšem možno vysvětlovat také z politické roviny. Pak se do centra pozornosti dostává ústup váhy národních států, který otevírá prostor jak pro sílící regionální hnutí, požadující větší autonomii na národním státu, tak také pro pokusy o vytváření nadnárodních politických identit typu sjednocené Evropy.

To, do které oblasti umístíme jádro globalizačního procesu, zdaleka není záležitostí čistě jen akademickou. Podle těch, kdo je umísťují do oblasti kontaktu kulturních hodnot a výměny symbolů, se svět neustále propojuje, navzájem obohacuje a sblížuje. Ti, kdo studují globalizaci spíše v ekonomické oblasti, naopak shromažďují důkazy o tom, že globalizovaná ekonomika vytváří masy vyloučených, nepotřebných, přebytných, svět je stále více rozpojován, neboť bohatí a úspěšní již chudé k ničemu nepotřebují. Mínění, že globalizace vytváří nový a harmonický světový řád, se střetává s názorem, že zatím tento proces jen vyřazuje jednu za druhou pojistky, které aspoň částečně stabilizovaly dosavadní, jakkoliv nedokonalé poměry.

Otázka rozsahu oblastí, jichž se globalizace dotýká, je jen jiným způsobem tázání po základním principu, od něhož se celá globalizace odvíjí. Podle neoliberálních ideologů znamená globalizace rozvoj deregulace, liberalizace a privatizace, tedy rozvoj podmínek pro volné toky kapitálu, zboží, služeb a osob mezi jednotlivými zeměmi a kontinenty. Takové vymezení však nahrazuje pátrání po povaze procesu výčtem některých jeho selektivně vyzvedávaných vlastností.

Jádrem globalizace jsou nesporně pronikavé změny v organizaci produkčních a distribučních aktivit, a to změny takového rozsahu, že vedly k vychýlení dosavadní rovnováhy mezi institucemi politiky a ekonomiky, na níž byla založena jak suverenita národního státu, tak také fungování národních ekonomik. Namísto pevných organizačních hierarchií uzavřených do hranic národních států vzniká vysoce proměnlivá síť, založená na dočasných spojeních

mezi řídicím jádrem a jeho dodavateli a subdodavateli. V tomto síťovém uspořádání nastupuje na místo pevné, trvalé, stabilní, masivní firemní pyramidy krajně proměnlivý propletenec dočasných kontraktů a jednorázových smluv, což na jedné straně obrovsky zvyšuje produktivitu výrobních i distribučních sítí, na druhé straně výrazně snižuje možnost politických institucí regulovat rychle plynoucí toky a redistribuovat zisky z nich v rámci národních států.

V tomto bodě shoda opět končí a snad nejvášnivější polemika se týká otázky, nakolik a komu toto radikálně změněné uspořádání prospívá, nakolik a koho poškozuje. Zatímco stoupcí globalizace spatřují v pružných sítích nástroj ke zvýšení svobody všech účastníků, její kritici naopak zdůrazňují výrazně mocensky asymetrický charakter těchto sítí. Veškerá dynamika a proměnlivost spojení, podle nich, pouze zakrývá rozdělení účastníků na ty, kdo celý proces z centra řídí, a na ty, kdo na periferii vykonávají příkazy. Zatímco centra výrobních a distribučních organizací podle potřeby kooperují či přímo fúzí, veškeré soupeření se přenáší na periferii, kde každá jednotka v konkurenčním boji s podobně bezmocnými ochotně přebírá velkou část sociálních, ale také environmentálních externalit hlavního výrobce či majitele některé ze světových značek. V této souvislosti se pak mluví přímo o vydírání či vykořisťování lokálně fixovaných periferií vysoce mobilními centry nadnárodních firem. Jako empirický indikátor rostoucí nerovnosti může sloužit prudké rozevírání příjmových nůžek mezi špičkovými manažery velkých firem, řadovými zaměstnanci a subdodavateli, k němuž dochází především od poloviny osmdesátých let 20. století.¹¹¹

S otázkou přínosů, či naopak poškození, které globalizace s sebou přináší, úzce souvisí otázka, zda je tento proces někým inscenován, či zda probíhá zcela spontánně a samovolně. Podle ideologů neoliberalismu je globalizace naprosto samovolným pohybem, jenž probíhá s nutností přírodních procesů, takže by bylo bláhové mu vzdorovat a sama jeho kritika je jen zbytečnou ztrátou času. V tomto diskursu se zásadně nehovoří o zájmech firem či velkých bankovních institucí, ale vždy jen o neoddiskutovatelné nutnosti globalizace, působící s neodvratností přírodní síly.

Naznačená pozice má přinejmenším dvě slabá místa. Tíží neoliberalové hovoří o globalizaci jako o jednoznačně pozitivním procesu, který ve svých důsledcích přinese prospěch všem. Podobná konstrukce prozrazuje nereflektovanost

---

¹¹¹ Spor o to, v jaké míře podporuje flexibilní uspořádání sítí nárůst svobody všech účastníků a nakolik naopak mezi nimi prohlubuje asymetrii moci a jednostrannou závislost, může být rozhodnut jedině empiricky. V oblasti zemědělství a potravinářství to lze studovat například na praktikách velkých obchodních řetězců oproti drobným soukromým rolníkům a dalším subdodavatelům. Podobně lze sledovat dopady působení nadnárodních řetězců na drobnou a střední místní podnikatelskou vrstvu v oblasti maloobchodu. V případě průmyslové výroby je nutno sledovat vztahy mezi centry velkých firem, které jsou majiteli světových značek, a jejich podřízenými dodavateli a subdodavateli na hospodářské periferii.

vanou víru osvícenství v zákony ničím neomezeného pokroku, které jsou, jak známo, pouhým světským ekvivalentem křesťanské víry ve spásu. Ujišťování o přirozeném, nutném, přírodním charakteru globalizace, jemuž není radno nijak odporovat, je přitom v podivném kontrastu s tvrzením, že žijeme v době neobyčejného rozmachu svobody. Veškerá svoboda je tak v zásadě převedena na příkaz bezpodmínečně se adaptovat na poměry, které nelze nijak zásadně ovlivnit. Neoliberální pojetí svobody tak ústí ve známé schéma svobody coby poznané nutnosti, tedy ve schéma, které lidem upírá svobodu měnit poměry, v nichž žijí, a je v zásadě oslavou pokorného respektování statu quo, oslavou bezpodmínečné poslušnosti vůči vnějším neovladatelným silám, která jediná si zaslouží odměny.

Jak konstatuje Ulrich Beck, neoliberální přitakání globalizaci jako procesu probíhajícímu přímo s přírodní nutností se na prvý pohled tváří vyloženě nepoliticky, přitom je však na výsost politické. Sugeruje lidem, že to jsou právě nutné přírodní zákony světového trhu, nikoliv konkrétní zájmové skupiny, co rozhoduje o tom, zda bude v posledním důsledku nutno odbourávat sociální stát a minimalizovat demokracii (Beck 1997: 203).

Kritici naopak poukazují na to, že trojjediný proces deregulace, privatizace a liberalizace, který globalizaci vyjadřuje, doprovází a usnadňuje, neprobíhá rozhodně s žádnou přírodní nutností. Je naopak velmi energicky prosazován zcela konkrétními zájmovými skupinami, které si za tímto účelem zřídily vlivné finanční instituce a uzavírají pro sebe výhodné mezinárodní úmluvy, například o mezinárodním obchodu a investicích, o patentování intelektuálního bohatství apod.¹¹²

Podle těchto kritiků není sice možné (ale ani žádoucí) proces globalizace zastavit, je však třeba usilovat o to, aby plody globalizace nesloužily především privilegovaným, ale byly rozdělovány sociálně spravedlivějším způsobem. To předpokládá mimo jiné, že státy nesmějí dovolit velkým nadnárodním firmám, aby se dále osvobodily od placení daní, a přitom nárokovaly stále více subvencí. Předpokládá to postavit proti deregulaci nové a účinnější celosvětově platné konvence a pravidla. Znamená to vypracovat systém dohledu nad velkými bankami a finančními institucemi a přestat s daňovým dumpin- gem, kterým si státy navzájem přetahují velké investory.¹¹³

Veskrze originální a inspirující výklad globalizace najdeme u Zygmunta Baumana (2000a). Nejasnost, rozpornost a zmatenost, s nimiž se tohoto ter-

¹¹² V kruzích, které globalizaci ekonomiky propagují a urychlují, hrají významnou úlohu také politici vyspělých zemí, což je značně paradoxní. Jak podotýká Ulrich Beck, tyto politici se mimoděk mění v hrobníky sebe samých. Páchají veřejně sebevraždu, když volají po stále větším prostoru pro volnou hru tržních sil, jako kdyby nechápali, že v takovém prostoru se oni sami se svým rozhodováním stávají nadbytečnými (Beck 1997: 16).

¹¹³ O těchto návrzích, ale také o pochybnostech o jejich realizovatelnosti viz (Beck 1997: 218–221).

mínu v politických i odborných kruzích používá, podle něho není v žádném případě náhodná. Termín „globalizace“ spíše jen vystihuje všeobecně rozšířený pocit, že se nám věci prostě vymkly z rukou. Je to ten nejvěrnější výraz pro neurčitost a neuspořádanost, nekontrolovatelnost, nepředvídanost a nepředpověditelnost situace, ve které se svět bez varování ocitl a ve které je puzen kupředu svou vlastní setrvačností. Je to jen jiné jméno pro absenci řádu. Je to výraz, který neoznamuje nic jiného než naši kapitulaci před poměry, které se vyvinuly, aniž by to měl kdokoli v plánu. „Krátko řečeno, zdá se, že dnes nikdo nemá nad děním kontrolu, a co je ještě horší, není jasné, jak by taková kontrola mohla za daných okolností vypadat“ (Bauman 2000a: 74).

Nezamýšlenost a nepředvídanost této situace ovšem pro Baumana neznamená, že z ní snad nikdo neprofituje. Konstatuje pouze, že i vítězové globalizace se ocitli ve svém postavení bez vlastní zásluhy, prostě jen v důsledku souběhu událostí, které více či méně překvapily a zaskočily snad všechny zúčastněné.

Jak vidno, Baumanovo pojetí globalizace jakožto slepého a nikým neinscenovaného vyústění modernity je v přímém protikladu k étosu aktivistických teorií modernizace. Zatímco teoretici modernizace si lámou hlavu nad tím, jak usměrnit rozvoj nerozvinutých či jen napůl rozvinutých zemí, reálný vývoj probíhá bez ohledu na jejich expertní rady, návrhy a doporučení. Jen zpětně berou teoretici modernizace tento vývoj na vědomí a přitom se tváří, že oni sami by ho jinak nekoncepovali.

Od proponentů jednorozměrné modernizace se Bauman rozhodně liší také v tom, že chápe globalizaci jako proces, který vyhovuje pouze menšině lidstva, jíž umožňuje obrovsky posilovat její zvýhodnění na úkor většiny. V globalizaci se rodí nová, celosvětově se šířící stratifikace, ve které je podíl na moci závislý na míře pohyblivosti jednotlivých aktérů. K elitám patří vše, co je pohyblivé, vše, co překonává jakékoliv vzdálenosti s odzbrojující lehkostí. Naopak všichni ti, kdo zůstávají vázání na určité místo, více či méně na globalizaci doplácí. Musejí si nechat diktovat podmínky od aktérů, které jejich vlastní pohyblivost osvobozuje od nutnosti dodržovat závazky a zbavuje je zodpovědnosti za důsledky toho, co činí usedlým.

Pohyblivými se stali dominantní aktéři ekonomických vztahů, zatímco politické vztahy zůstaly lokálně fixovány. Odtud rostoucí nemohoucnost národních, po formální stránce suverénních států, které se stále více proměňují v pouhé statisty ve hře, jejímuž průběhu čím dál méně rozumějí. Přitom ti, kdo profitují z deregulovaných toků peněz, zboží a informací, nemají zájem na naprosté eliminaci územně fixované, a tím znevýhodněné státní moci. V jejich zájmu je „přežívání slabých států“, tedy útvarů, které jsou sice v mnoha směrech nemohoucí, stále však mají nárok na jistou míru poslušnosti obyvatel-

stva, jež zůstává i v době globalizace uzavřeno do registračních obvodů státních hranic. „Předběžnou a poslušně dodržovanou podmínkou vzniku nároku na finanční pomoc světových bank a peněžních fondů je dokořán otevřít brány a vzdát se jakékoliv myšlenky na samostatnou hospodářskou politiku. Slabé státy – to je přesně to, co Nový světový řád, jenž až podezřele často vypadá spíše jako nový světový neřád, potřebuje ke svému zachování a reprodukci. Slabé státy, kvazistáty, lze snadno přimět k (užitečné) roli lokálních policejních okrsků zajišťujících onu trochu pořádku, jíž je třeba k podnikání, u níž však nehrozí, že by byla nějakou faktickou brzdou svobody globálních společností“ (Bauman 2000a: 84).

Vládám „slabých států“ zbývá již jen úkol zajišťovat pokud možno vyrovnaný rozpočet a slibovat investorům větší pružnost pracovní síly. Pro většinu občanů těchto zemí z toho ovšem vyplývá stále bolestnější pocit nezabezpečení před důsledky diktátu trhu. Kromě toho mají všechny státy v globalizované ekonomice svobodu co nejiniciativněji prosazovat deregulaci, privatizaci a liberalizaci. Čím úspěšnější jsou v tomto směru národní vlády, tím méně moci zůstává v jejich rukou a tím menší možnost mají od této strategie v budoucnu ustoupit, pokud by si to jejich občané přáli.

Z koncepce Zygmunta Baumana plyne pojetí globalizace jako procesu, který konečně naplňuje prastaré představy liberálů o „minimálním státě“. Je to stát, jenž ani v nejmenším nezasahuje do svobod podnikání, přitom však nese všechny náklady na udržování poměrů, jež jsou nezbytným předpokladem každého podnikání. Zabezpečení jistot, z nichž profitují mobilní podnikatelé, je financováno z kapes usedlé populace, která navíc nese veškeré břímě nejistoty, jež je součástí tržního systému.

Ve volné návaznosti na Baumanovu koncepci a jako pokus o její konkretizaci si nyní dovolíme představit své vlastní pojetí globalizace, které celý proces situuje v rámci obou vln modernizačního úsilí (viz kapitola 1), které pracuje s rozlišením dvou typů sociální (viz kapitola 2) a které spatřuje v globalizaci vyvrcholení těch nejproblematičtějších důsledků modernity (viz kapitola 3).

Podle našeho názoru probíhá současný proces globalizace ve dvou následných fázích, mezi nimiž existuje úzká vzájemná spojitost. První fáze globalizace začíná krátce po druhé světové válce, jejím manifestním cílem je zmodernizovat země světového Jihu, tedy přenést do nich vzorce průmyslové modernity ze zemí Severu. Tato fáze probíhá ve znamení „rozvojové pomoci“, v jejímž rámci západní i východní blok vyváží na Jih své koncepce industrializace ve snaze zapojit zbytek světa do své vlastní zájmové sféry. I když se tato fáze odehrává ve vzájemném soupeření Východu se Západem, doporučované recepty na modernizaci mají vzhledem k předmodernímu

charakteru společností, do nichž jsou vyváženy, velice podobné dopady. Patří mezi ně rozrušení sociálních i mentálních struktur tradiční společnosti a přenos izolovaných technických a organizačních prvků 20. století do prostředí, z něhož tyto prvky organicky nevyrostly, proto v něm působí cizorodě a rozkladně. Zatímco východní model modernizace (jenž vznikl jen o něco dříve podobným způsobem) byl řadě rozvojových zemí díky své relativní zaostalosti strukturně bližší, západní model se ukázal být agresivnější a jeho dopady na ekonomiku a sociální strukturu rozvojových zemí nevratnější.

První fáze globalizace začíná rozvojovou pomocí, která v průběhu padesátých a šedesátých let 20. století vytváří uprostřed převážně agrární krajiny rozvojových zemí izolované ostrůvky relativně moderních technologií. Zároveň se tyto ekonomiky otevírají světovému obchodu, přičemž slouží jako vývozci laciných surovin a dovozci průmyslových přebytků ekonomik ze zemí pokročile industrializovaného Severu. Současně se země Jihu planety zadlužují, a to z nemalé míry právě vlivem čerpání úvěrů na své rozvojové projekty. Již v této úvodní fázi totiž platí, že „každým krokem modernizace je oslabováno sociální předivo a narůstá závislost na peněžní ekonomice, zvláště na zahraniční peněžní ekonomice“ (Korten 1995: 253).

Tento způsob modernizace a spolu s ní postupující zadlužování zemí Jihu vrcholí počátkem osmdesátých let, kdy jsou desítkám rozvojových zemí naordinovány programy strukturní adaptace, které mají sloužit jako lék na zadlužení. Sociální a ekonomické důsledky těchto programů ovšem jen dále urychlují již zmíněné procesy. Především pokračuje likvidace sítí primární sociability na úrovni místní, kmenové a příbuzenské. Spolu s tím sílí migrace obyvatelstva z agrárních oblastí a jeho soustředování především na předměstí rychle se rozrůstajících velkoměst, kde vznikají rozsáhlé zóny téměř kompletní sociální dezorganizace.

Zatímco v první fázi zůstávaly hlavními aktéry modernizace jednotlivé státy a jejich vlády, situace se především od sedmdesátých let 20. století začíná měnit a v osmdesátých letech má již globalizace nového hlavního aktéra. Jsou jím obří nadnárodní korporace, které se jako první naučily profitovat z postupného a krajně selektivního odbourávání hranic, k němuž pozvolna dochází již v první fázi globalizace. Otevírání hranic neumožnilo zdaleka vždy uplatnit komparativní výhody národním ekonomikám, umožnilo však rozehrát velkým nadnárodním firmám jejich kompetitivní výhody oproti menším firmám s lokalizovanou působností a oproti celým národním státům. Sílicí role nadnárodních společností vede k proměně sociální v jeho širším smyslu. Namísto úzké korespondence mezi subsystémem politiky a subsystémem ekonomiky, která byla až dosud charakteristická pro moderní společnost, přiná-

šejí nadnárodní firmy dvě velké inovace: ekonomiku (téměř) bez hranic a politiku (téměř) bez moci.¹¹⁴

Zatímco v první fázi globalizace byly země Jihu využívány státy Severu především jakožto dodavatelé laciných surovin a jako odbytiště pro přebytky jejich zboží, ve druhé fázi jsou země Jihu využívány nadnárodními korporacemi jako zásobárny bezkonkurenčně laciné práce a jako oblasti extrémně nízkých daní, což velkým firmám slouží jako silné trumfy při žádání analogických podmínek a výhod v zemích Severu. V jistém smyslu lze říci, že vyspělé země, z jejichž iniciativy byla zahájena první fáze globalizace, připravily podmínky pro svůj vlastní budoucí sestup. V rámci rozvojové pomoci chtěly využít země Jihu k řešení svých vlastních problémů (přisun laciných surovin, odbytiště výrobků, laciná práce zahraničních dělníků aj.). Nadnárodní korporace, které z této konstelace profitovaly, dovedně využily situace Jihu jako výchozí bod ke své ofenzivě proti sociálním státům Severu.

Ve druhé fázi globalizace, která probíhá stále rychlejším tempem již v osmdesátých letech a kulminuje od devadesátých let 20. století, vyváží Jih plody své deformované modernizace na Sever v podobě silícího proudu běženců, v podobě bezkonkurenčně laciného zboží pocházejícího z robotáren v rozvojových zemích, ale i v podobě tlaku na snížení sociálního zabezpečení tak, jak ho tlumočí zájmy nadnárodních korporací. Výsledkem je postupující rozklad sekundární sociability, tedy umělých systémů pojištění zastřešených konstrukcí sociálního státu a spolu s tím pokles moci státu obecně.¹¹⁵ Druhá vlna teorií modernizace hledá zhruba od poloviny osmdesátých let odpověď na nově vzniklou situaci a hlásá nutnost „modernizovat modernitu“.

Slepota teoretiků jednorozměrné modernizace se posunuje na novou, vyšší úroveň. Zatímco první vlna poválečných teorií modernizace přehlížela důsledky, k nimž může vést modernizační ofenziva pro země Jihu, protagonisté druhé vlny (jednorozměrných) modernizačních teorií si zpravidla neuvědomují, že propagovaný model modernity nevydržel důsledky svého pokusu o celosvětové rozšíření a poškozujee v bumerangovém efektu samotné země Severu.

---

¹¹⁴ Naše charakteristika velkých nadnárodních firem jako vítězů globalizace, kteří se vynořili teprve v jejím průběhu, aniž by sami celý proces iniciovali, je dobře slučitelná s Baumanovým pojetím globalizace jako slepého procesu, který sám vytvořil své hlavní aktéry. V tomto smyslu lze dnes chápat Baumanovu tajemnou poznámku: „Nemá cenu zjišťovat, zda šlo v případě globalizace o spiknutí, anebo jen o souhru okolností. A možná si tyto dvě hypotézy protičeří jen zdánlivě“ (Bauman 2000a: 16).

¹¹⁵ Spolu s Baumanem bychom mohli hovořit o „slabém státu“, který je přesně tak nemohoucí, jak to vyhovuje zájmům globalizovaných toků nadnárodního kapitálu.

4.2 První fáze globalizace

První fáze globalizace začíná v padesátých a šedesátých letech 20. století a má podobu rozvojové pomoci chudým zemím Jihu planety. Jak ukázal E. F. Schumacher, málo rozvinuté země se již tehdy vyznačovaly „podvojnou ekonomikou“. Zhruba 15 % jejich obyvatel žilo v jednom či dvou velkých městech, zbytek populace byl roztroušen po venkově, kde lidé hospodařili v podmínkách agrární společnosti.¹¹⁶

Rozvojová pomoc byla od počátku bohužel poskytována způsobem, který podporoval deformace „podvojně ekonomiky“. Investice byly směřovány především do velkých měst, zatímco více než čtyř pětina populace, která žila jako dosud v předmoderních podmínkách na venkově, se „dobrodiní“ takto pojaté modernizace prakticky nedotklo.

Nesplnil se předpoklad, podle něhož se z modernizovaných center rozlije blahobyt postupně do celého kraje. Došlo spíše k opačnému procesu. Výstavba nových továren ve městech a aplikace relativně moderních technik a technologií vedly k tomu, že řemeslná výroba na venkově se stala nekonkurenceschopnou a masy rolníků, které byly zbavovány půdy například pro potřeby budování plantáží zaměřených na produkci pro export, odcházejí z venkova a začínají se stahovat do chudinských předměstí velkoměst. Modernizovaná výroba přitom vytvářela ve velkých centrech mnohem méně pracovních míst, než kolik jich mizelo v tradičních oblastech na venkově.

Dochází tak k tomu, co Schumacher nazval „vzájemnou intoxikací“ města a venkova. Průmyslový rozvoj velkoměst ničí ekonomickou strukturu venkova, zatímco venkov se mstí masovou migrací obyvatel do velkoměst, čímž je postupně otravuje až k absolutní nevladatelnosti (Schumacher 2000: 156). Výsledkem takto pojatého rozvoje je situace, kdy si šťastná menšina více anebo méně polepší, zatímco ti, kdo pomoc opravdu potřebují, se stávají zpravidla ještě bezmocnějšími, než byli kdykoliv dříve. Čísla statistik hospodářského rozvoje jednotlivých zemí ovšem tento trend nedokáží vyjádřit, naopak ho svým průměrováním pomáhají zastírat.

Autor knihy *Malé je milé* (česky 2000, angl. orig. 1973) jak známo navrhoval čelit těmto zvráceným dopadům modernizace tak, že se pomoc prioritně zaměří právě do venkovských oblastí s cílem udržet v nich ohrožené zemědělce a řemeslníky a zabránit jejich další masové migraci. Správnou cestu

---

¹¹⁶ Analýzu deformované rozvojové pomoci, kterou zde pojímáme jako první fázi procesu globalizace, E. F. Schumacher vypracoval již v polovině šedesátých let 20. století a její základní myšlenky byly prezentovány v roce 1965 na Konferenci pro aplikaci vědy a techniky pro rozvoj Latinské Ameriky, kterou pořádal UNESCO v Santiagu de Chile.

spatřoval ve vytváření milionů pracovních míst pro obyvatele venkovských oblastí a malých měst.

Základní chybu nastoupené strategie modernizace spatřoval Schumacher především v tom, že rozvojová pomoc dodávala recepty, jež by byly vhodné pro země kapitálově bohaté, avšak chudé na pracovní síly. Situace rozvojových zemí byla ovšem přesně opačná. Měly jen velmi málo vlastního kapitálu, zato přímo nevyčerpatelný rezervoár pracovních sil. Proto by se mělo stát základní prioritou modernizace, upozorňoval Schumacher, zajištění dostatku pracovních míst pro rozptýlenou populaci, nikoliv maximalizace efektivity výroby ve vybraných centrech.

Schumacher doporučoval rozvíjet v chudých zemích „středně vyspělou techniku“, která by byla výkonnější než tradiční technika, přitom by však byla mnohem méně náročná na kapitál než dovážená technika. Neničila by v nerovné konkurenci pracovní místa, naopak by umožňovala vyrábět z místních zdrojů, pro místní potřeby a s využitím tradičních kulturně řemeslných znalostí. Umožňovala by vznik mnoha pracovních příležitostí na takové úrovni, kterou by dokázali zorganizovat samotní místní lidé, takže by celé země nebyly odkázány na pomoc zahraničních expertů. Především by však byla díky své nižší ceně široce dostupná, díky čemuž by se výrazně snížilo riziko početné migrace a koncentrace bídy na předměstích velkoměst i riziko masového exodu do ciziny.¹¹⁷

Hlavní problém spočívá, podle Schumachera, v tom, že rozvojová pomoc tak, jak je praktikována, nezvyšuje samostatnost a soběstačnost těch, kterým se pomáhá. Rozvíjí pouze jejich závislost na způsobech výroby, na konzumních standardech i na kritériích úspěchu, jež jsou obvyklé v zemích blahobytu. Tím ovšem vhání chudé země v rovině techniky, ekonomiky i mentality do úplné závislosti na bohatých zemích a znemožňuje jim jakoukoliv alternativní cestu rozvoje, který by lépe odpovídal jejich vlastním historickým i kulturním tradicím.

Nastoupená cesta rozvojové pomoci není neúspěšná snad proto, že by na ni bylo určeno málo peněz, nýbrž především proto, že je provozována způsobem, který pomáhá rozkládat místní struktury, čímž donekonečna zvyšuje poptávku po pomoci zvnějšku. Odpovědí na každou potřebu, problém či krizi se stává větší potřeba peněz na nákup cizího zboží od zahraničních společností. Již v polovině šedesátých let 20. století tento ekonom předpovídal, že pokud

---

¹¹⁷ Na příkladu Portorika ukazuje Schumacher, jak koncentrace výroby do několika modernizovaných továren zvyšuje sice HDP země, nevytváří však výraznější nárůst zaměstnanosti. Na příkladu Itálie dokumentuje, jak konkurence modernizovaného severu likviduje produkci jihu a odčerpává talentované a podnikavé lidi, čímž zvyšuje propad chudých oblastí. Na příkladu Indie zase konstatuje, jak orientace chudé ekonomiky na vývoz nezvyšuje dostatečným tempem tvorbu pracovních míst v zemi.

nedojde v oblasti rozvojové pomoci k zásadnímu obratu, budou výsledky druhé rozvojové dekády zahraniční pomoci stejně žalostné jako výsledky té první – ne-li ještě mnohem destruktivnější (Schumacher 2000: 178).

Model rozvojové pomoci propagovaný E. F. Schumacherem nebyl nikdy realizován, a to z mnoha důvodů. Jeho návrhy opřené o vývoj relativně laciné „středně vyspělé techniky“ by posilovaly soběstačnost zemí na cestě rozvoje, a neumožnily by tedy bohatým zemím zbavovat se přebytků zboží a rozšiřovat trh se svými produkty po celé planetě. Zejména Spojené státy potřebovaly po druhé světové válce prostřednictvím rozšíření trhů stabilizovat zaměstnanost a výrobou na export udržovat kupní sílu svého obyvatelstva. Ničeho z toho by nedosáhly investicemi do soběstačnosti rozvojových zemí. Potlačení a rozvrácení místní výroby deformovanou rozvojovou pomocí naopak otevíralo vývozu vlastních přebytků volnou cestu.¹¹⁸

Ještě v padesátých letech 20. století země světového Jihu váhaly, zda nemají svoji industrializaci zaměřit především na výrobu pro vlastní spotřebu, jež by snížila dosavadní závislost na dováženém zboží. S vydatnou podporou institucí z Bretton Woodu však nakonec převládl proud, který podpořil právě opačnou strategii.¹¹⁹ Rozvojové země jedna po druhé investovaly do odvětví těžby a produkce zaměřených v prvé řadě na export. Tyto finančně náročné investice stály u zrodu jejich zadlužení, jež pak bylo zvyšováno půjčkami na dovoz potravin a těch komodit, které jednotlivé země s ekonomikou specializovanou na export krajně omezeného sortimentu zboží nedokázaly vyprodukovat samy. Nastoupená cesta rozvoje zároveň umožňovala dosadit na klíčová, strategicky důležitá místa ekonomiky rozvojových zemí zahraniční poradce a experty.¹²⁰

Nárůst zadlužování pak o to více umožnil orientovat ekonomiky zemí Jihu na vývoz, a tak doširoka otevřít laciný trh se surovinami a potravinami pro potřeby vyspělých zemí. Výsledkem tohoto přístupu k rozvoji se stalo zakonzervování zadluženosti chudých zemí a spolu s ním reprodukce a vyostřování právě těch problémů, které měly být rozvojem řešeny.¹²¹

---

¹¹⁸ Nebyla to nikterak nová strategie. Když byl v průběhu průmyslové revoluce v 19. století mechanizován britský textilní průmysl, vyvezli Britové hrozící nezaměstnanost do Indie. Uvalili vysoká dovozní cla na textil dovážený z Indie, zároveň v této zemi snížili tarify na dovoz britských textilních výrobků, a navíc výrazně zdanili textilie vyráběné v Indii pro místní spotřebu (Korten 1995: 240).

¹¹⁹ Přehledně, systematicky a kriticky referuje o tomto vývoji řada hesel v nově vydané německé encyklopedii nazvané *ABC globalizace* (2005).

¹²⁰ Stát se „moderním“ znamená, že lidé musejí odejít ze svých farem a hledat si práci ve velkých městských továrnách financovaných pomocí zahraničních půjček. Jejich půda je zatím přeměněna na plantáže produkující pro cizí trhy. Výnos plantáží je zvyšován pomocí sadby, herbicidů a insekticidů kupovaných u velkých korporací. K tomu všemu musejí být za velké peníze zaměstnáváni cizí poradci, kteří ze svých klíčových pozic rozhodují o nákupu cizích technologií a zboží (Korten 1995: 253).

¹²¹ Z mnoha podobných případů pocházejících ze všech kontinentů uvedme modelový příklad Kostariky. Pro tuto zemi byla v minulosti charakteristická relativně nízká míra nerovnosti s velkým množstvím drobných

Podívejme se na tento bludný kruh podrobněji a prozkoumejme jeho jednotlivé části.

Po druhé světové válce byly země Jihu sice vesměs poměrně chudé, postupně se však zbavovaly své dřívější koloniální závislosti a jejich snahou bylo osamostatnit se nejen politicky, ale také ekonomicky. Je příznačné, že ve druhé polovině čtyřicátých a v padesátých letech 20. století nejevily země Třetího světa téměř žádný zájem o půjčování peněz od Světové banky či Mezinárodního měnového fondu, tedy finančních institucí vzniklých v roce 1944 v americkém lázeňském městečku Bretton Wood. Bylo to tehdy vykládáno jako jejich neschopnost uvažovat v delší časové perspektivě a investovat do budoucího rozvoje. Vznikl tak úkol vytvořit poptávku po půjčkách a Světová banka okamžitě zřídila v nerozvinutých zemích své pobočky, jež nabízely úvěry na finančně náročné rozvojové projekty, aby tuto poptávku podnítily. Ty státy, které se původně zdráhaly větší půjčky přijmout, byly v počáteční fázi pro rozvojové projekty získávány všemožnými úlevami.

Projekty financované zmíněnými světovými peněžními ústavami a jejich pobočkami výrazně podporovaly v zemích příjemců neblahou tendenci k rozvoji podvojně ekonomiky. Šlo především o velké investice do rozvoje těžby (ať již uhlí, nerostů, ropy či dřeva), do rozvoje vybraného zpracovatelského odvětví (úprava plodů, masa, či ryb na export), do budování velkých zdrojů energie (mamutí přehrady, uhelné i atomové elektrárny) a do výstavby dopravní infrastruktury (dálnice pro potřeby armády, pro svoz surovin, či rozvoz turistů). Pokud země Třetího světa váhaly přistoupit na investice cílené do velkých projektů, ale snažily se diverzifikovat svoji produkci, riskovaly obvinění z toho, že praktikují politiku omezující dovoz a blokující rozvoj svobodného světového obchodu.¹²²

Rostoucí zadlužování zemí nebylo dáno pouze půjčkami na velké rozvojové projekty. Odhaduje se, že zhruba jedna pětina půjček skončila v kapsách politiků a úředníků, kteří je zprostředkovali, za další část bylo nakoupeno luxusní zboží pro elitu, mnoho se utratilo za často sporné projekty budování

---

rolníků a menším počtem velkých latifundistů, než bylo běžné v zemích Střední Ameriky. V rámci Programu strukturálních adaptací byla Kostarika přeorientována na výrobu hovězího masa pro export především do Spojených států. Velká latifundia vytlačila z půdy statisíce drobných farmářů, v zemi prudce vzrostla zločinnost a vyostřily se sociální problémy. Kostarika je dnes závislá na dovozu základních potravin a její zahraniční dluh, který měl být programem SAP zmírněn, narostl na dvojnásobek. Světová banka a Mezinárodní měnový fond však Kostariku vydávají za příkladnou zemi, protože její hrubý domácí produkt výrobu masa na export vzrostl a rostoucí dluhy jsou spláceny vcelku pravidelně (Korten 1995: 49).

¹²² Jako příklad lze uvést případ Filipín, kde byla pod odborným vedením Světové banky zruinována vrstva domácích drobných a středních podnikatelů vyrábějících pro místní podmínky a na jejich místě vznikla nová kosmopolitní střední vrstva zcela závislá na nadnárodních firmách a na globální ekonomice. Současně se ze samostatných rolníků stává zemědělský proletariát, jehož mzda byla minimalizována pod heslem „růstu zaměstnanosti a investic“. Zároveň byl vyzbrojen diktátor Marcos, aby tuto ekonomickou transformaci země mocensky zprůchodnil.

dopravní infrastruktury, nemalý díl šel na vyzbrojení režimu pro případ, že populace nebude souhlasit s naordinovaným směrem rozvoje.¹²³

Samotný dluh, ba ani úroky ze zadlužení, nebylo možno splatit vývozem omezeného počtu komodit, neboť celé skupiny rozvojových zemí byly směřovány na vývoz těžé suroviny, plodiny, či výrobku, čímž si navzájem srážely cenu za své produkty na světovém trhu. To je ustavičně nutilo rozšiřovat těžbu, intenzifikovat rybolov, budovat stále rozsáhlejší plantáže a rozšiřovat pastviny, aby vyrovnaly pokles cen dalším zvýšením exportu. Bludný kruh se tak neustále umocňoval, zatímco nejen dluh, ale i nesplacené úroky z něho dále narůstaly.

Cesta modernizace rozvojových zemí, tak jak byla nastoupena po druhé světové válce, vedla tedy k důsledkům, které první vlna teorií modernizace vůbec nepředvíдалa. Orientace na finančně nákladné rozvojové projekty nepřiblížily země Třetího světa sociálním a politickým standardům vyspělých zemí, obrovsky však zvýšily míru jejich zadlužení. Jejich dluhy přímo astronomicky vzrostly především v průběhu sedmdesátých let 20. století, kdy komerční banky potřebovaly rychle investovat závratné částky uložené v nich ropnými magnáty ze zemí OPEC po ropné krizi.

Počátkem osmdesátých let nabyla celosvětově dlužní krize takových rozměrů, že si to vyžádalo radikální odpověď. Ta přišla vzápětí v podobě takzvaných „programů strukturální adaptace“ rozpracovaných odborníky Mezinárodního měnového fondu a Světové banky. V průběhu osmdesátých a devadesátých let 20. století byly tyto programy naordinovány přibližně osmdesáti zemím všech kontinentů.¹²⁴

Tyto programy předepisované světovými finančními institucemi se staly zcela nekompromisní podmínkou pro to, aby zadlužené země mohly dostávat další finanční pomoc. Balíček SAP obsahoval pro nejrůznější země všech kontinentů v zásadě stejná a naprosto závazná „doporučení“. Na prvním místě mezi nimi figuruje závazek devalvace měny za účelem vytvoření kurzovního polštáře, jenž má zvýšit exportní konkurenceschopnost země. Dalším doporučením je snížení či odstranění ochrany domácího trhu ve prospěch aktivit zahraničních investorů. K tomu přistupuje závazek privatizace státních podniků a deregulace veškeré ekonomiky. V sociální oblasti se země zavazuje snížit tempo růstu mezd a rovněž snížit vládní výdaje do veřejného sektoru, a to především v oblasti školství, zdravotnictví a sociální ochrany. Ušetřené prostředky mají být věnovány na splácení dluhů.

---

¹²³ Např. zhruba dvě třetiny rozvojové pomoci, kterou poskytují USA, má podobu „zajištění bezpečnosti“, které zahrnuje vojenský výcvik pro vybrané oddíly i dodávky zbraní a peníze na jejich vybavení. Blíže viz E. Goldsmith v časopise *The Ecologist* 2/1997.

¹²⁴ Tyto programy jsou označovány zkratkou SAP (Structural Adjustment Programs).

Zavedení programů strukturální adaptace v průběhu osmdesátých let 20. století nevedlo ke snížení zadlužení chudých zemí, to se naopak dále zvyšovalo. Tyto programy ovšem vedly k tomu, že se prudce snížila kontrola vlád modernizovaných zemí nad jejich vlastní ekonomikou, nad nerostným bohatstvím předurčeným k vývozu i nad poměry v sociální oblasti, z níž byly odčerpávány prostředky určené na splácení dluhů. Programy strukturální adaptace se tak staly v zemích, v nichž byly aplikovány, tou nejpřímější cestou, jak prosadit kolonizaci veřejného sektoru soukromým zájmem. Jednalo se v tomto případě především o soukromý zájem mamutích nadnárodních korporací.

Po druhé světové válce bylo modernizační úsilí v zemích chudého Jihu často spojováno právě se státní mocí, která, i podle raných teorií modernizace, měla nahradit absentující místní podnikatelské vrstvy a kompenzovat slabost domácího kapitálu. V důsledku zavádění strukturálních programů adaptace se od osmdesátých let 20. století účast státu v ekonomice drasticky snižuje. Podniky kontrolované vládou přecházejí ve jméno vyšší efektivity do soukromých rukou. Odstraňují se protekcionistické překážky dovozcům ze Severu a radikálně se snižují omezení pro zahraniční investory. Dodržování programů SAP je mnohonásobně jistěno. Odborníci fondu a Světové banky několikrát ročně kontrolují postup transformace, vykonávají přímý dohled na ministerstvech dané země, klíčové funkce v ekonomice bývají velmi často obsazovány bývalými zaměstnanci těchto institucí.

Tytéž programy strukturální adaptace, které byly od počátku osmdesátých let zaváděny v rozvojových zemích, byly o deset let později fakticky beze změny naordinovány zemím bývalého východního bloku a staly se pod názvem „šoková terapie“ povinným základem jejich hospodářských reforem. Také v zemích bývalého druhého světa je stejně tak jako v rozvojových zemích prioritou programů SAP devalvace měny, privatizace státních podniků, liberalizace obchodu, tlak na stagnaci či snížení platů zaměstnanců a spolu s tím snižování sociálních výdajů.¹²⁵

Jádrem programů strukturální adaptace je zaměřit ekonomiku země na vývoz omezeného sortimentu zboží, aby bylo možno získat tvrdou měnu, v níž je nutno splácet dluhy. Tomuto cíli je podřízena veškerá hospodářská i sociální politika země, což ovšem znamená, že se v rozvojových zemích dále posilují všechny prvky „podvojně ekonomiky“ tak, jak je již v šedesátých letech 20. století popsal Fritz Schumacher. Modernizovaná těžba a výroba zaměřená na export nadále vytváří méně pracovních míst, než kolik jich mizí v tradičních oblastech mimo velká centra těžby a produkce. Zároveň v zadlužených

---

¹²⁵ Česká republika přistoupila na strategii SAP bez větší publicity a prakticky bez jakékoliv politické diskuse v roce 1991, kdy tehdejší Československo přijalo od Světové banky a Mezinárodního měnového fondu půjčku na zavádění strukturálních úprav.

zemích výrazně narůstají negativní ekologické dopady plynoucí ze strukturálních přeměn ekonomiky.¹²⁶

Programy strukturálního přizpůsobení umožnily využít finanční tísně zadlužených zemí k prosazení takových opatření, která snižovala vliv vlád na dění v ekonomice. Zároveň urychlily rozklad vazeb primární sociability v zemích, jimž byl program modernizace, rozvojové pomoci a strukturálního přizpůsobení vnucen. Za indikátor pokračujícího rozkladu primární sociability v rozvojových zemích můžeme považovat nárůst počtu lidí, kteří opouštějí své domovy na venkově a přicházejí živořit na předměstí místních velkoměst, anebo ze země odcházejí a připojují se k dlouhým proudům bezprizorních lidí na pochodu. Zatímco sílu migračních toků mezi státy sledují četné mezinárodní organizace, o nedobrovolných přesunech v rámci jednotlivých zemí se toho ví zpravidla mnohem méně.

Křivka světové migrace vykazuje až do poloviny sedmdesátých let 20. století jen nepatrný nárůst, avšak počínaje druhou polovinou téže dekády začíná prudce stoupat. Do pohybu se dávají masy obyvatel na všech kontinentech. Smíchávají se přitom různé typy migrací, které dříve vystupovaly odděleně. V důsledku rychlejší a lacinější dopravy sílí proudy uprchlíků ze vzdálených koutů Země, situace se stává nepřehlednou a hrozí, že se brzy vymkne veškeré kontrole. V současné době se již počet těch, kdo z různých důvodů nedobrovolně opouštějí své domovy, odhaduje na sto milionů.¹²⁷

Existuje několik příčin masového exodu, zpravidla však souvisejí více či méně prostředkovně s procesem modernizace rozvojových zemí. Největší pozornost bývá pochopitelně věnována dramatickým přesunům obyvatelstva, k nimž dochází v důsledku ozbrojených konfliktů. Od skončení druhé světové války proběhlo ve světě zhruba 200 válek a velkých ozbrojených konfliktů, přičemž téměř všechny se odehrály v zemích Třetího světa. Jejich razantnost je dána mimo jiné tím, že součástí „rozvojové pomoci“ bývají dodávky zbrojní techniky, díky kterým se rozvinuté země výhodně zbavují zastaralejších částí svého zbrojního arzenálu.

Demografické příčiny migrace nejsou dány jen prudkým nárůstem populace rozvojových zemí, ale také tím, že rozvojová pomoc neprobíhá v rovině „středně vyspělé techniky“, která by lidem umožňovala hospodařit s relativně malými

---

¹²⁶ Kupříkladu africká Ghana, jež bývá často chválena za svoji iniciativnost v rámci programu SAP; v průběhu osmdesátých let 20. století více než zdvojnásobila export tropického dřeva, čímž urychlila destrukci rovníkového pralesa, jež už nepokrývá ani čtvrtinu její rozlohy. Stejně tempo odlesňování zažilo Thajsko a Malajsie, ale také Brazílie, Nikaragua či Honduras. Zpráva organizace FAO za rok 1997 konstatuje, že úbytek pralesů ve 41 těžce zadlužených zemích světa je výrazně rychlejší, než činí světový průměr. Naprostá většina těchto zemí přitom podstupuje program strukturálních úprav.

¹²⁷ Souhrnný pohled na světovou migraci a podrobný popis situace v jednotlivých zemích obsahuje studie mezinárodního kolektivu autorů pod vedením Petera K. Opitze nazvaná *Der globale Marsch* (Opitz 1997).

nároky na prostor. Namísto toho rozvojové země kopírují euroamerickou cestu rozvoje, která je obrovsky náročná na zdroje všeho druhu, přetěžuje ekosystémy a marginalizuje celé skupiny obyvatelstva. Tato strategie nutně vede ke katastrofickým důsledkům v zemích, jako je Čína či indický subkontinent.¹²⁸

V této situaci neustále narůstá počet lidí, kteří opouštějí své domovy z environmentálních důvodů, tedy proto, že vyčerpaná a devastovaná země je již nemůže uživit. Jen v roce 1995 odešlo kvůli zničenému životnímu prostředí zhruba 25 milionů lidí, a to především v oblastech Sahelu, Afrického rohu, jižní Asie, Mexika a Číny. V téže době se odhadovalo, že degradací půdy, úbytkem lesů a šířením pouští je bezprostředně ohroženo přežití dalších 135 milionů lidí (Opitz 1997: 38).

Také hospodářské důvody migrace spočívají v neschopnosti získat dostatek obživy v místech, kde žily generace předků. Jedná se o důsledek procesu modernizace, který Schumacher nazval „vzájemnou intoxikací“ venkova a města. V nerovné konkurenci s dováženými výrobky a potravinami krachují drobné venkovské živnosti, a ozebračení lidé odcházejí na předměstí velkých měst, aby se zde pokusili sehnat práci, či alespoň nějak přežít. Jestliže v roce 1950 žilo pouze 17 % obyvatel rozvojových zemí ve velkých městech, pak v roce 2000 to bylo již 45 %. V absolutních číslech narostl jejich počet z 285 milionů na 2,2 miliardy. To, co je označováno jako proces urbanizace rozvojových zemí, je z velké části rakovinným bujením chudinských předměstí na okrajích metropolí. Zatímco v roce 1950 bylo na zeměkouli pouze osm velkoměst s počtem obyvatel přesahujícím pět milionů (a jen dvě z nich byla v rozvojových zemích), pak v roce 2000 bylo takových velkoměst již čtyřicet (tři čtvrtiny z nich v rozvojových zemích).¹²⁹

Snad nejparadoxnější příčinou narůstající nedobrovolné migrace je samotná rozvojová pomoc. Megalomanské projekty přehrad a dálnic, rozšiřování plantáží pro pěstování monokultur na export, rozšiřování latifundií pro produkci masa na vývoz, velkoplošné kácení dřeva za stejným účelem, ale také výstavba rozsáhlých areálů letovisek a golfových hřišť, to vše vyhání lidi z půdy a žene je do slumů na předměstí velkoměst. Nucené přesídlení, jež bývá součástí projektů financovaných především Světovou bankou, postihuje miliony lidí. Pouze v samotné Brazílii bylo při zavádění kapitálově intenzivní produkce na export vyhnáno z půdy v letech 1960 až 1980 téměř třicet milionů drobných rolníků (Korten 1995: 49).

---

¹²⁸ V případě Číny obývá téměř čtvrtina světové populace pouhých 7 % rozlohy zemědělsky obhospodařovatelné plochy Země. V případě indického subkontinentu obývá 20 % světové populace pouhá 4 % této plochy.

¹²⁹ V subsaharské Africe existovala v roce 1950 jen tři města s více než půl milionem obyvatel. V roce 1995 zde bylo již 22 měst s počtem obyvatel pohybujícím se od jednoho do pěti milionů. V největším z nich, nigerijském Lagosu, žije již více než 10 milionů lidí (Opitz 1997: 275).

Podle záznamů samotné Světové banky vypracovaných pro léta 1986 až 1993 se pouze polovina rozvojových projektů zabývala zajištěním obživy pro lidi, kteří museli opustit své domovy, a více než polovina projektů postrádala zajištění výstavby nových obydlí. I když předpisy Světové banky formálně stanoví, že přesídlované osoby musejí získat náhradu přinejmenším stejné kvality ve srovnání s původním stavem, ve většině případů zaměstnanci banky neshírají žádné informace o osudech přesídlenců. V dokumentech Světové banky se lze ovšem dočíst též o tom, že nucené přesídlování je vlastně jedním ze způsobů, jak vychovávat flexibilní pracovní sílu pro potřeby trhu.¹³⁰

Takto deformovaně pojímaný rozvoj odděluje velké masy lidí od tradičních prostředků obživy, likviduje ochranné vazby rodinného i komunitního typu a zároveň vytváří obrovskou závislost na pracovních místech a produktech dodávaných moderními korporacemi. Jak upozorňuje Peter Opitz, projektanti modernizace přehlížejí a bagatelizují erozi tradičních hodnot a postojů, která vede k odcizení a pocitům bezdomovectví v mnoha regionech světa. Oslabení tradičních vazeb a loajalit zvyšuje tendenci k migraci u stále dalších a dalších segmentů populace. Destabilizující proces, který v mnoha zemích započal již s nástupem kolonizace, je prohlubován postupným napojováním na světový hospodářský systém. V souvislosti s revolucí v moderních systémech komunikace a s dominancí západních mediálních koncernů dostává epidemický rozměr. Mladí lidé v zemích chudého Jihu prchájí z venkova do měst hnáni nejen bídou a nedostatkem, ale také očekáváním sociálního vzestupu, větší svobody a nových možností. O to tvrdší bývá deziluze, která na naprostou většinu z nich v novém prostředí čeká (Opitz 1997: 41).

Proud uprchlíků se nemusí zastavit ve slumech na předměstí některého z velkoměst rozvojových zemí. Může pokračovat dále a jako bumerang směřovat na Sever, tedy tam, odkud přišly impulzy k modernizaci. Tato logika nás však již přenáší do druhého stadia globalizace.

4.3 Druhá fáze globalizace

První fáze globalizace, která započala po druhé světové válce a vrcholila zaváděním programů strukturální adaptace v osmdesátých letech 20. století, se odehrávala v rovině vztahů mezi bohatými státy Severu a chudými zeměmi Jihu. Úlohu prostředníka hrály velké finanční instituce v čele se Světovou bankou a Mezinárodním měnovým fondem. Hlavním aktérem v této fázi byly

---

¹³⁰ Blíže viz stať Alexe Wilkse a Nicholase Hildyarda o Světové bance a praktikách nuceného vysídlování v časopisu *The Ecologist* 6/1994.

vlády vyspělých zemí Západu, které po útrapách druhé světové války chtěly zajistit pro své občany dostatek práce a slušnou životní úroveň. Proto byla jejich pomoc rozvojovým zemím orientována takovým způsobem, aby tyto země odebíraly přebytky zboží vyspělých industriálních společností a oplátkou sloužily pro země Severu jako zdroj laciných surovin. Rostoucí zadlužování zemí Jihu velice účinně podporovalo obě tyto funkce, jež byly v rámci mezinárodní dělby práce přisouzeny zemím Třetího světa.

Na základě této jednoduché logiky mohl teoreticky světový ekonomický systém fungovat po velice dlouhou dobu bez větších změn. Z této hry na svobodný obchod se však zrodil nový aktér, který ještě více než kterýkoliv stát profitoval z otevření hranic a z houstnoucích toků surovin, peněz a zboží. Tímto aktérem se staly velké firmy, mamutí výrobní a obchodní korporace, které značnou část těchto toků surovin a zboží zprostředkovávaly.

Velké nadnárodní korporace získávají stále více síly a vlivu od sedmdesátých a v průběhu osmdesátých let 20. století.¹³¹ Je sporné, nakolik otevírání hranic v rámci toků světového obchodu umožnilo rozehrát komparativní výhody jednotlivým státům s jejich národními ekonomikami. Nepochybně však umožnilo velkým nadnárodním společnostem uplatnit jejich komparativní výhody jak vůči méně pohyblivým firmám, tak vůči regionům a celým státům, jejichž moc je již z definice lokálně vázána. Hlavní komparativní výhodou velkých nadnárodních společností se stala jejich možnost působit současně na území více zemí, bez větších potíží své části mezi nimi přesunovat a využívat přitom rozlišnou cenu práce, různou kupní sílu a všechny odlišnosti daňových systémů v různých zemích. Čím je firma pohyblivější, tím větší může vyvíjet tlak na státy, aby absorbovaly co největší část jejich sociálních, environmentálních a dalších nákladů. Tím vyšší je také její komparativní výhoda oproti menším firmám, které hrají podle místních pravidel a bez nároku na daňové prázdny.¹³²

Snadné manévrování v rámci otevírajících se ekonomik a možnost kombinace všech faktorů příznivých pro růst velkých firem vedly k tomu, že na počátku devadesátých let 20. století již celkový obrat deseti největších nadnárodních korporací převýšil sumu hrubého domácího produktu stovky menších států planety (Korten 1995: 220).

Boj za odstranění bariér bránících rozvoji svobodného obchodu nabírá na intenzitě v průběhu devadesátých let 20. století, kdy je již zcela zřejmé,

¹³¹ Zatímco v polovině šedesátých let 20. století kontrolovaly velké nadnárodní firmy pouze 17 % světového hrubého domácího produktu, v roce 1984 to bylo již 24 % a v roce 1995 téměř 33 %.

¹³² Jak o nadnárodních firmách konstatuje Ulrich Beck: „Jsou v pozici, která jim umožňuje stavět jednotlivé národní státy či místa produkce proti sobě, a tak provozovat globální koňský handel o nejnižší daně či o pořízení infrastruktury. Mohou národní státy i pokutovat, pokud usoudí, že jsou příliš drahé, anebo nepřátelské vůči cizím investicím (Beck 1997: 17).“

že ze „svobodného obchodu“ mohou velké nadnárodní korporace profitovat mnohem vydatněji než jednotlivé národní státy, ať již leží na Jihu planety, či na jejím Severu. Pod heslem volného trhu vytvářejí nadnárodní firmy gigantické monopoly na produkci a distribuci prakticky všech strategických komodit. Asymetrie mezi vlivem národních států a nadnárodních společností neustále narůstá. Vytvořením Světové obchodní organizace (WTO) v důsledku ujednání tzv. Uruguayského kola GATT ke dni 1. ledna 1995 vzniká instituce, která v legislativní a soudní rovině umožňuje hájit zájmy jednotlivých korporací proti zájmům celých států.

I když byl zrod organizace WTO stvrzen smlouvou uzavřenou mezi formálně suverénními státy a jejím posláním je vyřizovat spory mezi těmito zeměmi, impulz pro žaloby a následná soudní jednání běžně pochází od nadnárodních korporací, které se cítí být znevýhodněny určitým zákonem platným v některé ze smluvních zemí.¹³³

Dalším krokem na cestě k rostoucí převaze nadnárodních firem vůči národním státům se stala jednání o Multilaterální smlouvě o investicích (MAI), k nimž dala podnět konference 29 členských zemí OECD v květnu 1995. Cílem těchto jednání je maximálně liberalizovat toky investic v tom smyslu, že mají být omezeny možnosti vlád ovlivňovat cizí investice. Zahraničním investorům by měl být bez jakýchkoliv podmínek otevřen přístup k lesům, k půdě, ale také k sektoru zdravotnictví, vzdělávání, dopravy a komunikace, televizního a rozhlasového vysílání, kultury, bankovníctví a obchodu s nemovitostmi. Cizí investoři mají mít ke svému podnikání zaručeny přinejmenším takové podmínky jako domácí investoři. Zákony, které by je mohly znevýhodňovat, včetně zákonů z oblasti sociální a ekologické, mají být eliminovány.

Pokud by úmluva MAI vstoupila v této podobě v platnost, nemohly by například vlády již vyžadovat, aby zahraniční firma zaměstnávala alespoň určitý podíl místních lidí, aby respektovala stanovené limity těžby nerostných surovin, či aby reinvestovala alespoň část svého zisku do rozvoje místní ekonomiky. Nadnárodní korporace by měly naopak možnost pohnat určitou zemi před obchodní soud pokaždé, pokud by usoudily, že některé její opatření poškozují jejich obchodní zájmy. Taková vládní opatření (tedy například

---

¹³³ V rámci WTO mohou být například napadena opatření, která omezují export určité suroviny ze země, či zákony, které upřednostňují místní investory před zahraničními. Veškerá legislativa WTO vychází z předpokladu, že zájmy firem účastných v mezinárodním obchodu mají přednost před místními zákony jednotlivých zemí (Korten 1995: 174). Soudní jednání v rámci WTO, která posuzují napadené zákony národních států, jsou tajná a rozhodující slovo v nich mají experti na obchodní právo, jejichž kariéra je často spojena s některou z velkých korporací. Tíha dokazování leží na napadené straně, která musí prokázat, že daný zákon skutečně neodporuje zásadám volného obchodu, tak jak jsou definovány Obecnou úmluvou o obchodování (GATT). Jestliže experti na obchodní právo usoudí, že zákon dané země je v rozporu s pravidly WTO, doporučí tento zákon změnit. Ty země, které by tomuto doporučení v dané lhůtě nevyhověly, se vystavují finančním pokutám a obchodním sankcím (Korten 1995: 176).

zákony na ochranu přírody či zdraví obyvatel) by mohly cizí firmy považovat za ekvivalent svého vyvlastnění a žádat odpovídající finanční náhradu.

Mezinárodní smlouva o investicích by v navrhovaném znění odporovala též již uzavřeným mezinárodním úmluvám, jako je například konvence o ochraně klimatu, úmluva o nakládání s nebezpečnými odpady, či smlouva o ochraně biodiverzity. Všechny tyto smlouvy by mohly být zpochybněny v okamžiku, kdy by investor usoudil, že některé z jejich ustanovení brání volnému toku zboží a peněz.

Příznačné je, že veškerá jednání o smlouvě MAI byla po několik let vedena v úplné tajnosti, takže i poslanci řady zemí se dostali k materiálům teprve zprostředkovaně díky aktivitám nevládních organizací. Poté co se k připravovanému dojednání velmi kriticky vyslovil na jaře roku 1998 dokonce i Evropský parlament, byla úmluva na bližší neurčenou dobu odsunuta z jednání.

Posilování vlivu velkých nadnárodních korporací navenek, tedy vůči lokalitám, regionům a celým státům, je doprovázeno jejich výraznou reorganizací směrem dovnitř. Zatímco nárůst vlivu navenek jim dává mimo jiné možnost zbavovat se daňové zátěže, reorganizace směrem dovnitř jim umožňuje zbavovat se vlastních zaměstnanců. Výsledkem je, že korporace, které kontrolují stále vyšší procento světové produkce a obchodu, zaměstnávají stále méně a méně lidí.¹³⁴

V průběhu restrukturalizace ztrácejí velké firmy pyramidální tvar formálních organizací a získávají formu volných, pružných, měnlivých sítí. V centru sítě zůstává pouze jádro firmy tvořené vedením a špičkovými experty, kteří mají pod kontrolou financování, marketing, špičkovou technologii, strategické plánování, reklamu apod. Výrobní činnosti jsou od tohoto jádra odděleny a jsou zadávány periferním subdodavatelům, kteří pro firmu pracují na základě krátkodobých kontraktů.

Tato forma restrukturalizace umožňuje přenášet maximum tržní nejistoty na periferní články sítě, které jsou navzájem ve vztahu trvalé konkurence, což je nutí srážet si vzájemně náklady. Periferní subdodavatelé nemají bezprostřední přístup k trhu, ten je jim zprostředkován jádrem korporace, na němž jsou závislí. Jádro korporace tímto způsobem kontroluje každý článek sítě, aniž přebírá zodpovědnost za kterýkoliv z nich. V takovém systému je silná tendence k dualizaci pracovních míst: plnohodnotný pracovní poměr se omezuje na část jádra korporace, zatímco pracovníci na periferii sítě získávají zpravidla jen dočasné, krátkodobé, neplnohodnotné pracovní příležitosti. Jejich hlavní odměnou je, že vůbec získali na určitou dobu přístup k síti.¹³⁵

---

¹³⁴ Koncem devadesátých let 20. století tak pět set největších světových firem, které kontrolují čtvrtinu světové produkce, zaměstnávalo dohromady pouhé 0,05 % světové populace.

¹³⁵ David Korten upozorňuje na skutečnost, že mocenské vztahy mezi jádrem korporací a jejich periferií se

Naznačený směr restrukturalizace velkých nadnárodních firem měl nezanedbatelný vliv na vztahy mezi bohatým Severem a chudým Jihem. Rozvojové země přestaly být pouhým dodavatelem laciných surovin a odběratelem přebytků zboží vyrobeného na Severu. V rámci strategie velkých korporací se staly neobyčejně zajímavými z hlediska umístění periferních článků sítě produkce. Pro chudé země se tak našlo nové využití, které ovšem nezůstalo bez dopadu na ekonomicky vyspělé země. Proces globalizace přechází do své druhé fáze a jeho průběh se dramatizuje.

Nadnárodní firmy přetvořené v sítě si zpravidla ponechávají své jádro v některé z vyspělých zemí. Téměř 480 z pěti set největších nadnárodních korporací má své řídicí centrum ve Spojených státech, Japonsku nebo v některé ze zemí Evropské patnáctky. Periferní články subdodavatelů jsou naopak v naprosté většině rozmístovány do některé z rozvojových zemí, a to především v jihovýchodní Asii a v Latinské Americe. Pro tyto články na konci sítě vytvářejí rozvojové země zvláštní zóny volného obchodu či průmyslové, anebo také exportní zóny.

Jedná se o nezdaněné ekonomické enklávy, v nichž je výroba plně podřízena požadavkům investorů, zatímco působnost místních i státních úřadů je v nich minimalizována. I když myšlenka průmyslových zón je staršího data, jejich prudký nárůst začíná až v osmdesátých letech 20. století. Iniciativu v tomto směru vyvíjela nejprve především Indie, která počátkem osmdesátých let přišla s myšlenkou pětiletých daňových prázdnin pro zahraniční společnosti, které se v zónách usadí. V devadesátých letech vyrůstají průmyslové zóny nejrychlejším tempem na Filipínách, v Indonésii, v Bangladéši, v Thajsku, na Srí Lance a především v Číně. Z průmyslových zón Latinské Ameriky jsou nejznámější maquiladoras při hranicích Mexika se Spojenými státy, v menším měřítku existují prakticky ve všech zemích Střední Ameriky. Kolem roku 2000 se celkový počet průmyslových exportních zón rozmístěných v sedmdesáti zemích světa přiblížil tisícovce a pracovalo v nich téměř 30 milionů dělníků, dvě třetiny z tohoto počtu na území Číny (Klein 2005: 207).

Pracovní podmínky v těchto enklávách svobodného obchodu byly již mnohokrát zdokumentovány. Vyznačují se extrémně dlouhou pracovní dobou (v některých případech i 16 a více hodin denně), mimořádně nízkými mzdami (často na úrovni životního minima), otřesnými hygienickými a pracovními podmínkami a především – nekompromisním zákazem činnosti odborů. Spíše

---

nápadně podobají vztahům, které se ustavily v dobách koloniálních impérií mezi centrálními a periferními zeměmi. Asymetrický vztah moci, který se v době kolonialismu týkal celých zemí, se tak přesunuje dovnitř velkých nadnárodních firem. V obou systémech přitom dominantní hráči pro sebe získávají nadhodnotu vytvářenou na periferii (Korten 1995: 218).

pravidlem než výjimkou bývá zaměstnávání dětské pracovní síly.¹³⁶ Jedná se v prvé řadě o textilní a oděvní průmysl, ale také o výrobu obuvi a hraček a ve stále větším rozsahu o elektroniku a o součásti automobilů. Většinu personálu tvoří mladé ženy pocházející z venkova, s nimiž firma uzavírá krátkodobé pracovní smlouvy s okamžitou možností výpovědi.

Fungování zón volného obchodu je jen pokračováním deformovaného rozvoje „podvojně ekonomiky“ chudých zemí na Jihu planety. Zlomky populace, který po odchodu z rozvrácené venkovské ekonomiky nalezl zaměstnání v těchto zónách, nemá na vybranou. Alternativou mizerně placené práce v průmyslových robotárnách není práce placená lépe, nýbrž nemožnost najít jakýkoliv zdroj obživy. Jedině takto lze chápat výroky nadnárodních korporací o tom, že svým způsobem zvyšují životní úroveň v chudých zemích.

Pracovní a platové podmínky v zónách volného obchodu v chudých zemích se staly nedílnou součástí modernizované tržní ekonomiky. Stejná logika, která vede nadnárodní firmy k tomu, že přesouvají práci do chudých zemí, nutí vlády těchto zemí soupeřit o přízeň velkých firem budováním zón svobodného obchodu, v nichž neplatí žádná ochrana zaměstnanců. Obětí tohoto systému jsou dělníci, kteří vyrábějí pro firmy největších světových značek a jejichž mzda je dána tím, co zbude poté, co si jádro firmy a jednotlivá patra členitého řetězce zprostředkovatelů odečtou své zisky.

Dualizace pracovních podmínek, k níž dochází v důsledku přechodu velkých firem na síť a v důsledku rozdělení na řídicí jádro a výrobní periferii, nenašla prakticky žádnou odezvu v moderní manažerské literatuře. Klíčovými slovy tohoto žánru zůstává vstřícnost, participace, kreativita, autonomie a iniciativa zaměstnanců na všech úrovních. S těmito proklamacemi příkře kontrastují poměry v zónách volného obchodu, tak jak je nejnověji popsala Naomi Klein.¹³⁷

Nehumánní podmínky v průmyslových a exportních zónách bývají obhajovány s poukazem na to, že se jedná jen o počáteční stadium. Jakmile se zahraniční firmy v zemi zabydlí a začlení se do národní ekonomiky, poměry se prý začnou kultivovat. Zatím bohužel tyto příznivé efekty nenastaly. Spíše se stává, že i ty podniky, které v zemi již delší dobu působily mimo systém

---

¹³⁶ Například nadnárodní firma Leslie Fay zaměstnává ve své honduraské pobočce i dvanáctileté děti, které pracují 55 hodin týdně za týdenní mzdu 20 dolarů. Počet dětí mladších čtrnácti let pracujících v textilkách v Bangladéši se odhaduje na 80 000. Jejich průměrná pracovní doba činí přes 60 hodin týdně. V Indii je pouze při výrobě koberců zaměstnáno více než 300 000 dětí, které pracují až 16 hodin denně, sedm dnů v týdnu, 52 týdnů v roce (Korten 1995: 230–232).

¹³⁷ „Švadleny, které šijí oděvy v továrnách společnosti Gap, Guess a Old Navy, se mi například svěřily, že jim někdy nezbyvá než močit pod stroji do umělohmotných sáčků.“ „V továrně vyrábějící počítačové monitory pro IBM není prémie za práci přesčas vyšší hodinová mzda, ale kobliha a propisovačka. Někteří provozovatelé továren po svých zaměstnancích požadují, aby cestou do závodu vytrhávali plevel na jejich pozemcích (Klein 2005: 213).

investičních pobídek, zavírají své pobočky a dožadují se výhod, které nabízejí exportní zpracovatelské zóny. Pokud naopak v určité zemi dojde pod tlakem zaměstnanců ke zlepšení pracovních a mzdových podmínek, nadnárodní firmy z nich své pobočky stahují a přesunují je jinde. Tento odliv postihl například Jižní Koreu a Tchaj-wan, odkud se investoři přemístili především do Indonésie, Číny, Thajska a na Filipíny.

Vývoz modernity na Jih, tak jak probíhal od počátku v podobě silně problematické rozvojové pomoci a jak dnes pokračuje v režii nadnárodních korporací, má výrazný bumerangový efekt. Severu se vrací mnoha různými způsoby. Druhá fáze globalizace je tak stále více ve znamení vývozu plodů první fáze „modernizace“ z Jihu zpět na Sever. Tento zpětný ráz modernizace má podobu neustávajícího proudu běženců, kteří se stali obětí některého z důsledků „vzájemné intoxikace“ obou segmentů podvojně ekonomiky rozvojových zemí, tedy modernizovaných zón a rozvráceného venkova. K tomu přistupuje sílící proud laciného zboží, jemuž vyspělé ekonomiky nejsou schopny cenově konkurovat. Je přitom zřejmé, že druhá fáze globalizace neznamená nutně odchod pracovních míst do zemí s lacinější pracovní silou. Znamená „pouze“ to, že pracující ve vyspělých zemích jsou konfrontováni s konkurencí laciné práce, mají soutěžit s těmi, kdo pobírají zlomek jejich mzdy, protože v zásadě představují sociálně a zdravotně nepojištěnou pracovní sílu 19. století.

Pracně vybudovaná konstrukce sekundární sociability rozvinutých zemí získává v důsledku všech těchto tlaků stále znatelnější skuliny a její další fungování je vážně ohroženo. Zvykli jsme si hovořit v této souvislosti o krizi sociálního státu, jedná se však o krizi mnohem zásadnější, která se přímo dotýká ústředních hodnot a základní filozofie vyspělých zemí.¹³⁸

Jde o to, že sociální státy vyspělých zemí Severu byly vybudovány na předpokladu, že buďto zůstanou od zbytku světa spolehlivě izolovány, anebo jejich vlády budou mít ekonomické a sociální kontakty s vnějším prostředím pod svou kontrolou, budou tedy mimo jiné v dostatečné míře kontrolovat i chování ekonomického sektoru. Jen za tohoto předpokladu mohly jejich sociální systémy přerozdělovat část vytvářeného bohatství a tím snižovat míru sociální nerovnosti v zemi.

V první fázi globalizace byly tyto podmínky ještě splněny a projekt modernizace zemí Třetího světa skrze rozvojovou pomoc do tohoto plánu dobře zapadal. Dovoz laciných plodin a surovin z celého světa výrazně přispíval k poválečné prosperitě a k demokratizaci konzumu. Tok laciných zdrojů ze zemí Jihu se svou měrou zasloužil o to, že nemalé části zaměstnanců se

---

¹³⁸ Tohoto problému se dotýkají Michael Hardt s Antoniem Negrim, když konstatují, že zatímco v moderně docházelo ke koloniálnímu exportu institucí, v postmoderně se exportuje krize institucí (Hardt, Negri 2003: 209).

dostalo životní úroveň, jež byla dříve vyhrazena pro střední a vyšší vrstvy. Zároveň vývoz přebytků průmyslové výroby do méně vyspělých zemí umožňoval udržovat míru nezaměstnanosti na vcelku zanedbatelné úrovni. Naopak rychlý ekonomický růst třiceti poválečných let v nich vytvářel mnoho pracovních příležitostí, přičemž zejména ty nejméně kvalifikované byly obsazovány pracovníky z chudých zemí. Poměrně nízká míra světové migrace ve dvaceti, třiceti poválečných letech tak do značné míry sloužila potřebám rozvinutých zemí. Ve Spojených státech se až do poloviny šedesátých let jednalo především o nově příchozí z Evropy. Země západní Evropy lákaly zase přistěhovalce z chudších zemí Evropy jižní a jihovýchodní, ale také z Turecka a ze svých bývalých kolonií.

Od poloviny sedmdesátých let 20. století však nastává také v oblasti světové migrace zcela nová situace. Zatímco proud migrantů začíná narůstat geometrickou řadou, hospodářská recese spojená s ropnou krizí zpomaluje ve vyspělých zemích tempo růstu, zvyšuje se nezaměstnanost a o cizí pracovníky je stále menší zájem. Nadnárodní korporace začínají v rostoucí míře naopak odvádět méně kvalifikovanou práci do zemí s lacinou pracovní silou. I když se vyspělé země snaží nejen bránit další vlně přistěhovalců, ale pokud možno vypudit alespoň část imigrantů z vlny předchozí, podíl přistěhovalců v nich neustále narůstá. Narůstá také proud ilegální migrace, nejednou úzce propojený s organizovaným zločinem.

Země Severu reagují na tyto trendy stále přísnější imigrační politikou, včetně zpřísnování podmínek pro udělení azylu. Zároveň dochází k výraznému sílení xenofobních nálad a také politických hnutí, která se snaží z těchto nálad profitovat. Proud imigrantů vytváří situaci, se kterou nepočítaly instituce sociálního státu. V souvislosti s tím jsou rozvinuté země postaveny před nesnadné dilema: buďto budou přitahovat z chudých zemí především kvalifikovanou sílu, a potom dále sníží vyhlídky na modernizaci Jihu, anebo budou přijímat sílu nekvalifikovanou, a potom přetíží svoji již tak do krajnosti napjatou síť sociálního zajištění.

Vzestup nadnárodních korporací, dalekosáhle nezávislých na vládách a sledujících výhradně logiku svého vlastního růstu, nastolil v mnoha ohledech zcela novou situaci. Korporace nepotřebují velkou část obyvatelstva vyspělých zemí z hlediska pracovního uplatnění a nemají žádný důvod platit v těchto zemích nadále relativně vysoké daně. Jediným důvodem, kvůli kterému je do jisté míry stále ještě potřebují, je jejich kupní síla. V tomto bodě se ovšem firmy v éře služeb a především samy obchodní firmy ocitají v poněkud schizofrenní situaci. Kupní sílu obyvatelstva kvůli svému odbytu nutně potřebují, samy k ní však přispívají jen minimálně. Jak konstatuje Naomi Klein: „Většina velkých zaměstnavatelů v sektoru služeb ke své pracovní síle přistupuje tak,

jako by jejich zaměstnanci nepotřebovali mzdu k ničemu nezbytnému, například k uhrazení nájemného nebo na výživu dětí. Namísto toho se jak ve službách, tak v maloobchodě na zaměstnance nahlíží jako na děti či studenty hledající jen letní brigádu, peníze na přilepšenou nebo krátkou zastávku na cestě k lépe placené a smysluplnější kariéře. Jinak řečeno jsou to skvělá místa pro ty, co je doopravdy nepotřebují“ (Klein 2005: 234).

Podobný nezájem projevují nadnárodní firmy také o financování veřejného sektoru, byť jeho služeb často využívají. Jak upozorňuje Ulrich Beck, manažeři koncernů, které v Evropě neplatí prakticky žádné daně, posílají běžně své děti na špičkové veřejně financované evropské univerzity. Sami navštěvují divadla financovaná z veřejných rozpočtů a obdivují se krajině, jejíž údržba je zajišťována z peněz pocházejících z veřejných zdrojů. Užívají si života v evropských metropolích, zatím ještě málo dotčených kriminalitou. Přitom jejich politika orientovaná výhradně na firemní profit ohrožuje financování všech těchto oblastí civilizovaného života. Můžeme se jen dohadovat, kde budou tito lidé i se svými dětmi žít poté, co stát a demokracie v Evropě už nebudou ufinancovatelné (Beck 1997: 22).

Vlády zemí s vyspělými sociálními státy zatím udržují kupní sílu obyvatelstva a také provoz veřejného sektoru jen za cenu masivního zadlužení. Na rozdíl od zemí Jihu se nezadlužují kvůli rozvojovým projektům, nýbrž kvůli financování sociálního sektoru, na který přispívají velké firmy a nejbohatší příjmové kategorie stále méně. V touze po udržení kupní síly se ovšem neméně masivně zadlužují také samotné domácnosti, donedávna ještě zvyklé na životní úroveň středních vrstev, anebo o ni usilující.

Vzniká tak výrazný rozpor mezi logikou fungování sociálních států a logikou fungování nadnárodních firem. Sociální státy se brání konkurenci laciné pracovní síly, nadnárodní korporace z této konkurence obrovsky těží. Sociální státy potřebují maximalizovat tok daní a pojistného na veřejné výdaje, nadnárodní firmy vyhledávají daňové prázdny, či přímo daňové ráje. Sociální státy potřebují udržet vysokou kupní sílu svého obyvatelstva do jisté míry i bez ohledu na jeho ekonomický výkon, nadnárodní firmy nemají zájem platit vysoké mzdy ani za vysoký výkon.

Nejtragičtějším se dilema stává v souvislosti s volným pohybem osob, jenž se má stát součástí globalizace. Z hlediska velkých nadnárodních firem nepředstavuje volný pohyb osob v rámci celé planety ani ten nejmenší problém. Z hlediska sociálních států je ovšem masová imigrace nekvalifikovaných lidí z chudých a konflikty postižených zemí obrovským problémem. Není tomu tak proto, že by sociální stát byl sobečtější a méně svobodomyšlný, než jsou nadnárodní korporace. Je tomu právě naopak. Nadnárodní korporace mohou zůstat zcela lhostejné vůči přílivu imigrantů do kterékoliv země, pro-

tože je nic nenutí zaměstnat je, či jinak se o ně postarat. Sociální stát se již z definice o své obyvatele starat musí a přitom platí, že čím štedřejší sociální stát, tím vyšší bývají náklady na přijetí běžného imigranta a nižší přínosy z jeho příchodu.

Sociální státy, které nemají dostatek finančních prostředků, aby pokračovaly ve své velkorysé politice z dob třiceti poválečných let, mohou stěžejně něco udělat pro snižování globálních nerovností a pro rozvoj planetární solidarity. Naopak nadnárodní společnosti dokáží z existence těchto nerovností výtečně profitovat. Bohužel se přitom nejedná o solidární vývoz pracovních příležitostí z bohatého Severu na chudý Jih, který by vyrovnával životní úroveň mezi rozvojovými a rozvinutými zeměmi.¹³⁹

Neschopnost sociálního státu reagovat na dopady první fáze globalizace, ať již mají podobu masových vln uprchlíků, anebo formu bezkonkurenčně laciného zboží, může mít vážné politické dopady. Proces deregulace, který je jedním z hlavních doprovodných rysů globalizace, rozhodně neznamená zrušení všech pravidel. Znamená jen postupné vyřazování těch zásad, jež byly v minulosti přijaty na úrovni demokratických států. Také v deregulovaném světě budou občané dál volit své zástupce, ti však budou moci stále méně kontrolovat to, kvůli čemu byli zvoleni. Ve světě usměrňovaném neveřejnými obchodními smlouvami a tajnými multilaterálními dohodami odpovídají zástupci občanů i nadále za spoustu věcí, které mohou ovlivňovat stále méně. To se lehce může stát tou nejpřímější cestou k diskreditaci voleb, politických stran a všech zastupitelských orgánů.

Fritz Schumacher se v polovině šedesátých let 20. století obával vážných deformací struktury rozvojových zemí světového Jihu v důsledku nesprávně nasměrované rozvojové pomoci. Nezamýšleným důsledkem těchto deformací se stal proud uprchlíků a příval laciné konkurence, který ohrožuje sociální strukturu a politickou rovnováhu zemí Severu. Výsledek takového vývoje může být stejně tragický jako absurdní. V první vlně modernizace šlo o to, vyvézt hodnoty demokracie do zemí mimo euroamerický kulturní okruh. Tento proces se příliš nezdařil. Spustil však řadu nepředvídaných důsledků, které mohou svými vedlejšími dopady vážně ohrozit demokracii přímo ve vyspělých zemích.

---

¹³⁹ V textilních továrnách uzavíraných v Evropě, či ve Spojených státech pobírali zaměstnanci hodinovou mzdu v rozmezí od deseti až do téměř dvaceti dolarů. V zemích, jako je Čína, do nichž je výroba přesunována, dostává dělník za stejnou práci 80 centů, ale někdy také jen 13 centů za hodinu (Klein 2005: 214). Částka 20 milionů dolarů, kterou dostal basketbalista Michal Jordan v roce 1992 za reklamu na obuv značky Nike, se rovná roční výplatě všech dělníků, které v Indonésii tuto sportovní obuv vyrábějí za 15 centů na hodinu (Korten 1995: 111).

Kapitola 5

Barbarizovaná modernita

Jednorozměrné teorie vycházejí z předpokladu, že proces modernizace má víceméně kontinuální povahu, že může být třeba dočasně pozastaven a zbrzděn, v zásadě má však vzestupnou tendenci. Jedná se o dědictví poněkud naivního optimismu osvícenců. Naproti tomu emancipační teorie vycházejí z teze o hluboké dvojznačnosti modernity. Ta v sobě ukrývá jak potence ke stále větší míře humanizace společnosti, tak také zcela protikladné síly, jejichž působením může být ztraceno právě to, co je na lidské kultuře a civilizaci nejhodnotnější. V zásadě ovšem i v případě emancipačních teorií převládá víra v to, že síly dobra zvítězí. Tyto teorie vyjadřují přesvědčení, že vývoj moderní společnosti projde rozhodným přelomem, který umožní, aby se do plnosti rozvinuly právě pozitivní potence modernity.

Logicky je ovšem možný ještě jeden scénář – rozpory modernity mohou vyústit v převládnutí jejích negativních prvků. To by znamenalo regresi a cestu do jakéhosi nového, postmoderního barbarství. Takový scénář se radikálně liší od nadějí jednorozměrných teorií. Podobně jako emancipační teorie pracuje s momentem rozhodného přelomu v dějinách modernity. Nesdílí však jejich optimismus ohledně vyústění tohoto sebezpřehodnocení modernity.

Hovoří-li se o barbarizaci a regresi modernity, argumentuje se přitom zkušeností s totalitními režimy. Byly výrazem poměrů, kdy veřejná moc hrozila podřídit si a kolonializovat celou oblast soukromí. Jejich povahu lze vysvětlit jako krajně byrokratizované a etatizované vyústění organizované fáze modernity. Dnešní svět se však pronikavě mění a přechází z pevných struktur velkých formálních organizací na pohyblivé uspořádání vysoce měnlivých sítí. Úvahy o možné barbarizaci modernity by měly tento trend už konečně reflektovat. Riziko barbarizace modernity by pak nemělo podobu vysoce organizovaného totalitního systému s naprostým diktátem veřejného nad soukromým. Systém by se naopak rozložil v pestrou a nevábnou směsici privatizovaných vazeb ochrany, kde soukromé by ze všech stran pohlcovalo zbytky veřejného. Takovou situaci budeme označovat termínem „refeudalizace“ či „postmoderní feudalismus“.

5.1 Modernita a násilí

Předmětem sociologie je studium moderní společnosti. Může tedy překvapit, že v tradici sociologického myšlení neexistuje jedno, ale hned několik pojetí

modernity. U klasiků sociologie lze vystopovat přinejmenším čtyři výrazně odlišné postoje v otázce povahy společnosti a celé moderní doby.

Podle myslitelů výrazně ovlivněných filozofií evolucionismu je modernita naprogramována na víceméně trvalý, lineární vzestup. Své problémy zvládá v zásadě spolehlivě, neboť je vyvrcholením procesu stále dokonalejšího přizpůsobování systému společnosti tlakům vnějšího prostředí. Případné potíže, jež se mohou vyskytnout na dráze vzestupného vývoje, nemají nic společného s povahou modernity a lze je odstranit dalším urychlením vývoje. Z klasiků sociologie můžeme do tohoto tábora zařadit vedle Herberta Spencera řadu dalších teoretiků ovlivněných evolucionismem a také organicismem. S drobnějšími výhradami lze do tohoto tábora zahrnout též klasické funkcionalisty od Emila Durkheima až po Talcotta Parsonse. Ze současných teoretiků modernity by sem patřil právě tak britský sociolog Anthony Giddens jako Němec Wolfgang Zapf. Z francouzských teoretiků měl k tomuto náhledu poměrně blízko například o generaci starší Jean Fourastié.

Řada myslitelů, počínaje Augustem Comtem a Karlem Marxem, se ovšem domnívá, že vývoj moderní společnosti rozhodně není takto přímočarý. Modernita je od počátku zatížena vážnými vnitřními rozpory. Je však v jejích silách je překonat a nastartovat novou, vyšší, humánnější a zároveň racionálnější fázi vývoje. Podle Augusta Comta bude přechodná anarchie, která ovládá počátek modernity, překonána zásluhou pozitivismu. Marx se domníval, že odcizení, které doprovází vzestup moderní společnosti, bude zrušeno spolu se zrušením poměrů, jež umožňují jedné části společnosti vykořisťovat část druhou. Přesvědčení o tom, že modernita má dvě fáze a že teprve překonání první z nich umožní vstoupit do vyšší fáze, je dnes snad nejpřekvapivěji vyjádřeno v koncepci rizikové společnosti Ulricha Becka. Stejně přesvědčení stojí ostatně v základu všech teorií trvale udržitelného vývoje. Ze současných teoretiků modernizace sem můžeme zařadit právě tak Jürgena Habermase jako francouzského sociologa Alaina Touraina či (to již s většími výhradami) britského sociologa polského původu Zygmunta Baumana. Všichni jmenovaní však zároveň ponechávají otevřená dvířka katastrofického vývoje, když uvažují o různých variantách barbarizace modernity.

Obě zmíněná pojetí koneckonců vycházejí z víry v existenci pokroku. Tato víra naopak chybí dvěma zbylým táborům. Ty již zcela postrádají optimismus předchozích koncepcí, byť byl jakkoliv podmíněný. Podle méně skeptického z obou zbylých proudů se dění v lidské societě odvíjí v rytmu věčných návratů, kdy se vždy jen nově kombinují staré a dávno známé motivy. Tento náhled snad nejostřeji prezentoval Vilfredo Pareto, čtené jeho prvky však nalezneme také u jeho současníků, například v koncepci panství Maxe Webera či v sociologii forem Georga Simmela. Ve zvlášť pochmurné a depre-

svívní podobě ho zhruba ve stejné době jako oni prezentoval Oswald Spengler (1998).

Konečně čtvrté pojetí už nehovoří ani o možném návratu a o dalším počátku neustále se opakujícího cyklu. Modernita spěje nevratně a neodvolatelně ke své záhubě. Přímou v jejích základech jsou ukryty prvky, jež dříve nebo později povedou k její sebedestrukci, k popření všeho, na čem zakládá svoji superioritu. Prvky tohoto přístupu najdeme ve Weberově pojetí hořkého vítězství instrumentálního rozumu, v Simmelově koncepci tragédie kultury a místy také v temných obavách z převládnutí anomie u Emila Durkheima. V přímo modelové podobě a zcela nekompromisně vyjádřili toto stanovisko Max Horkheimer s Theodorem Adornem ve společné práci *Dialektika osvícenství*.¹⁴⁰

V jednorozměrných teoriích modernizace je moderní doba ztotožňována s pacifikací společnosti, s její demokratizací, s vládou konsenzu a buďto s úplnou absencí konfliktů, anebo s jejich smírným řešením. Takový pohled je bohužel příliš zjednodušující a mimo jiné naprosto ignoruje různost názorů na vztah modernity a násilí, který je obsažen v klasických úvahách o povaze moderní doby.

U prvního z obou táborů, u teoretiků lineární evoluce, převládá chápání násilí jako bytostně předmoderního jevu, který s vývojem ztrácí půdu pod nohama. Pokud se násilí vyskytne i v moderní době (vždy spíše jen okrajově a dočasně), pak se jedná o pozůstatek primitivnějších poměrů, o určitý projev atavismu. Moderní státní moc a tržní ekonomika postupovaly ruku v ruce při odbourání násilí ze života moderní společnosti. Stát celou společnost důsledně pacifikoval a také ekonomické zájmy se prosazují pokojnou cestou, což činí násilí v moderní době naprosto zbytečným, ba přímo dysfunkčním.

Zbylým třem pohledům tento bezstarostný optimismus chybí. Stoupenci dvoustupňového (či dvousložkového) pojetí modernity vycházejí z představy o hluboké ambivalentnosti moderní doby. Násilí, agresivita a barbarství tvoří, podle nich, stinnou stránku modernity. Civilizační vývoj stupňuje jak potenciál kreativity, tak ovšem také možnosti destruktivity. Proto se v moderní společnosti vedle sebe vyskytují civilizační zjemnění a uhlazenost spolu s projevy toho nejbrutálnějšího násilí. Možnostem barbarské stránky modernity přitom nahrává nebývalé vystupňování účinnosti techniky, soustředění obrovského ničivého potenciálu v rukou státní moci, osamostatnění médií moci a peněz,

¹⁴⁰ Úvahy o postmoderní době jsou vlastně z tohoto pohledu jen svéráznou kombinací druhého a třetího stanoviska. Se stoupenci dvoustupňové modernity sdílejí víru v reálnost skoku z omezení klasické moderní společnosti do nepopsatelně větší svobody. Zároveň sdílejí představu o vývoji, který je nekončící sérií nově obměňovaných a často neobvyklých kombinací již známých motivů z dob jak moderních, tak také předmoderních, evropských i mimoevropských. Odtud na jedné straně taková pestrost postmoderny, na druhé straně absence jednotlivého principu a obraz kompletního zmatku, jenž vytlačuje i poslední zdání řádu.

kteře sledují zájmy své reprodukce vybaveny morální lhostejností účelové racionality. To vše představuje závažná rizika, která volají po nutnosti mnohem racionálnějšího a hlavně humánnějšího řešení.

Třetí tábor, který spatřuje v modernitě jen jednu z možných kombinací dávno známých motivů, přistupuje z této pozice i k otázce brutality a násilí. Jsou to prastaré projevy neměnné lidské povahy a v zásadě platí, že násilí je v modernitě přesně tolik, jako ho bylo kdykoliv dříve, byť může vystupovat v nových a neobvyklých dobových kulisách. Moderní společnost není o nic horší než to, co jí předcházelo, není však také ani o nic lepší.

Konečně poslední pojetí vidí v modernitě vzestup a vyvrcholení všech destruktivních potencií lidského rodu. Technika a věda, které jsou zosobněním moderního přístupu ke světu, představují vyvrcholení nebezpečných vlastností instrumentální racionality. Jejich poslední cíl, tedy naprosté podřízení a ovládnutí vnější přírody i vnitřní přirozenosti člověka, je projevem čistého násilí, které se jako sebedestruktivní prvek nakonec obrací proti samotnému svému původci. Civilizace směřuje neomylně do stavu nového barbarství, z něhož již nebude úniku.

Jednorozměrné teorie modernizace si nepřipouštějí problém ambivalentní povahy modernity, z něhož plyne možnost vývoje k jiným než žádaným formám uspořádání. Tato ignorance je tím překvapivější, že názor o problematické povaze modernity, ba přímo o jejích destruktivních stránkách, je přítomen v řadě teorií, které se různými aspekty modernity zabývaly dlouho před vznikem první vlny teorií modernizace.¹⁴¹

V učení Sigmunda Freuda je konfliktní napětí spočívající uvnitř sociální reality zachyceno v rovině tenzí mezi jedincem a společností, přírodou a kulturou, mezi nároky pudů a jejich potlačením, později mezi principem lásky a smrti. Výsledkem tohoto nezvládnutého napětí je (podle Freuda, tak jako podle téměř všech klasiků sociologie), že osud člověka je určován silami, které lidé nemají pod kontrolou a které působí nezávisle na jejich záměrech.

Už v jeho raných studiích o původu neuróz vystupuje v hlavní úloze konflikt mezi pudovou vybaveností člověka a existujícími formami zespolečnění. Ve své pozdější teorii pudů rozpracovává Freud myšlenku individuální a kolektivní oběti, která je krutou cenou za udržení kultury. Později své učení v mnohém reviduje, a činí tak mimo jiné pod dojmem šoku, který v něm způsobilo nadšení, s jakým mnozí vzdělání a kultivovaní lidé přijímali vypuknutí první světové války.

Zavedením principu smrti Freud poopravuje svůj dřívější postoj, podle

---

¹⁴¹ Podrobná analýza těchto teorií je obsažena v důkladné práci Petera Imbusche zabývající se modernitou ve vztahu k násilí (Imbusch 2005). V následujícím stručném rozboru budeme vycházet především z této studie.

něhož je lidské jednání určováno výhradně pudem slasti a na druhé straně kulturními překážkami, které brzdí a blokuji realizaci tohoto pudu. Ve stejném smyslu je kulturně zpracován též pud agresivity. Není tím však eliminován ani nijak umenšen, je pouze zastřen. Nezměrná lidská agresivita jen na povrchu překrytá kulturou je kdykoliv volně mobilizovatelná. Ve válce, v níž mohou být snadno setřeny vyšší vrstvy kultivace, vystupují s o to větší silou pudově nejnižší patra.

Po první světové válce se Sigmund Freud zabýval proměnami psychiky, k nimž dochází, stane-li se člověk součástí masy. Inspirován koncepcí Gustava Le Bona z tehdy stále ještě vlivné práce *Psychologie davu* snaží se Freud vysvětlit, jak je v moderní společnosti možný regres i vzdělaných a rozumných lidí na pudově primitivní úroveň. Přejímá tvrzení o tom, že duše masy je duší primitiva a výrazem touhy po návratu do nadindividuální pocitové jednoty, jež vládla kdysi v podmínkách původní hordy. Přejímá i Le Bonovu charakteristiku vůdce masy jako průměrného jedince, který se právě díky své průměrnosti stává pro ostatní vzorem, neboť je věrným vyjádřením jejich vlastních kvalit. Zároveň přidává koncepci libida, která umožňuje davu chápat svého vůdce jako společného otce a pohlížet na ostatní příslušníky masy jako na členy velkého bratrství, již jsou navzájem úzce spojeni sdílenou poslušností a láskou. Freud ukazuje, jak snadno se v těchto podmínkách osoba vůdce stává instancí, která nahrazuje svědomí ve funkci nejvyššího imperativu jednání. Bezmezná odevzdanost vůdci je tak jen vyjádřením nekritické poslušnosti vůči vlastnímu Nadjá. Stejný princip, který pomáhal kulturu vystavět, se tím mění v nástroj její demontáže, což uvolňuje cestu k převládnutí pudového v jednání příslušníků davu.

Střet utlačivých tendencí vycházejících ze společnosti s lidskou přirozeností jejich členů spočívá v základech moderní společnosti také podle Norberta Eliase. Ve svém dvoudílném pojednání nazvaném *Civilizace jednání* (1939) připisuje autor tuto utlačivost centralizující se státní moci. S tím, jak narůstá monopol státu na výkon násilí, snižuje se prostor pro ničím nebrzděné výlevy osobní agresivity a roste tlak na sebekontrolu. Je výsledkem zvnitřňování příkazů přicházejících ze vzdáleného centra moci. Tyto tlaky jsou v procesu civilizace stále více považovány za něco přirozeného, lidé se s nimi v rostoucí míře ztotožňují, a ony se stávají jejich druhou přirozeností. Zároveň se stále více posunuje práh studu a trapnosti, který je výstražnou reakcí na překročení zvnějšku zadaných norem. Jednání každého člena rodící se moderní společnosti se tímto způsobem postupně civilizuje, počínaje příslušníky vyšších vrstev. Hlavním přínosem modernity tedy není racionalizace hospodářského či politického systému, nýbrž tlak na kontrolu afektů v každodenním lidském jednání. Modernita provádí systematickou pacifikaci „barbara v nás“.

Cenou za kultivaci jednání je ovšem potlačení přirozených pudů a vznik trýznivých vnitřních obav. Vnitřní strachy narůstají ve stejném rytmu, v jakém v důsledku pacifikace společnosti mizí strachy z ohrožení přicházejícího zvnějšku. V dřívějších dobách spočívalo hlavní nebezpečí pro každého v hrozbě, že se stane obětí přepadení, agrese, útoku ze strany druhých. Po domestikaci násilí hrozí něco zcela jiného – každému hrozí, že ztratí kontrolu sám nad sebou a vypadne z pracně budovaného přediva funkčních vztahů moderní společnosti. Velkou část napětí, které dříve panovalo mezi lidmi, musí nyní každý jednotlivě zvládat sám v sobě v podobě tenzí mezi vědomím, nevědomím a podvědomím. Dříve byly nepřiměřené touhy trestány vnější mocí, nyní to, co chce jedna část osobnosti, zakazuje a trestá přímo část druhá.

Velkou slabinou Eliasovy koncepce je, že zcela neproblematicky považoval vnější hrozby moci a násilí za paralyzované tím, jak se stávají monopolem státu. Stát je podle něj institucí, která bdí nad pořádkem jednou provždy pacifikované společnosti. Elias zde vlastně jen opakuje klasické Hobbesovo tvrzení o státní moci, která s konečnou platností ukončuje válku mezi členy společnosti. Mimo jeho reflexi zůstávají četné projevy zvrácené politické moci vedoucí války se sousedy, podřizující si cizí území a terorizující své vlastní obyvatelstvo.

Norbertu Eliasovi jsou zcela cizí úvahy o sebepopření a destruktivitě civilizace, chybí mu Freudův cit pro křehkost modernity, nechce nic vědět o bezohlednosti Leviatana (Imbusch 2005: 295). Jako by si neuvědomoval, že násilí 20. století rozhodně nepramenilo z neukázněnosti afektů, že často nebylo vůbec doprovázeno emocemi, že bylo zcela neosobní, ale o to systematictější. Nebylo projevem primitivních (ve smyslu původních, nerozvinutých) poměrů, ale bylo paradoxně výsledkem samotného procesu civilizace. Mělo všechny znaky formálně civilizovaného jednání, tedy odměřenost afektů, silnou míru sebekontroly a systematickosti svého provozování. Norbert Elias, který zdůrazňuje význam existence „dlouhých řetězců závislosti“ pro civilizaci jednání, zároveň přehlídá, že právě tyto dlouhé a anonymní řetězce mohou zvyšovat nezodpovědnost konkrétních lidí za barbarské chování.

Ve svém raném období spatřoval Norbert Elias v postupném civilizování našeho jednání nevratný proces a opomíjel četné paradoxy, které se v něm ukrývají. Teprve v šedesátých letech 20. století svůj optimismus poněkud přehodnotil, když připustil, že existuje možnost regrese k barbarství, která vyrůstá přímo z povahy moderní společnosti.

V *Dialektice osvícenství* Maxe Horkheimera a Theodora Adorna se za mozaikou filozofických fragmentů, na prvý pohled neuspořádaných, až roztříštěných, rýsuje logicky vzácně ucelený rozbor sebedestruktivních tendencí nejen

modernity, ale směřování civilizace vůbec. Autoři si v práci předsevzali ukázat, proč lidstvo místo toho, aby šlo ke skutečně lidským poměrům, klesá do nového barbarství (Horkheimer, Adorno 2004: 1).

Osvícenství chápou oba autoři velmi široce a považují je za kondenzovaný výraz lidské snahy beze zbytku ovládnout vnější svět, zbavit ho všeho tajemna, bezpodmínečně si ho přivlastnit a podřídít, chovat se k němu jako ke kořisti. Snaha přivést vnější prostředí pod úplnou kontrolu lidské společnosti ovšem předpokládá nastolit neméně úplnou kontrolu také nad samotnou společností. Toho nelze dosáhnout bez naprosté kontroly každého jejího člena, která proniká až do jeho nejnvnitřnějšího nitra. Záludnost dialektiky osvícenství spočívá tedy v tom, že ovládnutí vnější přírody, jež mělo sloužit emancipaci člověka od vnějších tlaků, se stává možným jen tehdy, je-li potlačena zároveň vnitřní příroda, je-li tedy potlačeno vše, co mělo být výrazem zamýšlené emancipace. Výsledkem snah o maximální svobodu na cizích mocích se tak stává maximální potlačení vlastní přirozenosti, které má podobu všudy-přítomné kontroly a sebekontroly.

Jak nejnověji doložil Peter Imbusch (2005), analýza rozumu, který popírá sám sebe, tedy analýza, jež je ústředním motivem celé práce, je kombinací čtyř hlavních myšlenkových vlivů. Horkheimer s Adornem jsou předně ovlivněni Weberovou myšlenkou postupující racionalizace jako odkouzlování světa, tedy procesu, v němž mizí spolu s tajemným a neznámým také vše posvátné. Na rozdíl od Maxe Webera ovšem autoři nediferencují mezi různými typy racionality. Proces racionalizace ztotožňují s nástupem instrumentálního rozumu, jenž nadřazuje pouhé prostředky nad jakkoliv hodnotné cíle. Mentalita osvícenství, podle jejich názoru, převádí vše na pouhou kalkulaci účinnosti a rentability. Na vše, co nelze přesně propočítat a ocenit co do bezprostřední užitečnosti, pohlíží osvícenský rozum s krajním podezřením. Ideálem této strategie je jednotný systém, z něhož lze vše odvodit, který je možno podle vlastních potřeb řídit, jímž lze libovolně manipulovat. V tomto ohledu jsou v osvícenském postoji ke světu zabudovány výrazné totalitní tendence (Horkheimer, Adorno 2004: 12).

Používání instrumentálního rozumu autoři spojují, a to je druhý významný myšlenkový zdroj, který ovlivnil jejich koncepci, s Freudovým učením o potlačení pudů jako základní podmínce veškeré kultury. Instrumentální rozum slouží odjakživa k potlačení pudové povahy lidí, ke znásilnění jejich přirozenosti. Není přitom ani zdaleka nestranný a neutrální, stojí vždy důsledně ve službách utlačivé moci panství nad druhými, ale i sám nad sebou. V důsledku utlačivé povahy kultury jsou dějiny stále více jen dějinami obětování a odříkání. Se stále novými oběťmi se postupně vytrácí cíl, kvůli němuž je to vše

podnikáno, z obětování se stává prázdna a bezcílná rutina.¹⁴²

Další motiv je přejat od filozofa Ludwiga Klagese, konkrétně z jeho kritiky vedlejších důsledků moderního ovládnutí přírody. Nutkání podřít si veškerou přírodu je dvousečné – každý krok ve směru osvobození od tlaků vnější přírody se člověku vrací jako bumerang v podobě ustavení panství nad jeho vlastní vnitřní přirozeností. Výsledek je dokonale absurdní: čím metodičtější je manipulace s okolím, tím iracionálnějšími se stávají cíle, kvůli nimž se tato manipulace provádí. Na konci tohoto procesu je vše přirozené vně i uvnitř člověka potlačeno, vše svobodné je disciplinováno, všechny potřeby jsou usměrněny, všechny požitky odloženy na neurčito. To vše ve jménu pokroku a civilizace.

Konečně autoři sahají ke kategoriím Marxovy kritiky politické ekonomie, aby provedli kritiku masové kultury a průmyslu zábavy, které se stávají skutečným obsahem onoho vyššího pokroku a dokonalejší civilizace. Velkoplošné zhodnocení kapitálu vloženého do průmyslu kultury je umožněno mechanizovanou reprodukovatelností, díky níž mohou být standardizované potřeby publika uspokojovány neméně standardizovanými uměleckými produkty. Kulturní průmysl tak sám modeluje vkus a vytváří potřeby, které pak se ziskem zpětně uspokojuje. Byť jsou si vysílané obsahy stále podobnější, byť se jedná o reprodukci „stále téhož“, pečlivě je udržováno zdání konkurence a iluze možnosti výběru. Ve skutečnosti je však na pódiu i v hledišti produkována stejná průměrnost, stejná lacinost a stejná konformita. Kultura degeneruje do podoby bavičství, které slouží k útěku před mechanizovaným pracovním procesem. Přitom je toto předvádění na pódiu stejně zautomatizované, bezduché a rutinní jako práce, před níž se do světa zábavy utíká. Tato dobře organizovaná nuda slouží koneckonců apologii společnosti: „Být zabavený znamená být srozuměn“.

Autoři dospívají až k určitým paralelám mezi působením masové kultury a demagogií totalitních režimů. Nejde zdaleka jen o to, že nekonečné opakování zautomatizovaných bezduchostí spojuje reklamu s totalitní propagandou (Horkheimer, Adorno 2004: 175). Jde především o to, že v obou případech se projevuje podobná bezmocnost jednotlivců vůči dobře fungujícímu systému, podobný je tlak na normalitu přizpůsobení v kontrastu s nesmyslností vzpoury. V obou případech zkrátka působí dobrovolná adaptace na poměry jako něco „rozumnějšího než sám rozum“.

Vyhraněně kritické pojetí modernity u Horkheimera a Adorna je nesporně zčásti podmíněno jejich reflexí nastupujícího fašismu a jejich osobní zkušeností.

---

¹⁴² Je zde nápadná podobnost s Weberovou myšlenkou protestantismu, který vybrousil askezi do takové dokonalosti, že v podobě samoúčelné akumulace přežila i ztrátu původní víry.

ností s vynuceným exilem. Avšak důraz, který položili na skrytou i otevřenou agresivitu euroamerické civilizace, na agresivitu orientovanou jak proti přírodě, tak proti druhým lidem, dodnes neztrácí nic na aktuálnosti. Totéž se týká jejich zdůraznění obrovské úlohy manipulace, projevující se v nejrůznějších oblastech moderního života. Nemenší význam si podržela jejich analýza zbožštění pouhých prostředků, jakožto osudového selhání moderních formálních systémů. Byli jedni z prvních, kdo poukázali na odvrácenou tvář modernity, a otevřeli téma její možné barbarizace.

Oba autoři *Dialektiky osvícenství* vidí ve fašistické totalitě zákonitě vyústění instrumentální racionality, na níž je celý proces civilizace od počátku vystavěn. Postupující ovládnání přírody v procesu emancipace druhu se posléze obrací ve svůj protiklad a podřizuje lidi poměrům, které sami vytvořili, které se však osamostatnily a vystupují proti nim jakoby s přírodní nutností. Fašismus je organizačně naprosto zdařilý projev agresivních sklonů osvícenského rozumu, což je samo o sobě vrcholem iracionality (Imbusch 2005: 359).

Vývoj podle obou autorů směřuje k „totálně spravovanému světu“, jehož příkazům se lidé zcela pragmaticky přizpůsobují, neboť tato strategie je tím nejrozumnějším, co mohou ve světě vrcholícího účelového rozumu ze své strany nabídnout.

Jak ukazuje Peter Imbusch, již v první polovině 20. století byly pod dojmem obou světových válek, zločinů fašismu a nástupu stalinismu rozpracovány teorie, které s větším či menším důrazem poukazyvaly na dvojnásobnou povahu procesu modernizace a jeho výsledků. Podle těchto teorií modernizace není jednosměrnou cestou, která vzdaluje lidstvo od barbarství. Umožňuje naopak nastolovat zcela nové, modernizované formy barbarství. Nejedná se přitom o náhodné vykojení jinak správně nastaveného mechanismu. Jde o vysoce racionální, plánovanou a systematickou aplikaci násilí využívající nejmodernější techniku a logistiku, stejně jako veškerou racionalitu byrokratické mašinerie.

Tyto silně problematické tendence modernity zcela ignorovala první vlna modernizačních teorií, byť nastoupila těsně po ukončení druhé světové války a v době odhalování zločinů totalitních režimů. Autoři teorií modernizace se tehdy nezabývali nápadnými vazbami mezi násilnostmi první poloviny 20. století a povahou modernity.¹⁴³

Už v průběhu padesátých a šedesátých let 20. století přitom existovalo množství důkazů o tom, že zavádění trhu a rozmach industrializace nemusí

---

¹⁴³ Přitom již například Alfred Weber konstatoval, že první světová válka byla výsledkem nezvládnutí modernizačního procesu, a za jeden z faktorů, proč se fašismus prosadil právě v Německu, považoval to, že v důsledku překotné modernizace se v osobnostní výbavě Němců zkombinovaly moderní prvky velmi nešťastným způsobem s motivy předmoderními.

vést automaticky k demokratizaci dotčených zemí. Země Třetího světa, které vstupovaly na dráhu rozvoje po druhé světové válce, nápadně často zaváděly vojenské a diktátorské režimy.

Významným faktorem, který bránil teoretikům modernizace pochopit prvek modernosti v různých formách teroru 20. století, byl stav sociologické teorie v padesátých a šedesátých letech. Ta v té době prakticky vůbec nezkoumala úlohu války a násilí při konstituování moderní společnosti. V důsledku této hluboké nevědomosti ohledně úlohy násilí v moderních dějinách platila pro teorie modernizace v tomto období jednoduchá rovnice: modernizace rovná se demokratizace.¹⁴⁴

Teprve v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století se sociologové začínají úloze války a násilí v moderní společnosti systematictěji věnovat.¹⁴⁵ Významnou roli zde sehrála kniha Anthonyho Giddense příznačně nazvaná *The Nation-State and Violence* (1985). Giddens zde vychází z tvrzení, že kapitalismus není jedinou silou, která vytvořila moderní poměry. Neméně významným faktorem byl prvek vojenského násilí ve službách centralizované státní moci. Sociologové tento prvek na rozdíl od historiků dlouho ignorovali, protože šli ve stopách klasiků 19. století (Marxe, Durkheima, Maxe Webera), kteří podcenili úlohu válek při konstituování modernity. „Právě válka,“ konstatuje Giddens, „a příprava na ni působily jako neúčinnější prostředek koncentrace administrativních zdrojů a byly nástrojem fiskální reorganizace, která charakterizovala vzestup absolutismu. Technologické změny ovlivňující válčení byly významnější než změny v technikách produkce“ (Giddens 1985: 112).

Vzhledem k úloze armády a válčení při vzniku moderního státu a jím řízené společnosti považuje Giddens totalitarismus za latentní tendenci všech moderních států. Souvisí to s technikami dohledu a s celou technologií industrializované války. „Možnost zavedení totalitní moci závisí na existenci společností, v nichž stát může úspěšně pronikat do každodenních aktivit veškeré populace“ (Giddens 1985: 302).

Zhruba ve stejné době jako Anthony Giddens uveřejnil Michael Mann první svazek své obsáhlé analýzy moci v dějinách s názvem *The Sources of Social Power* (1986). Na základě svých dřívějších studií vývoje anglického daňového systému od 12. do 19. století a s použitím myšlenek německého historika Otto von Hintzeho rozpracovává Mann podobné schéma vzniku modernity,

---

¹⁴⁴ Jedním z mála badatelů, kteří již v šedesátých letech upozorňovali na naivnost těchto představ, byl Barrington Moore se svoji prací *Social Origins of Dictatorship and Democracy* (1966). Podle Moora záleží především na sociální a politické situaci pozemkových vlastníků a rolníků, zda modernizovaná společnost půjde cestou demokracie, anebo totality.

¹⁴⁵ Pionýrskou úlohu v tom sehrály práce Charlese Tillyho *The Formation of National States in Western Europe* (1975) a Thedy Skocpolové *States and Social Revolutions* (1979). Ukázaly, že západní modernita byla formována z velké části skrze dynamiku válečných konfliktů vedených mezi suverénními státy.

jaké nastínil Giddens. Společnosti fungují jako organizované sítě moci. Při rozvoji těchto mocenských sítí do jejich moderní podoby sehrálo podstatnou roli právě válčení. To vedlo jak k ustavení a posilování centra moci, tak ke vtažení a zapojení veškeré populace do služeb tohoto centra. Války jsou jak faktorem sociální integrace, tak působí proti demokratickým mechanismům výkonu politické moci.

Konkrétně probíhalo ustavování mocenských center tak, že přechod od feudální moci k najímání žoldnéřů zvýšil tlak na výběr daní a spolu s tím intenzitu konfliktů s populací. Při zvládnutí těchto konfliktů se rozvíjí úřednický a vojenský aparát státu. Různá snadnost výběru daní vedla k odlišnému vnitřnímu uspořádání států. Země s pokročilejší peněžní ekonomikou byly schopny shromáždit daně snadněji, aniž musely neúměrně rozvinout systém úředního aparátu. Byl zde tedy větší prostor pro vývoj k ústavnímu uspořádání a později k demokratizaci. To byl případ Anglie či Nizozemí. Naopak státy jako Prusko či Francie musely v důsledku méně vyspělé peněžní ekonomiky vyvinout větší tlak na obyvatelstvo. Za tímto účelem ustavily masivní státní úřednický aparát, což oddálilo a ztížilo průběh demokratizace společnosti.

Je poněkud paradoxní, že sociologie si začíná všímat významu válek a násilí pro vznik a fungování modernity teprve koncem století, které bylo vyplněno dlouhou řadou organizovaných masakrů. Exploze násilí, jež zaplavilo moderní 20. století, předznamenala už první světová válka, která se stala první masovou manifestací destruktivního použití sil uvolněných moderním vývojem. V této válce poprvé došlo k masivnímu použití techniky, vědy a průmyslu pro účely destrukce. V zákopech první světové války se definitivně potvrdilo, že z válčení se stal podnik jako každý jiný, pouze s tou obměnou, že v jejím případě šlo o co nejučinnější produkci násilí. Způsobem svého vedení zvýraznila první světová válka na bojišti anonymitu zabíjení, vedla k vymazání hranice mezi válčením a masakrováním civilního obyvatelstva, mezi bojem a obyčejným terorem. Za tímto účelem byla mobilizována celá společnost fungující podle propracovaných zásad dělby práce. Celá válka tak získala „pracovní charakter“, stala se pouhým prodloužením tovární velkovýroby do vojenské oblasti. Hranice mezi produkcí a destrukcí byly smazány (Imbusch 2005: 520–523).

Pozornost, jež byla konečně od sedmdesátých let 20. století věnována úloze moci a násilí při ustavování struktur modernity, nezůstala bez vlivu na druhou vlnu teorií modernizace. Téma modernizovaného barbarství, tedy riziko opětné barbarizace moderních poměrů je v ní přítomno nepřehlédnutelným způsobem. Beckova analýza rizikové společnosti přímo počítá s hrozbou opětné barbarizace jako s jednou z možných reakcí na rozpory reflexivní

modernity. Jen o pár let později vydává Zygmunt Bauman významnou práci *Modernita a holocaust* (česky 2003, angl. orig. 1989), ve které zdůrazňuje tovární charakter genocidy páchané za druhé světové války nacisty.

Německý sociologický kongres, který se konal v roce 1994 v Hamburku, nesl pak přímo název *Modernität und Barbarei* a k tomuto tématu na něm vystoupila řada předních evropských sociologů. Hlavní otázka, již se na konferenci zabývali, zněla: Představuje barbarství odvrácenou stránku modernity, kterou nelze nikdy vyloučit, anebo jsou jeho projevy jen důsledkem toho, že projekt modernity zatím ještě nebyl dokončen? I přes několik pozoruhodných příspěvků vyzněly závěry z rokování v tom smyslu, že ani koncept modernity, a tím méně pak termín barbarství nejsou sociologicky uspokojivě definovány. Proto nelze trvajíc spor o povaze moderních rizik prozatím rozhodnout.¹⁴⁶

5.2 Organizované barbarství

Vznik a fungování totalitních režimů ve 20. století lze vyložit jako vcelku logický doprovod procesu modernizace. Totalita představuje odvrácenou tvář téže modernizace, která dala vzniknout vyspělé západní společnosti. Stoupcem jednorozměrných teorií modernizace si bohužel tuto skutečnost nepřipouštějí.

Totalitní vyústění modernizačních procesů přitom můžeme v zásadě pojmout dvojným způsobem. Je možno v něm vidět nepředvídané důsledky osamostatnění modernizačního média v podobě moci, tedy v podobě všemocného státu s jeho donucujícím aparátem. Anebo je možno vysvětlit totalitní podobu modernity jako doprovod a důsledek osamostatnění média v podobě peněz, respektive v podobě všemocného imperativu zhodnocování kapitálu v procesu zboží reprodukce. První vysvětlení nabízí Zygmunt Bauman v knize *Modernita a holocaust* (2003), vysvětlení druhé podává Robert Kurz v práci *Kolaps modernizace* (1994).

Bauman vychází z teze, že právě modernita vytvořila všechny předpoklady pro masovou likvidaci lidí a použila k tomu jak instrumentální racionalitu ztělesněnou ve strukturách byrokratické organizace, tak také výtoky moderní vědy a techniky, ale též model plně industrializovaného provozu a konečně programovou morální lhostejnost, která patří k samotným základy účelové racionality.¹⁴⁷ Pro provedení holocaustu byly použity jen nepa-

---

¹⁴⁶ Blíže viz publikaci editovanou Maxem Millerem a Hansem-Georgem Soeffnerem s názvem *Modernität und Barbarei. Soziologische Zeitdiagnose am Ende des 20. Jahrhunderts* (1996).

¹⁴⁷ O dehumanizujícím potenciálu vědy, který může vést až k regresi modernity, pojednává nověji Jean-Claude Guillebaud v práci nazvané *Le principe d'humanité* (2001).

trně uzpůsobené organizační a administrativní struktury průmyslové společnosti. Vyvražďování v koncentračních táborech probíhalo podle technologie běžícího pásu, jednalo se o průmyslově zvládnutý proces, jehož obsahem nebyla masová výroba, ale masová likvidace. Usmrcování bylo provozováno zcela v duchu uznávaných metod taylorismu (Imbusch 2005: 485).

Podle Baumana nevede ovšem modernita zcela nutně ke zrůdnosti typu holocaustu. Barbarství z ní neplyne automaticky, moderní společnost však vytváří pro jeho nástup celou řadu nezbytných podmínek.¹⁴⁸ Patří mezi ně schopnost koordinovat jakoukoliv akci ve velkém měřítku, dále rozvinuté technologie, které umožňují řídit jednání na dálku, tedy s dostatečnou distancí vůči obětem, pečlivá dělba práce, jež předpokládá na jedné straně obrovský pokrok expertního vědění a na druhé straně naprostou absenci zodpovědnosti. Totalitní barbarství se dobře ujímá v klimatu instrumentální racionality přetvořené exaktní vědou a legitimované její autoritou, tedy v klimatu, které umožňuje provádět sociálně technologické experimenty pouze s ohledem na jejich čisté technickou proveditelnost (Imbusch 2005: 486).

Klíčovou úlohu při vytváření podmínek pro zločiny holocaustu připisuje Bauman moderní byrokracii. Její dokonalé fungování bez ohledu na zadaný cíl, rutinizace jejího počínání, dehumanizace objektů její správy, všechny tyto rysy, které diagnostikoval už Max Weber, vedou k tomu, že moderní byrokracie, byť nemusí nutně k holocaustu vést, mu určitě není schopna zabránit. Byrokracie, podobně jako věda a ve shodě s přístupem technokratů, vymaňuje své fungování z vlivu etických norem a morálních zábrán. Uvažuje jen o výši nákladů a srovnává je s dostupnými prostředky, přičemž se snaží stanovit jejich optimální kombinaci. Zygmunt Bauman krok za krokem dokumentuje, jak mašinerie na vyhlazení Židů pečlivě potlačovala vše impulzivní a afektivní, aby posílila chladný a nezúčastněný (a díky tomu mnohem efektivnější) průběh genocidy.¹⁴⁹

Za nejvíce znepokojivou považuje Bauman tu skutečnost, že ani otřesná zkušenost s holocaustem vyrůstajícím přímo ze základů modernity nepřiměla západní civilizaci (a její sociologii) k hlubším úvahám o zdraví modernity. Žijeme ve skutečnosti, která již jednou technizovaný holocaust umožnila. Žijeme ve strukturách, které ho mohou při jiné příhodné konstelaci umožnit znovu, a přesto své moderní recepty na řešení problémů vyvážíme do celého světa, jako kdyby se vůbec nic nestalo. Exportujeme struktury, jejímž slabým

---

¹⁴⁸ Moderní civilizace nebyla dostatečnou podmínkou holocaustu, s největší pravděpodobností však byla nutnou podmínkou (Bauman 2003: 46).

¹⁴⁹ Vražednou sloučeninu tvořila typicky moderní touha po sociálním plánování a inženýrství smíšená s typicky moderní koncentrací moci, typicky moderními prostředky a manažerskými dovednostmi (Bauman 2003: 125).

místům nechceme rozumět, a tím se vystavujeme nebezpečí, že nás příště zase něčím nechtěným a nečekaným zaskočí.

Bauman považuje totalitní režimy nikoliv za projev nedostatku modernity, nýbrž za vcelku logický důsledek propojení všech jejích problematických potencií. Holocaust i totalita jsou zvláštní projevy vysoce organizované a na vědecké řízení svého chodu orientované komplexní moderní společnosti. Osamostatněné médium (státní) moci se ve svém úsilí po nastolení řádu dopouští abnormálních zločinů posvěcovaných jinak normálními vědci, prováděných jinak normálními techniky a rutinně evidovaných jinak normálními úředníky.¹⁵⁰

Holocaust je tedy projevem zcela moderní snahy dokonale kontrolovat fungování systému. Kontrolní úsilí je přitom dovedeno do takové dokonalosti, že se zcela vymyká zpod kontroly lidské zodpovědnosti a nezadržitelně dehumanizuje celou společnost.

Je zřejmé, že Baumanova pozice je přímo protikladná teorii civilizace jednání Norberta Eliase. Podle Eliase vede proces civilizace k tomu, že agresivita a násilí jsou ze společnosti odstraňovány díky působení centralizované moci. Podle Baumana působí moc státu pouze jako kontejner, který násilí nelikviduje, nýbrž skladuje a přechovává, a to ve stále kondenzovanější podobě. Za příhodných podmínek ho pak může opět s velkou energií uvolnit, čímž vzniká totalitní systém.

V primitivních poměrech, kdy násilí bylo ještě jen porůznu roztroušeno v každodenním životě, měly etnické čistky podobu izolovaných a nárazových pogromů. Teprve poté, co stát celou společnost vnitřně pacifikoval, mohl vzniknout režim, který zorganizoval tyto čistky zcela systematicky, dokonale přesně, naprosto racionálně. Právě systematickost, přesnost a racionalita jsou přitom velkou chloubou modernity. Tato obludná forma zla přišla na svět nikoliv v důsledku rozpadu řádu, ale jako zvrácený doprovod touhy po vládě pořádku. Proto je, podle Baumana, zcela neudržitelné „pojetí moderní společnosti jako jednoznačně umravňující síly, jejích institucí jako civilizujících prostředků, její donucovací kontroly jako hráze chránící křehké lidství před přívaly živočišných vášní“ (Bauman 2003: 286).

Domyslíme-li Baumanovu diagnózu do důsledků, pak toho z lesku teorií modernizace mnoho nezbude.

Německý historik ekonomie Robert Kurz se v knize nazvané *Kolaps modernizace* (1994) pokusil vysvětlit povahu totalitních režimů nikoliv primárně pomocí kategorie moci a jejích vševládných ambicí, nýbrž jako výraz osamostatnění druhého z médií modernity – peněz.

---

¹⁵⁰ Dva nejhůře proslulé a nejkrajnější případy moderní genocidy se nezpronevěřily duchu modernity. Nevychýlily se nevyzpytatelně od hlavního směru civilizačního procesu. Byly nejdůslednějšími, ničím nemírnými výrazy tohoto ducha (Bauman 2003: 144).

Totalitní režimy se formují jako nástroje modernizace v hospodářsky zastojalých zemích. Teprve sekundárně bývá režim vyvážen do zemí, které již určitými fázemi modernizace prošly. V těchto zemích pak působí silně anachronicky.

Podstatou modernizace je, podle Roberta Kurze, přechod dříve naturální ekonomiky na systém zbožní výroby. Práce se mění na abstraktní práci, což má dopad jak v rovině makrostruktur, tak v rovině každodenního jednání. Společenské makrostruktury jsou ovládnuty „samopohybem peněz“, kdy směna na trhu už neslouží primárně společenskému zprostředkování spotřebního zboží, ale realizaci zisku, tj. přeměně mrtvé práce v peníze. Obrovské rozšíření nákupu spotřebního zboží je jen odvozeným jevem tohoto základního procesu. Na úrovni každodenního jednání souběžně s tím dochází k tomu, že se zisk stává nejvyšším účelem, nikoliv jen prostředkem k uspokojování životních potřeb. Samopohybu peněz je tak podřizováno veškeré společenské dění i veškeré jednání individuů.¹⁵¹

Standardní vzorec modernity, tedy samopohyb peněz uskutečňovaný skrze zbožní výrobu, tvoří podstatu kapitalismu. Jeho prvky byly přítomny již v podmínkách absolutistických monarchií, tedy v dobách, kdy se silný etatismus prolínal s počínajícím monetarismem. Výrazem této symbiózy se stala politika merkantilismu. Socialismus později leccos z této politiky převzal.

Systém sovětského socialismu byl stejně jako kapitalismus založen na abstraktní práci. Byl to systém opožděné, vynucené buržoazní modernizace. Neodstranil zákony zbožní výroby, pouze podřídil výrobu zboží politickým rozhodnutím. Podobně tomu bylo na počátku kapitalismu, v dobách osvíceného absolutismu, v dobách Francouzské revoluce i Napoleonova císařství. Ideologie „proletářské revoluce“ přitom dokonale zastírala, že sovětská společnost je jen vynuceným rekrutováním moderní dělnické třídy prováděným v režii všemocného státu.¹⁵²

Sovětský systém provedl ve velké historické zkratce podobnou disciplinaci obyvatelstva pro potřeby akumulace kapitálu, jaká na Západě probíhala o sto let dříve. Rozdíl byl v tom, že sovětská dělníci byli disciplinováni ve jménu „metafyzického proletariátu“. Státní teror měl populaci dodatečně vštípit ctnosti protestantské etiky, tedy maximální produktivitu při omezování spotřeby a ochotu odkládat odměnu do vzdálené budoucnosti. Šlo vlastně

---

¹⁵¹ Odtud pochází základní rozpor modernity: Peníze, které se staly svým samoučelem, se staví proti smyslově konkrétnímu světu. Produkty nepředstavují to, jak vypadají smyslově. Jsou produkovány jen kvůli vzniku nadhodnoty. Spotřební zboží je degradováno na pouhé průchozí stadium procesu zhodnocování abstraktní ekonomické hodnoty (Kurz 1994: 100). Marxova kritika systému zbožní produkce byla zapomenuta. A spolu s ní také povědomí o hluboké spřízněnosti západního a východního systému (tamtéž: 90).

¹⁵² Na Západě proletářská revoluce neproběhla počátkem 20. století proto, že Západ byl vyvinutější a nepotřeboval revoluci k dalším krokům buržoazní modernizace (Kurz 1994: 71).

o jakousi karikaturu protestantismu v napůl zesvětštělém a státně kolektivistickém provedení.

Problémy opožděné modernizace byly předefinovány jako specifické problémy reálného socialismu. Nešlo přitom o výstavbu socialismu jako alternativního společenského systému, ale právě jen o opožděné dohánění spotřebního kapitalismu. Veškeré zdroje nutné k prvotní akumulaci musely přitom být vymačkány z místního obyvatelstva. Nemohly totiž pocházet tak jako na Západě z drancování kolonií, a šance na to, že Západ uvolní na modernizaci Východu peníze bez tvrdých politických podmínek, byly nulové. Proto musel Sovětský svaz výrazně předdimenzovat etatistický model rozvoje, to znamená musel přeměnit celou společnost v kvazivojenskou mašinerii abstraktní práce, měl-li prosadit logiku kapitálu v zaostalé a izolované zemi.

Protože ovšem od počátků západní modernizace věda a technika výrazně pokročily, bylo nutno v rámci akumulace shromáždit mnohem větší prostředky, než kolik stačilo k nastartování kapitalismu o sto a více let dříve na Západě. Právě kvůli tomu musel sehrát mnohem větší roli stát. Měl-li si shora vynutit protestantský étos práce, musel být ještě absolutističtější než absolutismus.¹⁵³

Reálný socialismus vyzvedl ideologii práce a potlačil kapitál. Zvýraznil etatismus a odmítl monetarismus. Na tomto základu se rozvinula modernizace řady dalších zaostávajících zemí. Tyto země vybudovaly systém zbožní výroby při potlačení instituce konkurence. Konkurence byla nahrazena státním příkaznictvím. Vnitřní konkurence tak byla odstraněna ve snaze posílit konkurenceschopnost státního hospodářství navenek v soutěžení se zeměmi klasického kapitalismu.

Zrušení vnitřní konkurence vedlo ovšem k tomu, že se podle plánu zhodnocovalo zboží, jež z hlediska spotřebitele často nebylo vyhovující. To samo o sobě nijak neodporovalo logice systému zbožní výroby. Namísto konkurence určovaly podmínky a parametry výroby zboží byrokraticky stanovené normy. Hodnota výrobků byla dána tím, kolik času, energie a surovin se na jejich výrobu spotřebovalo. To zvýhodňovalo lenivost a plýtvání, kvalita výrobků byla přitom podružná. Namísto intenzivního rozšiřování trhu se v socialismu extenzivně zvyšovaly náklady. To vedlo k růstu cen. Také zisky podniků byly určovány byrokraticky, a sice podle výše nákladů. Takto stanovené kritérium zisku dále posilovalo inflaci nákladů. Žádný korektiv v podobě konkurence a bankrotů neexistoval. Podniky a celá odvětví v politickém zákulisí tvrdě soupeřily ve snaze získat maximum z přidělovaných prostředků. Aby byly výrobky vůbec prodejně, musel stát stále více subvencovat ceny.

---

¹⁵³ Tvrdost bolševiků nelze vysvětlovat, jak to činí mnozí historici, carismem a Orientem. Nebyl to režim podle Ivana Hrozného. Inspiroval se ještě hroznějším systémem německé pošty, kterou Lenin uváděl jako vzor bezchybné organizace (Kurz 1994: 75).

Vláda jedné strany byla politickou formou, která vznikla proto, aby se polokoloniální země, jako byly Rusko nebo Čína, v historicky krátké době staly průmyslovými zeměmi. Druhou průmyslovou revolucí založenou na vědě ovšem už takto nebylo možno zvládnout. Při nárůstu konkurence opřené o vědu a vyspělou techniku po druhé světové válce východní blok neudržel krok se Západem právě proto, že potlačil vnitřní konkurenci. Potlačení kapitálové stránky a zvýraznění práce nevedlo k vyřešení vnitřní rozpornosti východního systému zbožní výroby, ale pouze ke zmrzení jeho dynamiky. Krize společnosti abstraktní práce dolehla na státní socialismus proto, že nedokázal ve své zkosnatělosti pružně střídat strategii etatismu a monetarismu, jak to zcela běžně činí Západ.

Socialismus existoval ovšem historicky jen velmi krátce. V kronice lidstva, konstatuje Kurz, bude patrně zmíněn jen na okraji jako jedna z epizod procesu úpadku systému zbožní výroby. Byl to ve skutečnosti nejkřehčí prvek tohoto systému. Východní socialismus i jeho pád byly logickým vývojem modernity. Krizová logika systému zbožní produkce se však bude odvíjet dále.

Příčina kolapsu socialismu a stále viditelnějšího zaostávání zemí Třetího světa je, podle Kurze, společná. Spočívá v tom, že tempo vývoje neseného vědou je tak rychlé a natolik finančně náročné, že všechny země, které nepochodují v čele, upadají do bídy. V ekonomicky vyspělých zemích roste produktivita mnohem rychleji než v těch ostatních. Čím vyšší produktivita, tím vyšší kapitálová intenzita výroby a tím vyšší investiční náklady, jež jsou pro chudé země nedosažitelné. Čím vyšší podíl vědy na výrobě, tím větší požadavky na logistiku, infrastrukturu, výzkum a vzdělání, správu a služby. Nic z toho chudé země v dostatečném množství a kvalitě nemají.

Modernizace bývalých socialistických zemí byla velmi podobná modernizaci rozvojových zemí. Oba systémy vyvinuly silný stát, napodobily merkantilismus 17. a 18. století s jeho všemocnou byrokracií, vysokými dotacemi do výroby, do státního aparátu i do cen základních životních prostředků. Přesto nebyly schopny konkurovat zemím s vysokou produktivitou a kapitálovou intenzitou výroby. Výsledkem je jejich rostoucí zadlužení a postupující dezindustrializace.

Etatistické hříchy příkaznické ekonomiky založené na subvencích nebyly v zemích reálného socialismu, ani v zemích Třetího světa žádnou náhodnou chybou. Byly nutností, měly-li tyto ekonomiky alespoň dočasně přežít ve světovém systému zbožní produkce. K pokusům o modernizaci zemí Třetího světa došlo až po druhé světové válce, tedy v době, kdy západní ekonomika byla na ještě vyšším stupni produktivity než v době vzniku SSSR. Tradiční subsistenční ekonomika byla v zemích Jihu rozbita se stejnou brutalitou jako předtím v SSSR a ještě dříve v západních zemích. Vynucené otevření se světo-

vému trhu a vyšší produktivitě přitom zabránilo důsledné industrializaci většiny rozvojových zemí. Obyvatelstvo bylo v těchto zemích sice sehnáno z půdy, jen jeho zlomek byl však integrován do tovární výroby. Původní akumulace tak proběhla jen napůl. V rozvojových zemích byla industrializace od počátku pouze selektivní, byla omezena na ostrůvky vývozců na světový trh. Moderní sektor s odpovídající infrastrukturou existoval vždy jen jako cizí těleso ve společnosti, kterou nemohl do hloubky proniknout. Velká část obyvatelstva tak byla modernizována jen po negativní stránce, a totiž skrze zničení tradičních struktur, na jejichž místě ovšem nevzniklo nic nového. Převážná většina vykořeněných mas nebude nikdy „použita“, bude jen neproduktivně přežívat vně každé koherentní reprodukční struktury, konstatuje Robert Kurz.

Masy obyvatelstva ve Třetím světě tedy dnes nestrádají vinou kapitalistického vykořisťování. Naopak, strádají v důsledku toho, že k tomuto vykořisťování velkoplošně nedošlo. Proto v nich také nemůže být úspěšná sociálně demokratická reformní politika. Většina obyvatel rozvojových zemí se dnes skládá z peněžních subjektů bez peněz. Nemohou žít ani předkapitalisticky, ale ani kapitalisticky. Tuto situaci s nimi začínají sdílet masy lidí z bývalých socialistických zemí. Co mají tyto země nyní dělat? Každý krok v odbourávání státní byrokracie a v rušení subvencí jen dále urychlí proces jejich dezindustrializace, urychlí postup zahraničního zadlužování a zbídačení. Podle Roberta Kurze dnes už nejde o modernizaci postsocialistických společností, ale o to, jakých forem nabude jejich rozpad. Bývalé socialistické země zbytečně vzhlížejí k Západu. Měly by se už konečně dovtípit, že jejich osud leží na Jihu. Poválečnou prosperitu Západu se jim zachytit nepodařilo, a už ji ani nezažijí.

Lidé z Východu, domnívá se Kurz, stále ještě nepochopili, že příkaznická ekonomika se všemi svými doprovodnými rysy byla ve skutečnosti historickou cenou za to, že vůbec bylo možno po určité dobu existovat ve strukturách moderní průmyslové společnosti s jejím horizontem potřeb. Neumějí si představit, že to, co odmítli v nedávné minulosti, byla modernizace, a to ta jediná, která pro ně v rámci světového systému zbožní produkce vůbec mohla být historicky dostupná. Už pro ně nebude žádná další modernizace, jen strádání postkatastrofálních společností, které je bude provázet na cestě do sekundárního barbarství.

Po kolapsu Jihu a pádu Východu čeká nyní stejný osud také Západ. Ten dnes vypadá jako silný vítěz pouze ve srovnání se stavem Východu. Nejvyvinutější zbožní ekonomika nedokáže integrovat zbytek světa a sama na to doplatí – stane se třetí obětí, bude obětí svého vlastního vítězství.

Díky zapojení vědy do produkce potřebuje výroba stále méně pracovní síly. Výdaje na ni dnes tvoří zhruba jen desetinu výrobních nákladů. Proto výrobci

příliš nevydělají na přemístění výroby do zemí s lacinou pracovní silou, soudí Robert Kurz. Protože právě faktor laciné pracovní síly stále více ztrácí a ještě dále ztratí na váze, může být vysoký export udržen jen vyšší technizací a dalším vzrůstem produktivity, tedy při vysokém nasazení kapitálu. Úspěšné ostrůvky orientované na export, jež jsou základem tržní ekonomiky, nemohou dostatečně rozvinout vnitřní trh, protože kapitálově intenzivní obory zaměstnávají jen málo lidí a dále se jich budou ve světové konkurenci zbavovat. Ani ve vyspělých zemích nemůže tedy dojít k nárůstu kupní síly. Rozhodujícím faktorem přitom není nízká mzda těch, kdo pracují, ale neschopnost produkce založené na špičkových technologiích zaměstnat dostatečné počty lidí.

Konkurence výrobních a distribučních firem o snižující se kupní sílu se neustále zvyšuje. Kupní síla bude přitom dále klesat spolu s nárůstem nezaměstnanosti, v důsledku stagnace a poklesu platů i v důsledku poklesu sociálního zabezpečení.¹⁵⁴ Přesun stále většího počtu ekonomicky aktivních do oblasti služeb není lékem na tuto chorobu, ale jen její součástí. Služby jsou koneckonců závislé na průmyslu. Pokud by ekonomika severní a západní Evropy přestala fungovat, nemohli by Italové a Španělé prodávat svoji přírodu a kulturu turistům.

Krise, v níž se celý systém ocitl, je falešně interpretována. Jednou jako krize zemí Třetího světa, podruhé jako krize reálného socialismu. Jde však o krizi zbožní ekonomiky. Ta je zcela mylně považována za vítěze. Ve skutečnosti trh porazil třetí a druhý svět jen cestou ke svému sebezničení. Kapitalismus dosáhl takové produktivity, že stále větší masy lidí už nedokáže zapojit do procesu vykořisťování. Obejde se jednoduše bez jejich práce.

V předpovědi směřování dalšího vývoje nenajdeme u Roberta Kurze nic z optimismu modernizačních teorií. Eliminace produktivní práce v procesu stupňování rentability znemožňuje, aby krize byla vyřešena těmi, kdo pracují.

Ze hry vyřazuje také sociální demokracii, jejíž politika je založena na uzavírání kompromisů mezi kapitálem a prací. Kapitál dnes žije v domnění, že už takové kompromisy nepotřebuje.¹⁵⁵

Odpovědí na vyhrocené rozpory kapitálu, které už státy nedokáží otupovat, je dnešní vlna neoliberalismu. Její móda je však jen dočasná. Princip etatismu se jen přechodně stáhnul do pozadí v podobě zadluženého sociálního a zbrojařského státu a přenechal scénu monetarismu. Na vrcholu krize se však eta-

¹⁵⁴ Tvrdost vůči slabým, starým a nemocným vyrůstá v systému zbožní produkce z toho, že lidé jsou „platní jen tehdy, když jsou zdrojem abstraktní práce.“

¹⁵⁵ O tom, že úspěchy sociální demokracie byly podmíněny existencí východní formy modernizace a padají spolu s ní, je přesvědčeno více autorů: „Západní sociálně demokratické strany a jejich odborové centrály jednaly jako kdysi středověcí alchymisté, kteří se snažili přeměnit olovo ve zlato. Přeměňovaly strach kapitalistů z expanze komunismu v sociální výhody pro své klienty“ (Ziegler 2002: 33).

tistický moment opět prosadí v podobě státní správy nouzového stavu. Vztah zboží–peníze bude bráněn i za cenu státního teroru. Stát povstává, konstatuje Robert Kurz, jako Fénix z popela vždy, když je trh se svojí latinou u konce.¹⁵⁶

Dlouhodobě ovšem nemá, podle Kurze, žádný význam volat proti trhu na pomoc stát a naopak. Selhání státu a selhání trhu spolu úzce souvisí, protože moderní forma společenské reprodukce ztratila své funkční a integrační schopnosti. Světový trh prostě nemá žádné využití pro velkou část lidstva. Tam, kde tržní princip zatím funguje, rozkládá celou společnost a na jejím místě ponechává jen sebezahodnocující se lidské monády.

Stát nemůže být řešením dnešních rozporů, protože také on je jejich částí. Moderní stát je jen abstraktní všeobecností svých občanů vydělávajících peníze a každý zásah státu do společenské reprodukce musí tedy být „financovatelný“, tj. zůstává závislý na tržním procesu a tím na základní fetišistické struktuře, která diktuje tok všech zdrojů.

Předpokladem řešení je odmonetarizování společnosti, tedy oddělení produkce a rozdělování zdrojů od logiky peněz fungujících v uzavřeném systému, který se už dávno odtrhl od skutečných lidských potřeb. Jádrem onoho odmonetarizování společnosti by mohlo být jen překonání firemní logiky zhodnocování peněz. Podnikový zisk v peněžní podobě se stal kontraproduktivní. Je stále iluzornější považovat ho za kritérium úspěšnosti, protože už nedokáže zahrnout celkové a následné společenské náklady, a to zejména v podobě sociálních a ekologických poškození, která trh zcela rutinně produkuje.

Jak vidno, Kurzova a Baumanova analýza logiky totalitních režimů a směřování moderní společnosti obecně má řadu styčných bodů. Vznik totalitních systémů není považován za náhodné vybočení z jinak normálních moderních poměrů. Podle Baumana byly všechny skladebné prvky totality už dopředu dodány vývojem moderní společnosti. To platí v případě byrokracie jakožto mašinerie schopné a ochotné zůřadovat cokoliv, v případě technologií umožňujících zabíjet na dálku, v případě expertního vědění, které je odpojeno od zodpovědnosti. Bylo jen otázkou času a konkrétních okolností, kdy se tyto faktory propojí ve službách barbarského násilí. Podle Roberta Kurze se zase všechny dosavadní koncepty modernity, včetně socialismu, pohybují, ať již vědomě, či nevědomě v kontextu sebezahodnocování peněz, což je opět princip instrumentální racionality ovládající celou společnost a podřizující si ji. Konečným výsledkem v tomto případě není surové násilí holocaustu, nýbrž

---

¹⁵⁶ Mezi funkcemi státu, které nemůže převzít trh, uvádí Robert Kurz správu bídy, výkon kapitalistické planetární policie, vedení státního teroru proti výbuchům nespokojenosti, správu důsledků ekologických katastrof, kontrolu masové imigrace z Jihu a Východu, vedení protekcionistické obchodní války. To vše si vynucuje kapitalisticky neproduktivní peněžní transfer (Kurz 1994: 261).

mnohem něžnější forma barbarství, která společnost neterorizuje, nýbrž rozkládá, a její členy nezabíjí, pouze je činí zoufale nadbytečnými.

Prognózy obou badatelů se od sebe příliš neliší. Zygmunt Bauman se obává, že holocaust, který byl již jednou možný, zůstává hrozbou i do budoucna. Podle Roberta Kurze povedou rozpory moderní výroby zboží i ve vyspělých zemích k povolání státní moci, která bude terorizovat obyvatelstvo přebytečné z hlediska produkce a nezajímavé z hlediska spotřeby. V tomto smyslu lze chápat jeho ironickou poznámku o tom, že „reálný socialismus posmrtně přece jen vítězí, a to právě díky tomu, že se zhroutil“ (Kurz 1994: 261).

V konfrontaci s oběma přístupy si dovolíme vyjádřit přesvědčení, že pochmurné vize hrozby nové organizované totality nemusejí dojít svého naplnění. Odpovídají poměrům organizované modernity, jejíž vlastnosti byly dovedeny až do barbarizované podoby. Dnes však žijeme v jiné době, v době dezorganizované modernity, v době nástupu sítí. Hrozba barbarizace společnosti tím sice zdaleka nemizí, nabývá však výrazně jiné podoby.¹⁵⁷

5.3 Neorganizované barbarství

Jaké podoby by mohla nabýt modernita v podmínkách, které jsou navozeny postupujícím ovládním celé společnosti imperativem ekonomiky a kolonizací veřejného prostoru soukromým zájmem? Na jakých principech může být uspořádána společnost, ve které bude síla i význam státu ustupovat do pozadí a prerogativy státní moci budou přecházet na soukromé subjekty? Společnost, ve které bude veřejný sektor procházet silící erozí a ty služby, které dříve poskytoval, budou jedna po druhé důsledně privatizovány. V takové společnosti nepochybně poroste poptávka po zajištění bezpečí spolu s tím, jak bude ustupovat monopol státu na jeho garanci. Populace bude stále více rozdělena na ty, kdo jsou schopni platit si nadstandardní individuálně poskytované služby, a na ty, kdo budou odkázáni na různé formy svépomoci.

Společnost s nápadně podobnými rysy zde už kdysi byla. Bylo to v době úpadku centrální moci, kdy stát měl jen symbolický význam a veřejný sektor neexistoval. Ochrana a bezpečí byly v rámci privilegovaných vrstev tehdy zajišťovány skrze pouta vzájemné závislosti mezi konkrétními, formálně svobodnými lidmi. Rozdrobení veřejné moci vytvářelo v každé zemi složité

---

¹⁵⁷ Naznačuje to například Claus Offe, když ve stati nazvané „Moderní barbarství: Přirozený stav v malém formátu?“ konstatuje: „Nikoliv velké události zinscenované státem (jako např. Rudí Khmérové či vojenská diktatura v Argentině), nýbrž nestátní formy násilí v rámci jen zdánlivě občanské společnosti a její ekonomiky vytvářejí největší část fenoménu barbarství, které nás dnes znepokojuje (Offe in: Miller, Soeffner 1996: 270). Ještě lapidárněji to vyjádřil Alain Minc v knize *Nový středověk*: „Dnes neohroží Orwellův 1984, ale spíše návrat zákona džungle“ (Minc 1993: 68).

vztahy v hierarchii autonomních instancí, které vykonávaly ve vlastní režii a ve vlastním zájmu ty formy moci, jež bývají normálně připisovány státu. Jedná se o feudální společnost (Ganshof 1982: 11).¹⁵⁸

Taková sociální realita se rodí ze situace, kdy veřejná moc již není schopna zajistit bezpečí obyvatel a ve společnosti narůstá všeobecná nejistota.¹⁵⁹ Mnoho lidí má potřebu ochrany a hledají někoho, kdo by byl schopen a ochoten je ochránit. Množství formálně svobodných lidí se proto uchyluje do služeb jiných lidí, přičemž je jim nejednou dovoleno zachovat si status svobodné osoby. Jsou to lidé sice svobodní, avšak závislí (Ganshof 1982: 20).

Běžně je feudalismus chápán velmi schematicky a bývá spojován s dobovými rysy evropského středověku, které nejsou pro jeho vymezení nejdůležitější. Ze sociologického hlediska je dosud nejpodnětější to vymezení feudalismu, které podal Max Weber. Weber neomezuje feudalismus na evropský středověk. Kromě lenního feudalismu vázaného na držbu půdy hovoří také o feudalismu antickém, ve svých studiích o agrárních poměrech v antice hovoří o feudalismu městském a v typologii obsažené v díle *Wirtschaft und Gesellschaft* také o feudalismu liturgickém, patrimoniálním a „svobodném“, který kromě podtypu feudalismu lenního zahrnuje též feudalismus družinný (gefolgschaftlich), prebendální a opět antický městský feudalismus.

Všechny typy feudalismu mají u Webera společné to, že společnost je rozdělena na panskou vrstvu válečníků a na závislé obyvatelstvo, které není ozbrojeno, je ovládáno a zároveň ochraňováno válečníky. Za feudální v nejširším slova smyslu označuje tedy Max Weber takové sociální útvary, ve kterých proběhla dělba práce mezi mobilními válečníky z povolání a usedlou masou obyvatelstva, která po formální stránce může být svobodná, vojensky je však bezcenná.¹⁶⁰

Zatímco ve středověku byl panský stav vázán na pozemkové vlastnictví, pro starověk je příznačné, že vrstva feudálních válečníků se usazuje ve městě a odtud ovládá okolí. Pro antický feudalismus je město konstituujícím činitelem, zatímco ve středověkých poměrech působí rušivě, rozkladně. Také postavení feudální vrstvy v antice bylo spjato s držbou půdy, rozhodující však je, že v protikladu ke středověkým poměrům pramenilo pozemkové bohatství sta-

---

¹⁵⁸ Také Georges Duby klade při vymezení feudalismu velký důraz na to, že tento systém se rozvíjí ve společnosti, ve které došlo k rozkladu dřívě existující centrální státní moci (Duby 1996: 161).

¹⁵⁹ Právě takovou atmosféru všeobecné nejistoty, jež se šíří v moderní společnosti, analyzuje ve svých pracích francouzský sociolog Sebastian Roché, a to jednak v souvislosti s narůstající kriminalitou a projevy vandalství (Roché 1996), jednak s nárůstem počtu a významu soukromých „obchodníků s bezpečím“ (Roché 2004).

¹⁶⁰ Takto široce chápáný feudalismus umožňuje Weberovi zachytit protikladnost patriarchálních a popatriarchálních poměrů a rovněž vyzvednout protikladnost vývoje v antice a ve středověku. Různé typy feudalismu přitom kromě středověké Evropy nalézá také ve východní Asii a u starých amerických kultur, právě jako v Babylónii, ve starém Egyptě či v antické Spartě.

rověké šlechty především ze zisků nabytých prostřednictvím členství v polis. Jednalo se zejména o zisky z námořního obchodu, které byly teprve sekundárně vloženy do půdy nesoucí rentu.¹⁶¹

Pro feudalismus v užším slova smyslu považuje Weber za definiční znak existenci osobního vztahu věrnosti s přesně vymezenými vzájemnými povinnostmi obou stran. Tento vztah bývá reciproký. Ten z partnerů, který ve vztahu dominuje, také druhé straně něco dluží. Jde především o ochranu navenek a o zajištění obživy, o pomoc v hmotné nouzi. Také podřízený partner je připraven podpořit svého pána v mimořádně kritických situacích, například vykoupit ho ze zajetí, přispět na výzbroj jeho syna či na svatební výbavu jeho dcery apod. Tyto vztahy vzájemné pomoci, ochrany a závislosti mají podobu nepsaného kontraktu, který se v případě lenního feudalismu realizuje mezi těmi, kdo stojí výše než prostá masa svobodných. Ve všech případech však propojují mobilní válečníky schopné sebevyzbrojení s masou obyvatelstva, která je po vojenské stránce méněcenná.¹⁶²

V souvislosti s feudalismem věnuje Weber značnou pozornost instituci klientelismu, jenž má s tímto zřízením řadu styčných rysů. Také klienti tvoří v jistém smyslu družinu svého pána a jsou s ním svázáni poutem věrnosti, které je obousměrné. Toto pouto není stanoveno právně, je záležitostí ustavených, platných zvyků. Klienti nejsou schopni sebevyzbrojení a jsou neplnoprávní před soudem.¹⁶³ Už v antice, jakož i později ve středověku doprovázejí svého pána do boje a bývají přitom vyzbrojováni na jeho náklady. Podporují pána v případech, kdy se dostane do potíží, a představují jeho politickou oporu v mocenských střetech. On naopak své klienty zastupuje před soudem, opatřuje jim půdu a chrání je svou mocí. Již v antice a také později ve středověku byly rody mocných patronů nejednou schopny podnikat na vlastní pěst se svými klienty velká tažení proti cizím městům či feudálům.

---

¹⁶¹ Šlechtičtí bojovníci byli totiž ve středověku i v antice vždy především rentiéry. Pokud sami podnikali, pak nikdy ne přímo, spíše jen formou komendy nesli riziko s vlastním podnikatelem. S rytířským stylem života, který byl stejně silným pojítkem vrstvy válečníků jako jejich urozený původ, se osobní podnikání neslučovalo.

¹⁶² Max Weber považuje za feudální i takové vztahy, ve kterých nefiguruje propůjčení půdy v podobě léna (družinný feudalismus), ale i vztahy, kterým chybí prvek věrnosti a kde „lenící“ nestojí výše než masa svobodných (prebendální feudalismus). Jak ukazují Weberovy rané studie o agrárních poměrech ve starověku (Weber 1924), jeho pojetí feudalismu se původně formovalo v souvislosti s analýzou poměrů příznačných pro historické stadium v antickém Řecku, konkrétně pro období ve vývoji měst, jež označuje názvem „města urozených“. Pro tato města je na jedné straně charakteristická absence vnější autority, která by si nad nimi (podobně jako tomu bylo v evropském středověku) nárokovala politickou moc. Jejich mocenskými soupeři jsou kromě barbarů opět jen jiná města. Na druhé straně je pro ně příznačná nerovnost postavení mezi urozenými válečníky, kteří jsou ve městě usazeni a společně je ovládají, a svobodnými vlastníky usedlými na půdě v okolí města. Ti jsou politicky a zejména právně bezmocní, jsou vystaveni hrozbě dlužnictví a jsou donuceni vstupovat do klientelských vztahů s příslušníky městské válečnické šlechty.

¹⁶³ Dědictví klientů v antice původně spadalo na pána či jeho rod. S tím souviselo, že ženské příslušnice klientely se původně nesměly provdat bez souhlasu patrona mimo okruh jeho klientů.

Max Weber zdůrazňuje, že jako typ panství se feudalismus vyvíjí ve společnostech, kde už se rozpadla prvotní rovnost, zároveň v nich však nepůsobí byrokracie a státní moc má jen symbolické pravomoci. V těchto podmínkách vládou ti, kdo se vyznačují trénovaností pro vojenské povolání, kdo jsou schopni sebevyzbrojení a dokáží žít specifickým, rytířským životním stylem. Jejich majetek vzniká v antice primárně z válečné kořisti či obchodu, původně se rekrutují z vrstvy věřitelů. Feudalismus vzniká tam, kde se rozkládá původní rovnost a vrstva mobilních válečníků ovládá masu usedlých.

Můžeme se nyní pokusit tento rozbor feudálních poměrů zobecnit. Schopnost sebevyzbrojení, která podle Maxe Webera tvoří hlavní definiční znak vrstvy feudálů, je dobově podmíněným výrazem mnohem obecnější schopnosti čelit na vlastní náklady hrozcím rizikům a zároveň takovou ochranu poskytovat těm, kdo „sebevyzbrojení“ nejsou schopni. Schopnost sebevyzbrojení neznamená nic jiného než připravenost krýt z vlastních zdrojů náklady pojištění proti rizikům, jež v dané době převládají. Feudální jsou pak takové poměry, v nichž faktickou moc má vrstva těch, kdo jsou schopni (při neexistenci veřejného sektoru a absenci centralizované státní moci) čelit na vlastní náklady rizikům a poskytovat tuto ochranu za určité protislužby také druhým v rámci sítě svých klientů.

Ve feudální společnosti absentuje silná centrální moc a chybí v ní sektor veřejných služeb. Rizika, která přináší život v této realitě, jsou v tomto ohledu nepojistitelná. Proto je nutno ochranu před nimi zajišťovat pomocí vazeb, které jsou k dispozici, tedy prostřednictvím klientelismu.

Nežijeme pochopitelně v antice ani ve středověku. Tehdy byl feudalismus ochranou před „přírodními“ riziky ve smyslu ohrožení přicházejících zvnějšku společnosti, ať již měly podobu hrozby cizích nájezdníků, či neúrody. Jak ukázal Otto von Gierke, feudalismus byl jedním ze stupňů ve vývoji stále abstraktnějšího a stále neosobnějšího systému zajištění před riziky, vůči nimž jsou jednotliví lidé bezbranní. Výsledkem celého tohoto dlouhého vývoje se stal systém moderní společnosti, jenž vytvořil nové a umělé prostředí, které se vsunulo mezi člověka a přírodu. Toto sociální prostředí však může snadno nabýt podoby jakési nepřirodní, společenské džungle, které lidé kvůli její vysoké komplexnosti a abstraktnosti vztahů, jež v ní vládou, opět nerozumějí a vůči jejímž ohrožením jsou opět podobně bezbranní, jako byli dříve vůči přírodním hrozbám. Mohou se proto snadno v nových, moderních kulisách vrátit ke staré taktice, založené na vztazích osobní ochrany mezi sice svobodnými, avšak nerovnými subjekty. Jinými slovy: v klasickém feudalismu byla část společnosti nucena dát se do služeb těch, kdo „byli schopni sebevyzbrojení“, v zásadě proto, že nebyla jinak pojištěna proti hrozbám, jež přicházely zvnějšku společnosti. Postmoderní refeudalizace by přivedla pod

ochranná křídla nových magnátů ty, kdo nejsou pojištěni vůči rizikům, která přicházejí přímo zevnitř společnosti.

Již při zběžném pohledu lze v současné době zahlédnout řadu rysů, jež nápadně připomínají poměry, za nichž se dařilo klasickém feudalismu. Zeslabování moci státu vytváří mocenské vakuuum a v něm narůstá prostor pro zvýraznění vlivu soukromých subjektů moci. Tomuto procesu napomáhá přechod formálních organizací do podoby sítí doprovázený voláním po odbourání byrokracie. Postupující krize sektoru veřejných služeb (prohlubující se veřejná chudoba) a výrazné šíření osobních služeb vytváří předpoklady pro vznik systému, který – podobně jako feudalismus – sektor veřejných služeb prakticky nezná. Stagnace středních vrstev vede k dualizaci společnosti na málo početnou privilegovanou elitu, která žije vysoce mobilně, a na nižší vrstvy, jejichž život je mnohem více lokalizován. Dochází k segregaci elity od obyčejných lidí, s nimiž (s výjimkou osobních služebníků) přestává sdílet společný prostor. Zároveň dochází k nápadnému vzestupu spekuláčních ekonomických aktivit, jejichž historické předchůdce Max Weber považoval za projev kořistnického kapitalismu (Beutekapitalismus), spojoval je s chováním vrstev honorací a kladl je do protikladu s řádným, protože kontinuitním kapitalistickým podnikáním. Řada badatelů navíc diagnostikuje opětné promíchávání veřejného a soukromého, jež vrací společnost do předmoderních dob. Dochází k rozmachu klientelismu, tedy formy distribuce moci, jež je spojena s účastí v neveřejných a jen selektivně dostupných sítích vlivu.

Všechny tyto a mnohé další rysy, které více či méně připomínají doby klasického feudalismu, se však týkají spíše jen povrchu společenské reality. Podstatné je, že všechny jsou spojeny s nejistotou šířící se v rámci individualizované společnosti, s nejistotou, jež je vyvolávána expanzí principu sítí. Právě ve „společnosti individuí“ enormně vzrůstá poptávka po nových formách ochrany, neboť individualizace jednak staví každého vně vazeb primární ochrany, jednak ho činí nedůvěřivým vůči státům provozovaným způsobům sekundární ochrany, které navíc procházejí vážnou krizí. Individualizace v tomto kontextu znamená, že jedinec už nemůže počítat s primární sociabilitou (byl osvobozen od přirozených vazeb), zatímco sekundární sociabilitu vnímá jako něco, co není slučitelné s jeho jedinečností a co odporuje jeho individualizovaným ambicím. Moderní společenský kontrakt, spočívající na nepsané smlouvě mezi individuí a státem, který jim zajišťuje ochranu, je radikálně ohrožen v situaci, kdy stát přestává garantovat jak existenci společnosti zaměstnání, tak také zachování sociálních práv. „Stát přestává být schopen uspokojovat závazky, které na sebe v minulosti vzal a které ani dnes nepřestává hlásat“ (Roché 2004: 153).

V této situaci může dojít k tomu, že jedincům nezbude, než se rozpomenout na strategie přežití, jež se opakovaně osvědčovaly v minulosti všude tam, kde, jak zdůrazňuje Max Weber, došlo k rozpadu prvotní rovnosti a přitom společenská organizace nebyla zajišťována státně byrokratickou formou.

Tyto strategie mohou nabýt podoby klientských sítí, jež propojují ty, kdo jsou schopni existujícím rizikům na vlastní náklady čelit (jsou schopni „sebevyzbrojení“), s částí těch, kdo tuto schopnost nemají, přitom však odmítají žít v trvalé nejistotě a marně hledají adekvátní ochranu v existujících systémech ochrany a pojištění.

V zásadě lze říci, že vztahy mezi patronem a jeho klienty se rozvíjejí všude tam, kde jisté žádané statky a služby nejsou na prodej a jejich cena tedy není vůbec stanovena. Klientelismus je institucí, která reguluje distribuci těchto statků mezi vyvolené. Vyvolenost patrona přitom spočívá v tom, že on osobně má k žádaným statkům přístup. Vyvolenost klientů zase v tom, že mají (na rozdíl od jiných) přístup k patronovi. Klientelismus je založen na nerovnosti obou stran, tato nerovnost však přestává být vnímána jako něco nežádoucího, pokud umožňuje vstupovat do klientských sítí, a získávat tak „po známosti“ to, co je druhým nedostupné.¹⁶⁴

V důsledku flexibilizace trhu práce a krize společnosti zaměstnání prudce roste poptávka po jistotě a bezpečí. V důsledku prohlubujících se potíží institucí sekundárního zajištění klesá možnost uspokojovat tuto poptávku dosavadním způsobem. To je nejdůležitější rys postupující krize sociálního státu.¹⁶⁵ Jako výsledek krize obecných, vysoce abstraktních mechanismů pojištění je možno očekávat vzestup významu zcela konkrétních meziosobních vazeb, skrze které bude pomoc v kritických situacích, ochrana a bezpečí distribuována netrzním a přitom nebyrokratickým a nestátním způsobem. Je možno očekávat, že při slábnutí veřejného sektoru a systémů pojištění budou lidé stavět proti abstraktním sítím ekonomiky právě konkrétní sítě osobní ochrany.

Hlavním principem dnešní fáze modernizace je nástup sítí, které vytlačují formální organizace, počínaje oblastí ekonomických aktivit. Sítě jsou prastarou formou sociálního uspořádání. Jednotlivci a celé skupiny se v různých dobách spojovali do více či méně přechodných uskupení bez pevné struktury. Jak ukázal zatím nejúplněji španělský sociolog Manuel Castells (2000),

---

¹⁶⁴ Existuje poměrně rozsáhlá literatura zabývající se fenoménem klientelismu z hlediska sociologie obecné a především historické sociologie. Je příznačné, že historické analýzy klientelismu se zaměřují na období, kdy státní moc byla buďto ještě málo vyvinutá, anebo přechodně zesláblá. Podrobněji o této literatuře viz (Keller 1995).

¹⁶⁵ Zygmunt Bauman hovoří v souvislosti s pádem záruk, jež poskytoval svým občanům sociální stát, o snáhách státní moci udržovat svoji legitimitu a nepostradatelnost tím, že bude dramatizovat jiné druhy rizik a nebezpečí a namísto sociální ochrany bude posilovat policejní ochranu. Tuto novou strategii označuje termínem „vzájemně zajišťovaná zranitelnost“ (Bauman 2004).

moderní informační technologie povznesly síť na kvalitativně zcela novou, historicky bezprecedentní úroveň.

Právě síťové uspořádání umožňuje firmám cíleně dávkovat nejistotu nejen svým zaměstnancům a subdodavatelům, ale i celým regionům a státům. Právě síť, tentokrát na úrovni mezosobní, se mohou stát nástrojem, s jehož pomocí se budou postižení snažit tuto nejistotu snižovat. S pomocí sítí jednotlivci kolem sebe vytvářejí okruh, který jim umožňuje filtrovat vnější tlaky a organizovat svůj život uprostřed vztahů stále početnějších a stále epizodičtějších (Martuccelli 2002: 71).

Na bázi sítí lze přitom ochranu zajišťovat tak jako vždy v minulosti v zásadě dvojitým způsobem. Budto lze budovat síť s lidmi sobě rovnými (pak hovoříme o komunitách či společenstvích), anebo lze vstupovat do sítí, v nichž partneři mají různě velkou moc (pak můžeme hovořit o sítích klient-ských).¹⁶⁶

Moderní společnost, která vyrostla přes řadu mezistupňů z klasického feudalismu, může vyústit v jakýsi postmoderní feudalismus.¹⁶⁷ Příliš úzká analogie vedená mezi předmoderním feudalismem a tím, co by bylo možno nazvat postmoderním feudalismem, jistě vyvolá řadu námitek. Je přece známo, že moderní společnost na rozdíl od tradiční společnosti vysoce vyzvedává hodnotu individuální svobody. Některé formy klasického feudalismu však byly dobře slučitelné s osobní svobodou a v rámci lenního feudalismu dokonce platilo, že vazal musí být osobně svobodný, nesmí náležet do patrimoniální moci pána. Samotná formální svoboda ještě nemusí dávat možnost čelit vlastními silami existujícím rizikům, a právě zde se otevírá prostor pro refeudalizaci společnosti.

Pro klasický feudální vztah byla příznačná relativní trvalost a nadosobní závaznost ochranného svazku, který byl posvěcován pomocí náboženské symboliky.¹⁶⁸ V moderní společnosti s deregulovanými normami nelze takovou

---

¹⁶⁶ Teorie sítí rozlišuje různé typy sítí: kromě tržních sítí také komunikační, příbuzenské, síť afinity, podpory, mobilizace (Lemieux 1999). Všechny jejich vlastnosti se sbíhají právě v klientských sítích. „Síť klientelismu mají schopnost zahrnout do svých transakcí všechny obsahy, o nichž byla řeč v předchozích kapitolách. Cirkulují v nich informace, ale také materiální statky. Často dochází k tomu, že se vazby klientelismu ustavují mezi příbuznými, a dokonce i tehdy, když tomu tak není, bývá vazba mezi patronem a klientem nejednou pojata podle vzoru příbuzenských vazeb. Podpora poskytovaná klientovi funguje často podle modelu sítí podpory a soupeření mezi patrony vede k situacím podobným těm, v nichž jsou aktivizovány síť mobilizace“ (Lemieux 1999: 121).

¹⁶⁷ Podobnou myšlenku vyslovuje například Christoph Butterwege, když hovoří o „postmoderním středověku“, tedy o společnosti, která za clonou neustálých inovací obnovuje poměry, jež připomínají společnost stavovských privilegií s nepřekonaným patriarchátem a se sítí ochranných vazeb budovanou na úrovni rodinných a sousedských vztahů (Butterwegge 2001: 16). V abstraktnější rovině vyjádřil podobnou myšlenku již koncem třicátých let 20. století Norbert Elias, který konstatoval možnost regrese sociálních vztahů, v jejímž průběhu může jednání, jež označujeme za civilizované, opět sklouznout na úroveň, kterou možná jen mylně považujeme za nevrtné překonanou (Elias 1991: 185).

¹⁶⁸ Případy, kdy vazal mohl svého pána legitimně opustit, byly pevně dány. Jednalo se o situace, kdy pán

závaznost očekávat. Tento rozdíl je však spíše jen rozdílem v míře, nikoliv v kvalitě. Obrovský význam, který byl v klasických feudálních vztazích přisuzován zachování vzájemné věrnosti mezi pánem a vazalem, svědčí o tom, že i v tehdejší prostředí byla vzájemná loajalita, právě tak jako dnes, krajně nedostatkovým statkem. Také ve středověku byly poměrně časté případy porušení lenní věrnosti, a naopak další prohlubování krize systémů sekundárního pojištění může vést k rozvoji trvalejších vztahů a k jistému relačnímu usazení velké části členů (post)moderní společnosti. I když se běžnou normou této společnosti nemusí stát přímo felonie, bude pravidlem jistě spíše vztah typu „homagium simplex“ než model označovaný jako „homagium ligium“.¹⁶⁹

Je možné pochopitelně formulovat zásadnější námitku: Feudalismus jako způsob meziosobní formy ochrany mezi nerovnými se rozvíjel v prostředí, ve kterém neexistovaly abstraktní, zobecnělé, neosobní struktury sociálních systémů. Proces generalizace, jenž vedl k jejich vytvoření, každou možnost návratu k feudalismu zdánlivě nevratně uzavírá.

Je pravda, že fungování moderní společnosti je založeno na existenci takových neosobních systémů. Moderní společnost je hustě protkána četnými „konvencionalizacemi“ a „vyvazujícími mechanismy“.¹⁷⁰ Postmoderní refeudalizace by ovšem nemusela přinést zánik moderních konvencionalizací ani expertních systémů. Znamenala by pouze, že postmoderní patroni mohou využívat své pozice v těchto systémech jako jednoho ze zdrojů své schopnosti budovat kolem sebe více či méně košaté sítě závislých klientel. S rozpouštěním formálních organizací v sítích totiž ani v nejmenším nemizí mocenská asymetrie. Pouze se nebývale zvýrazňuje osobní charakter vztahů, jež byly dříve podřízeny všeobecně závazným organizačním pravidlům. Vzniká tak vskutku

---

usiloval svému vazalovi o život, svobodu, či o majetek, když poškodil někoho z jeho rodiny, když ho nebránil, třebaže mohl (Ganshof 1982: 59).

¹⁶⁹ Ve středověku označoval termín homagium simplex situaci, kdy leník mohl přijmout léna od více pánů, zatímco termín homagium ligium znamenal, že leník může přijmout léno pouze od jednoho pána. Podle Maxe Webera byl druhý z obou vztahů příhodný pro budování centrální státní moci. Podrobněji o odstupňované věrnosti vazalů vůči různým pánům (Ganshof 1982: 164).

¹⁷⁰ „Konvencionalizacemi“ rozumí Peter Wagner obecné systémy pravidel jednání a rozhodování, které je možno zcela univerzálně aplikovat bez ohledu na specifický kontext konkrétního prostředí. Právě pomocí konvencionalizací vtáhla organizovaná modernita prakticky všechna individua žijící společně na teritoriu téhož státu do organizovaných praktik, uvnitř kterých měli členové společnosti – při dodržování předepsaných konvencí, norem a pravidel – zaručenu možnost relativně vysoké vzesupné mobility. Individuální svoboda aktérů tak byla vpletena do pevného rámce organizovaných praktik, což propůjčovalo celé konfiguraci značnou stabilitu (Wagner 1995: 131). Anthony Giddens popisuje pomocí pojmu „vyvazující mechanismy“ a „expertní systémy“ skutečnost, že lidé v moderní společnosti jsou stále více závislí na systémech, které jsou tak rozsáhlé a komplikované, že je sami nepřehlédnou, a jsou tak závislí na vědění, které je natolik specializované, že si jeho platnost mohou jen stěží ověřit. Oplátkou za jejich důvěru v tyto systémy a v expertní vědění se jim dostává možností, které neměli v dobách, kdy žili svázáni svojí lokalitou a byli podřízeni rytmu času, který v ní bez ohledu na okolní dění svým vlastním tempem plynul. Důvěra v obecné systémy je, podle Giddense, pro život moderního člověka právě tak důležitá, jako bývala dříve důvěra v konkrétní osoby, s nimiž lidé ve své lokalitě přicházeli do kontaktu (Giddens: 1990).

postmoderní směr: Vztah patron–klient znamená návrat k osobním vztahům závislosti, rozvíjeným zpravidla na lokální bázi. Patroni ovšem mohou využívat jako zdroje své moci ty pozice, které zauímají v rámci nadlokálních abstraktních systémů globalizovaných konvencionalizací. V postmoderním feudalismu není pán ve vztahu ke svým zdrojům omezen žádnou lokalitou (může je čerpat z globálních konvencionalizací), zatímco „poddaný“ nemá v lokalitě oporu, musí nabízet své služby kdekoliv, vázanost na lokalitu ho znevýhodňuje.¹⁷¹

V klasickém evropském lenním feudalismu pocházela moc feudálů z půdy, která byla obdělávána závislými rolníky. Předpokladem panství feudálů bylo, aby rolníci tuto půdu neustále obdělávali a kultivovali. Namísto společnosti předprůmyslové žijeme dnes ve společnosti postprůmyslové. Jakousi analogií feudální renty se může stát výnos z provozu konvencionalizací. Celá populace musí být konformní, mají-li tyto konvencionalizace v podobě automobilové kultury, mediálního průmyslu, obchodních řetězců, řetězců stravování a podobně dostatečně vynášet, tedy nejen dostatečně pojišťovat privilegované, ale poskytovat jim i prostředky k budování klientských sítí.

Nelze tedy vyloučit, že pokud se bude společnost stále výrazněji rozdělovat na ty, kdo jsou schopni ve vlastní režii čelit rizikům a ochraňovat před nimi i jiné, a na ty, kdo se před riziky sami ochránit nedokáží (a dosavadní pojistné systémy budou selhávat), pak je otevřena cesta k refeudalizaci. To, zda se po ní společnost skutečně vydá, by pak záviselo už jen na jediné okolnosti. Na tom, zda by vysoká poptávka po ochraně ze strany klientů byla doprovázena ochotou patronů tyto klienty či jejich část chránit.

K čemu by je mohli potřebovat? Při úpadku veřejného sektoru služeb bude nepochybně narůstat význam osobního služebnictva. Jádro budoucích klientů by mohla tvořit masa lidí, kteří ve společnosti služeb, jež nemá prostředky na provozování veřejných služeb, fungují jako „noví sloužící“. Tak jako dříve v koloniích a jako i dnes v mnoha zemích Třetího světa, je také v průmyslových zemích rostoucí masa lidí redukována na to, aby soupeřili o „privilegium“ prodávat své osobní služby těm, kdo mají vysoké příjmy (Gorz 1988: 355).¹⁷²

---

¹⁷¹ Jak upozorňují Hardt s Negrim, feudalismus dokáže velice dobře propojovat rovinu teritoriální moci s fungováním vyššího, nadlokálního řádu. Ve středověkém evropském systému se od vazalů vyžadovalo, aby stavěli ozbrojence a odváděli daně tomu, kdo reprezentoval moc impéria. Středověký feudalismus i moderní mafie dokazují, že samostatnost lokálních pánů nestojí v protikladu k moci impéria, obě se naopak podporují a navzájem zvyšují svoji efektivitu (Hardt, Negri 2003: 351).

¹⁷² Jak konstatuje André Gorz, většina z 15 milionů pracovních míst vytvořených v průběhu osmdesátých let 20. století ve Spojených státech má charakter míst osobních sloužících, ovšem v modernizované podobě. Tito lidé se ucházejí o „privilegium“ poskytovat své osobní služby těm, kdo si udržují vysoké příjmy (Gorz 1988: 355). Podmínkou masivní tvorby zaměstnání v USA, která vedla k poklesu nezaměstnanosti koncem 20. století, byla dualizace statusu a příjmů. Bohatí se nechávají obsluhovat armádou laciných nových domácích sluhů, kteří jim zajišťují bezpečí, údržbu majetku, dodávky do domu, venčení psů, přeparkování

Kolem tohoto pevného jádra by se mohli nabalovat ti, kdo budou zvyšovat politický vliv privilegovaných a jejich společenskou prestiž.

Pokud naopak zvýšené poptávce po ochraně nebude odpovídat adekvátní zájem ze strany privilegovaných, pak vytvoří masy těch, kdo nemají patrně co nabídnout, novou vlnu dekonverze. Rozšířil by se počet marginalizovaných, sociálně vyloučených, tedy všech těch, kdo stojí vně jakýchkoliv ochranných sítí.

Ve společnosti postmoderního feudalismu by tak každý zaujal některou ze tří možných pozic. Horní kategorii by tvořili patroni, tedy ti, kdo by byli schopni čelit rizikům všeho druhu ve vlastní režii a zároveň poskytovat ochranu různě členité síti závislých klientů. Za tuto ochranu by od nich mohli vyžadovat široké spektrum protislužeb. Při úpadku veřejného sektoru mohou potřebovat osobní sloužící, mohou ale potřebovat také určitou politickou podporu, množství klientů mohou využít pro své zviditelnění podle zásad ostentativního konzumu a konečně mohou využívat jejich služeb také v rámci černé ekonomiky či organizovaného zločinu.

Do kategorie klientů by patřili ti, kdo sice nejsou schopni sami sebe před sociálními a dalšími riziky ochránit, mohou však za ochranu nabídnout nějakou požadovanou protislužbu. Tito lidé by stáli před velkým dilematem – buďto nabídnout své služby někomu mocnějšímu, anebo využít svých schopností k navazování sítí se sobě rovnými. Na tom, jak by se většina z nich rozhodla, by závisely šance na důstojný život v dané společnosti.

Konečně do třetí kategorie by spadli všichni ti, kdo se sami ochránit nedokážou, nemají však ani nic, co by mohli za ochranu nabídnout. Jejich jedinou šancí je patřit do komunity sobě rovných a čelit sociálním rizikům společně s druhými, většinou stejně špatně disponovanými.

Existence zmíněných tří kategorií bohužel neznamená, že by společnost, o níž uvažujeme, disponovala střední vrstvou. Jednalo by se o společnost výrazně dualizovanou.¹⁷³ Společnou aspirací všech jejích členů by bylo „mít co nabídnout“, vstoupit do fungujících sítí či se v nich udržet, a mít tak nárok na ochranu. Jejich hlavní obavou by naopak byl strach z toho, že nebudou mít co nabídnout, že si tedy svoji ochranu ničím nezaslouží. Hlavní odměnou pro účastníky v síti je totéž, co bylo také hlavní odměnou feudálních vazalů, tedy skutečnost, že z nich nejsou vyloučeni.¹⁷⁴

---

aut a podobně (Jean Gadrey 2000: 91).

¹⁷³ Koncept sítí, které nemají žádné centrum, vůbec nemusí implikovat představu větší rovnosti. Empiricky je prokázáno, že síť naopak zvyšují polarizaci, neboť jsou více využívány vzdělanějšími a aktivnějšími lidmi, kteří v nich mohou dále zhodnocovat své zdroje. Naopak ti, kdo jsou méně aktivní a sociálně méně kompetentní, bývají z podpůrných sítí vylučováni. Modernizace a individualizace v tomto ohledu přispívají k prohlubování polarizace společnosti (Diewald 1991: 256).

¹⁷⁴ Jak konstatuje Manuel Castells, síť, byť nemají žádné centrum, vykonávají funkci vrátého, který roz-

Duální charakter postmoderního feudalismu se promítá do dvojího typu sociálního prostoru. Na jedné straně to jsou takzvané „šedé zóny“, o nichž hovoří Alain Minc (1993). Patří sem celá teritoria a oblasti, ve kterých je oficiální moc propletena s mocí podsvětí, ve kterých není jisté, co je povoleno a co zakázáno, co je morální a co nemorální. V těchto zónách je obtížné rozlišit čisté peníze od špinavých a čisté ruce od nečistých, není v nich možno zastavit jednání, které překročilo určité meze, jinak než hrubou silou. Teritoriálně se tyto zóny koncentrují především na okraje velkých měst, a to nejen rozvojového světa, ale stále více též vyspělých zemí. Žijí v nich statisíce marginalizovaných lidí, většinou mladých, živících se drobnou delikvencí a uznávajících pouze sílu. Tito vyobcovaní lidé, podobně jako ve středověku, marně hledají svoji identitu a marně čekají jakoukoliv ochranu (Minc 1993: 85).

Na druhé straně to jsou střežené prostory (gate communities), v nichž žijí ti, kdo si mohou dovolit platit za ochranu a bezpečí. Tyto oblasti jsou ohrazeny vysokými zdmi, ve dne v noci jsou pečlivě hlídány, vjezd do nich je možný jen na zvláštní povolení. V některých státech USA dnes představují více než polovinu nové zástavby. Soustřeďují se v nich majetkově a etnicky privilegované vrstvy, které jsou schopny uhradit vysoký nájem. Jako kdyby se část lépe situovaného obyvatelstva chtěla odpojit od zbytku společnosti a ponechat ji jejímu deregulovanému osudu (Ascher 2000: 127).

Jak víme, dvojí zásadně odlišný charakter mají také vztahy, jež jsou prostřednictvím sítí aktualizovány. Není přitom ani zdaleka zaručeno, že vztahy mezi sobě rovnými budou preferovanější než mocensky asymetrické sítě, tedy než vazby závislosti. Právě charakter moderní společnosti může vést k tomu, že budou preferovány sítě mezi nerovnými, a sice ty se slabou vazbou.¹⁷⁵

Podle Jamese Colemana (1982) převládají ve vztazích, do nichž člověk v moderní společnosti vstupuje, mocensky výrazně asymetrické vztahy vůči velkým firmám a organizacím. Tuto asymetrii se jedinci snaží vyvažovat s pomocí státu a veřejného sektoru. Coleman se počátkem osmdesátých let 20. století domníval, že zmíněná asymetrie může být zmírněna přechodem velkých firem do podoby sítí. Neuvažoval o tom, zda pokles vlivu státu

---

hoduje o tom, kdo bude vpuštěn dovnitř, do prostoru velkých příležitostí, a kdo zůstane stát venku před branou, kde je přežití stále nesnadnější (Castells 2001/I: 234).

¹⁷⁵ Ve slovníku teorie sítí je tato skutečnost vyjadřována tvrzením, že „slabé sítě“ poskytují v dnešní společnosti více možností, neboť umožňují vyjít z intimity silných sítí, které vedou k nebezpečí sociální izolace směrem navenek. Síla vazeb bývá přitom posuzována podle čtyř kritérií: trvání vztahu, emoční intenzita, stupeň intimity, reciprocita služeb. Alain Degenne a Michel Forsé navrhují připoj páté kritérium – různorodost vyměňovaných služeb (Degenne, Forsé 2004: 127). Jednotliví badatelé se ovšem liší používanou terminologií. Vincent Lemieux hovoří v případě slabých sítí o „omezené výměně“, která předpokládá méně důvěry, v případě silných sítí o „zobecnělé výměně“, která je založena na široce sdílené důvěře (Lemieux 1999). Sebastian Roché empiricky prokázal, že specializované slabé sítě (*réseaux uniplexes*) snižují pocit nejistoty spolehlivěji než *réseaux multiplex*, tedy silná komunitní síť (Roché 2004: 99).

a eroze veřejného sektoru nemohou naopak tuto asymetrii nejen opět vyhrtit, ale navíc ji proměnit ve zdroj osobní závislosti.¹⁷⁶

Jak ukazuje teorie sítí, v hierarchicky uspořádané společnosti umožňují sítě se slabou vazbou snadněji dosáhnout až k těm, kdo zaujímají zvýhodněné pozice (Degenne, Forsé 2004: 129). Nevýhodou útvarů typu Gierkeho „společenství“ v moderní společnosti je, že vytvářejí uzavřená ghetta s obtížným přístupem k vnějším zdrojům. Naopak ochranné vazby mezi nerovnými mají tu výhodu, že jsou lépe adaptovány na dynamický věk ekonomiky sítí, z nichž mohou čerpat své zdroje v otevřeném a pružně se měnícím prostředí (post)moderní společnosti.

Postoj ke svépomocným společenstvím bude naopak ve společnosti důsledně kolonizované vlastní ekonomikou vždy ambivalentní. Svěpomoc je podporována všude tam, kde slouží jako bezplatná dotace ekonomickému sektoru (šetří náklady firem a výdaje státu). A je potírána všude tam, kde ubírá ekonomickému sektoru prostor pro pokrytí existující poptávky placenou prací (ubírá profit firmám a daně státu). V prvním případě se mluví o potřebné autonomii lidského zdroje, ve druhém případě o černé ekonomice. S úbytkem zdrojů na udržování sekundární sociability bude ovšem tento rozpor dále narůstat. Poroste snaha přenést do sektoru svěpomoci co nejvíce aktivit, které zatím zajišťoval stát. Zároveň však bude na tutéž svěpomoc nahlíženo jako na černou ekonomiku, která chudnoucímu státu odčerpává část jeho příjmů.

Praktiky „něžného barbarství“ mohou již dnes sloužit jako účinná průprava na život ve vztazích meziosobní závislosti. Pěstují v lidech ochotu participovat v podřízené pozici na mocensky asymetrických vztazích, cvičí je k naprosté loajalitě, k oddanosti silnějšímu, sahající až po sebeobětování. Zároveň prolamují hranici mezi soukromým a veřejným a urychlují erozi veřejného sektoru. Všechny typy sítí, ať již vycházejí ze vztahů mezi rovnými, či vyjadřují závislost vůči nerovným, vedou k privatizaci solidarity, k jejímu omezení pouze na širší či užší okruh známých.¹⁷⁷ Ať již dopadne soupeření mezi sítěmi

---

¹⁷⁶ Jde o to, že mocenská asymetrie nemíží s rozpouštěním organizací v sítích. Pouze se zvýrazňuje osobní rovina vztahů, ustupuje jejich neosobně institucionální charakter. Vztah se stává osobnějším, ale jeden z účastníků přitom disponuje obrovskými zdroji, které byly akumulovány v organizacích. Rozdíl oproti klasickému feudalismu by pak byl už spíše jen v tékavosti, nestálosti vztahů. Chybí prvek věrnosti. Ten byl dán v minulosti tím, že člověk obvykle neměl možnost volit mezi více feudály. Budto v lenním vztahu byl, anebo zůstal mimo ochrannou síť. Věrnost byla v těchto podmínkách z nouze ctnost. Je možné, že věrnost vůči případným osobním patronům se opět zvýší, jakmile ustoupí ochrana ze strany sociálního státu.

¹⁷⁷ Solidarita vykonávaná skrze moderní sítě tak vykazuje podobné stírání rozdílů mezi soukromým a veřejným, jímž se vyznačoval klasický feudalismus. Vztahy mezi pánem a jeho vazalem měly zároveň charakter veřejné moci a zároveň byly proniknuty téměř rodinnou intimitou. Nikoliv náhodou se pán označuje jako senior, seigneur, tedy starší nebo otec, zatímco výraz vazal pochází z keltského slova gwas označujícího mladíka či chlapce (Baschet 2004: 109).

typu společenství a sítěmi klientely jakkoliv, v každém případě to bude na úkor těch, kdo jsou z členství v sítích obojího typu vyloučeni.

V mezním případě se realita poměrně blízké budoucnosti může podobat obrazu „nového středověku“, jak ho črtá francouzský ekonom Alain Minc: Absence jakéhokoliv organizovaného systému a jen nestabilní, těkavé projevy solidarity. Rozšiřování „šedých zón“, stojících zcela mimo kontrolu jakéhokoliv autority. Propojování světa bohatých se světem mafie a korupce. Ústup rozumu ve prospěch pověr, o nichž se ještě nedávno předpokládalo, že už docela zanikly. Neustálé krize a otřesy jako běžná kulisa každodennosti. Rozpad řádu a nástup reality, která se bude vymykat našim nástrojům racionálního jednání, ale i našim schopnostem pochopení (Minc 1993: 10).

Závěrem

Tajemství modernizace

Modernita byla od svého počátku spojována s vítězstvím světla rozumu nad temnotou iracionality. Sama sebe vnímá jako postupné odkouzlování tajemství přírodního i lidského světa. O to více zaráží, že ani dnes neexistuje zdaleka jasno v tom, jak vlastně modernita vznikla, jak hodnotit její dnešní podobu a kam vlastně celý tento proces směřuje.

Autoři jednorozměrných teorií modernizace reagují na všechny tyto nejasnosti voláním po urychlení procesu modernizace. Stoupenci reflexivní modernity před touto slepotou varují, aniž by měli na zmíněné otázky jednoznačnou odpověď.

O hledání odpovědí jsme se pokusili v této knize. Podle našeho názoru vznikla moderní společnost v důsledku vývoje vazeb sociální ochrany a zase se v ně rozloží. To, že dnes žijeme v krátkém období dočasného triumfu ekonomického rozumu, nám brání nejen v pochopení mimoekonomických historických základů modernity, ale také ve výhledu na její vysoce pravděpodobné – opět bytostně neekonomické – vyústění.

První tajemství modernizace spočívá v tom, že vznik modernity lze popsat jako proces sebedestrukce sociální. Vývoj ochranných sociálních vazeb vedl k ustavení moderní společnosti jakožto generalizovaného, funkčně diferencovaného, individualizovaného a racionalizovaného systému. Tím byly vytvořeny ideální podmínky pro rozvoj ekonomické racionality, která pak sociálně použila jen jako jeden ze svých zdrojů.

Druhé tajemství modernizace spočívá tom, že samotný rozvoj modernity lze pochopit jako proces sebedestrukce ekonomiky. Modernizace dnes znamená v zásadě tlak na to, aby byl model čistě ekonomického rozhodování aplikován na všechny oblasti života společnosti. Do takto směřovaného procesu modernizace nejsou zabudovány žádné adekvátní formy regulace sociálních vztahů ochrany. Postupující tržní regulace veřejného sektoru a souběžný úpadek mechanismů sociálního pojištění bude tlačit na ustavování klient-ských sítí, jež distribuují nejžádanější statek, tedy ochranu před sociálními riziky, zcela netržním způsobem. Vyústěním modernizace tak může být velice snadno návrat do předmoderních poměrů.¹⁷⁸

Dnes žijeme v přechodné fázi, kdy dosavadní instituce přímo nezanikají,

---

¹⁷⁸ Náš výklad tak popisuje stejnou logiku dějin, jaká je představena v díle Horkheimera a Adorna. „Tak jako mýty již realizují osvícenství, tak se osvícenství každým svým krokem hlouběji zaplétá do mytologie“ (Horkheimer, Adorno 2004: 18). V našem kontextu to lze parafrázovat následovně: Tak jako předmoderní sociální už v sobě obsahovalo předpoklady pro převládnutí ekonomické logiky, tak se ekonomická logika každým svým krokem hlouběji noří do předmoderních poměrů.

vlivem modernizace však přestávají plnit ty funkce, které až dosud víceméně spolehlivě plnily. Modernizace (tedy především tzv. flexibilizace) pracovních kontraktů neznamena konec práce. Znamená jen to, že práce přestává zajišťovat ty, kdo pracují. Modernizace životních stylů (tedy především individualizace) neznamena konec rodiny. Znamená jen to, že rodina přestává být pro své členy spolehlivou oporou. Modernizace sociálního státu (tedy jeho zeštíhlování) neznamena ještě konec státní moci. Znamená jen to, že veřejný sektor ustupuje trhu se sociálními problémy. Modernizace světové ekonomiky (tedy její globalizace) neznamena konec politiky. Znamená jen to, že politika přestává rozhodovat o důležitých věcech veřejného zájmu.

Tajemstvím globalizace je, že se jedná o pokus prosadit kolonizaci veřejného prostoru soukromým zájmem v měřítku celé planety. Zatímco prvá fáze globalizace probíhala ještě v režii vyspělých států, které se v rámci rozvojové pomoci pokoušely řešit své vlastní problémy, její druhá fáze se odehrává podle potřeb velkých nadnárodních společností a finančních institucí, které původně měly sloužit jen jako prostředníci. Zatímco v první fázi globalizace státy Severu rozbily v důsledku deformované rozvojové pomoci primární sociabilitu v nerozvinutých zemích Jihu, ve druhé fázi nadnárodní společnosti s využitím deformované struktury v zemích Jihu rozbíjejí sekundární sociabilitu rozvinutých zemí Severu.

V situaci, kdy stále racionalizovanější celoplanetární tržní sektor produkce zboží a služeb nedokáže spoustu lidí použít jako zdroj abstraktní práce (a proto je ani nijak nechrání), se nabízí otázka, zda tito lidé nebudou chtít prokázat svoji využitelnost (a zasloužit si ochranu) jako poskytovatelé zcela konkrétních osobních služeb a protislужeb v rámci zcela neformálních vztahů.

Je možné, že tento vývoj, kdy modernizace požívá sebe samu a pečlivě upravuje cestu k návratu do předmoderních poměrů, je nevratný a působí s přírodní silou neméně než proces globalizace, který je ostatně jen jeho součástí. I potom by ovšem existovala určitá volba. Byla by to volba mezi začleněním do sítí mocných patronů, anebo vytvářením pospolitostí sobě rovných, kteří se budou navzájem chránit v situaci, kdy to zmodernizovaná společnost už nedokáže.

Literatura

- ABC der Globalisierung. 2005. Hamburg: VSA-Verlag.
- Adamski, W., Machonin, P. a Zapf, W. 2001. Transformace a modernizační výzvy. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Almond, G. A. and Verba, S. 1963. The Civic Culture. Princeton (NJ): Princeton University Press.
- Arnason, J. P. 1997. Social Theory and Japanese Experience: The Dual Civilization. Bedford (UK): Kegan Paul Intl.
- Ascher, F. 2000. La société hypermoderne. Paris: Éditions de l'Aube.
- Banfield, E. C. 1958. The Moral Basis of a Backward Society. Chicago: The Free Press.
- Baran, P. 1957. The Political Economy of Growth. New York: Monthly Review Press.
- Baschet, J. 2004. La civilisation féodale. 2. vydání. Paris: Flammarion.
- Bauman, Z. 1995. Úvahy o postmoderní době. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Bauman, Z. [1998] 2000a. Globalizace. Důsledky pro člověka. Praha: Mladá fronta.
- Bauman, Z. 2000b. Liquid Modernity. London: Polity Press. (Česky Tekutá modernita. Praha: Mladá fronta, 2002.)
- Bauman, Z. [1989] 2003. Modernita a holocaust. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Bauman, Z. [2001] 2004. Individualizovaná společnost. Praha: Mladá fronta.
- Beck, U. 1986. Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne. Frankfurt am Main: Suhrkamp. (Česky Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně. Praha: Sociologické nakladatelství /SLON/, 2004.)
- Beck, U. 1991. Politik in der Risikogesellschaft. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, U. 1993. Die Erfindung des Politischen. Frankfurt am Main: Suhrkamp. (Česky Vynalézání politiky. Praha: Sociologické nakladatelství /SLON/, 2007.)
- Beck, U. 1995. Die feindlose Demokratie. Stuttgart: Philipp Reclam.
- Beck, U. 1997. Was ist Globalisierung. Frankfurt am Main: Suhrkamp. (Slovensky Čo je globalizácia? Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2004.)
- Beck, U. 2001. Die Modernisierung der Moderne. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, U. und Beck-Gernsheim, E. 1994. Riskante Freiheiten. Individualisierung in modernen Gesellschaften. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Beck, U., Giddens, A. und Lash, S. 1996. Reflexive Modernisierung. Eine Controverse. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Becker, G. S. 1964. Human Capital. New York: Columbia University Press.
- Bell, D. 1973. The Coming of Post-Industrial Society. New York: Basic Books.
- Bellah, R. 1957. Tokugawa Religion: The values of pre-industrial Japan. Boston: Beacon Press.
- Boltanski, L. et Chiapello, E. 1999. Le nouvel esprit du Capitalisme. Paris: Gallimard.
- Bröckling, U. (Hrsg.). 2000. Gouvernementalität der Gegenwart. Studien zur Ökonomisierung des Sozialen. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Butterwege, Ch. 2001. Wohlfahrtsstaat im Wandel. Probleme und Perspektiven der Sozialpolitik. 3. vydání. Opladen: Leske+Budrich.
- Butterwegge, Ch. 2005. Krise und Zukunft des Sozialstaates. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Caillé, A. 2003. Critique de la raison utilitaire. Paris: La Découverte.
- Carnoy, M. 2000. Sustaining the New Economy. London: Harvard University Press.
- Castel, R. 1995. Les métamorphoses de la question sociale. Paris: Fayard.
- Castel, R. 2003. L'insécurité sociale. Paris: Seuil.
- Castells, M. 1996. The Rise of the Network Society, vol. 1. Oxford: Blackwell Publishers. (Francouzsky La société en réseaux. Paris: Fayard, 2001.)
- Castells, M. 2000. Elemente einer Theorie der Netzwerk-Gesellschaft. Sozialwissenschaftliche Literatur Rundschau, 2, S. 37-54.
- Coleman, J. S. 1982. The Assymetric Society. Syracuse (NY): Syracuse University Press.
- Crozier, M. et Friedberg, E. 1977. L'Acteur et le Système. Paris: Seuil.
- Cusin, F. et Benamouzig, D. 2004. Économie et sociologie. Paris: PUF.
- Daly, H. and Cobb, J. 1989. For the Common Good: Redirecting the Economy Toward Community, the Environment, and a Sustainable Future. Boston: Beacon Press.
- Degenne, A. et Forsé, M. 2004. Les réseaux sociaux. 2. vydání. Paris: Armand Colin.
- Diewald, M. 1991. Soziale Beziehungen: Verlust oder Liberalisierung? Soziale Unterstützung in informellen Netzwerken. Berlin: Edition Sigma.
- Donzelot, J. 1994. L'invention du social. Paris: Seuil.
- Douthwaite, R. 1992. The Growth Illusion: How Economic Growth has Enriched the Few, Impoverished the Many, and Endangered the Planet. N. Kingstown, R.I., PB: New Society Publisher.
- Duby, G. 1996. Féodalité. Paris: Gallimard.
- Ehrenberg, A. 1991. Le culte de la performance. Paris: Calmann-Lévy.

- Ehrenberg, A. 1995. *L'individu incertain*. Paris: Calmann-Lévy.
- Eisenstadt, S. M. 1963. *The Political Systems of Empires*. New York: Free Press.
- Eisenstadt, S. N. 1973. *Tradition, Change, and Modernity*. New York, London, Sydney, Toronto: John Wiley a Sons.
- Elias, N. 1939. *Über den Prozess der Zivilisation*. Basel: Haus zum Falken.
- Elias, N. 1991. *La société des individus*. Paris: Fayard.
- Gadrey, J. 2000. *Nouvelle économie, nouveau mythe?* Paris: Flammarion.
- Gane, N. 2002. *Max Weber and Postmodern Theory. Rationalization versus Re-enchantment*. New York: Palgrave.
- Ganshof, F-L. 1982. *Qu'est-ce que la féodalité?* 5. vydání. Paris: Tallandier.
- Geertz, C. 1963. *Old Societies and New States: The quest for modernity in Asia and Africa*. New York: The Free Press of Glencoe.
- Giddens, A. 1985. *The Nation-State and Violence*. Cambridge (UK): Polity Press.
- Giddens, A. 1990. *The Consequences of Modernity*. Cambridge (UK): Polity Press. (Česky Důsledky modernity. Praha: Sociologické nakladatelství /SLON/, 1998 a 2003.)
- Giddens, A. 1994. *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*. Stanford: Stanford University Press.
- von Gierke, O. F. 1868. *Das Deutsche Genossenschaftsrecht*, 1. Band. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- Gorz, A. 1988. *Métamorphoses du travail. Critique de la raison économique*. Paris: Gallimard.
- Gough, I. 2000. *Global Capital, Human Needs and Social Policies: Selected Essays 1994-99*. London: Palgrave Macmillan.
- Guillebaud, J-C. 2001. *Le principe d'humanité*. Paris: Seuil.
- Habermas, J. 1995. *Teorie des kommunikativen Handelns*, 2 díly. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hardt, M. und Negri, A. 2003. *Empire. Die neue Weltordnung*. Frankfurt am Main & New York: Campus Verlag.
- Harrison, D. 1988. *The Sociology of Modernization and Development*. London & New York: Routledge.
- Hildyard, N. and Wilks, A. 1994. *The World Bank and Forced Resettlement*. *The Ecologist*, 6.
- Horkheimer, M. und Adorno, T. [1947] 2004. *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*. 15. vydání. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- Hoselitz, B. F. 1960. *Sociological Aspects of Economic Growth*. Glencoe (IL): The Free Press.
- Chauvel, L. 2002. *Le destin des générations*. Paris: PUF.

- Imbusch, P. 2005. *Moderne und Gewalt*. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften.
- Junge, M. 2002. *Individualisierung*. Frankfurt am Main & New York: Campus Verlag.
- Keller, J. 1995. *Dvanáct omylů sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Keller, J. 1997. *Sociologie a ekologie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Keller, J. 2004. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Klein, N. [2000] 2005. *Bez loga*. Praha: Argo a Dokořán.
- Knöbl, W. 2001. *Spielräume der Modernisierung*. Weilerswist: Velbrück Wissenschaft.
- Korten, D. C. 1995. *When Corporations Rule the World*. London: Earthscan.
- Kronauer, M. 2002. *Exklusion. Die Gefährdung des Sozialen im hoch entwickelten Kapitalismus*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Kurz, R. 1994. *Der Kolaps der Modernisierung*. Leipzig: Reclam Verlag.
- Lahusen, Ch. und Stark, C. 2000. *Modernisierung*. München & Wien: Oldenburg Verlag.
- LaPalombara, J. (ed.). 1963. *Bureaucracy and Political Development*. Princeton (NJ): Princeton University Press.
- Lash, S. 1999. *Another Modernity. A Different Rationality*. Oxford: Blackwell.
- Laval, Ch. 2004. *L'école n'est pas une entreprise*. Paris: La Découverte.
- Lefebvre, H. 1962. *Introduction à la modernité*. Paris: Editions de Minuit.
- Le Goff, J.-P. 2003. *La barbarie douce. La modernisation aveugle des entreprises et de l'école*. Paris: La Découverte.
- Lemieux, V. 1999. *Les réseaux d'acteurs sociaux*. Paris: PUF.
- Lerner, D. 1958. *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*. New York: The Free Press.
- Levy, M. J. 1952. *The Structure of Society*. Princeton (NJ): Princeton University Press
- van der Loo, H. und van Reijen, W. 1992. *Modernisierung. Projekt und Paradox*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Maffesoli, M. [1998] 2000. *Le temps des tribus. Le déclin de l'individualisme dans les sociétés postmodernes*. 3. vydání. Paris: La Table Ronde.
- Maffesoli, M. 2002. *O nomádství*. Praha: Prostor.
- Machonin, P. 2000. *Teorie modernizace a česká zkušenost*. In: Mlčoch, L., Machonin, P. a Sojka, M., *Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989 (alternativní pohled)*. Praha: Karolinum, s. 98-218.
- Machonin, P. 2005. *Česká společnost a sociologické poznání*. Praha: ISV.

- Mann, M. 1986. *The Sources of Social Power*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Martin, H.-P. und Schumann, H. 1998. *Die Globalisierungsfalle*. Hamburg: Rowohlt.
- Martuccelli, D. 1999. *Sociologies de la modernité*. Paris: Gallimard.
- Martuccelli, D. 2002. *Grammaires de l'individu*. Paris: Gallimard.
- McClelland, D. 1961. *The Achieving Society*. Princeton (NJ): Van Nostrand.
- Miegel, M. und Wahl S. 1994. *Das Ende des Individualismus. Die Kultur des Westens zerstört sich selbst*. Stuttgart: Bonn Aktuell.
- Miller, M. und Soeffner H.-G. (Hrsg.). 1996. *Modernität und Barbarei. Soziologische Zeitdiagnose am Ende des 20. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Minc, A. 1993. *Le nouveau Moyen Age*. Paris: Gallimard.
- Mishan, E. 1977. *The Economic Growth Debate* London: Allen & Unwin. (Česky Spor o ekonomický růst. Praha: Sociologické nakladatelství /SLON/, 1994.)
- Mlčoch, L., Machonin, P. a Sojka, M. 2000. *Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989*. Praha: Karolinum.
- Moore, B., Jr. 1958. *Political Power and Social Theory*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Moore, B., Jr. 1966. *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston: Beacon Press.
- Müch, R. 1984. *Die Struktur der Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Offe, C. 1996. *Modernity and the State*. East, West. Cambridge (UK): Polity Press.
- Opitz, P. J. (Hrsg.). 1997. *Der globale Marsch. Flucht und Migration als Weltproblem*. München: C. H. Beck Verlag.
- Parsons, T. 1951. *The Social System*. New York: The Free Press.
- Parsons, T. 1964. *Evolutionary Universals in Society*. *American Sociological Review*, 29 (3), June, p. 339-357.
- Perret, B. et Roustang, G. 1993. *L'Économie contre la société. Affronter la crise de l'intégration sociale et culturelle*. Paris: Seuil.
- Polanyi, K. [1944] 1983. *La Grande Transformation. Aux origines politiques et économiques de notre temps*. Paris: Gallimard.
- Riggs, F. W. 1964. *Administration in Developing Countries: The Theory of Prismatic Society*. Boston: Houghton Mifflin.
- Roché, S. 1996. *La société incivile. Qu'est-ce que l'insécurité?* Paris: Seuil.
- Roché, S. 2004. *Sociologie politique de l'insécurité*. Paris: PUF.
- Rosanvallon, P. 1995. *La nouvelle question sociale*. Paris: Seuil.
- Rostow, W. W. 1960. *The Stages of Economic Growth*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Sennett, R. 1998. *The Corrosion of Character*. New York & London: W. W. Norton.
- Schumacher, E. F. [1973] 2000. *Malé je milé, aneb ekonomie, která by počítala i s člověkem*. Brno: Doplněk.
- Schroer, M. 2001. *Das Individuum der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Skocpol, T. 1979. *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*. New York: Cambridge University Press.
- Spatscheck, Ch. 2005. *Soziale Arbeit im neoliberalen Kontext*. Soziale Arbeit, 3.
- Spengler, O. [1917] 1998. *Der Untergang des Abendlandes*. Vydání neuvvedeno. München: C. H. Beck.
- Sterbling, A. 1991. *Modernisierung und soziologisches Denken*. Hamburg: Verlag Dr. R. Krämer.
- Sue, R. 2001. *Renouer le lien social*. Paris: Éditions Odile Jakob.
- Šíma, J. 1999. *Právo a obrana jako zboží na trhu*. Praha: Megaprint.
- Tilly, Ch. 1975. *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton (NJ): Princeton University Press.
- Todd, E. 1998. *L'illusion économique*. Paris: Gallimard.
- Touraine, A. 1984. *Le Retour de l'acteur*. Paris: Fayard.
- Trinh, S. 1992. *Il n'y a pas de modèle japonais*. Paris: Éditions Odile Jakob.
- Vakaloulis, M. 2001. *Le capitalisme post-moderne*. Paris: PUF.
- Wagner, P. 1995. *Soziologie der Moderne*. Frankfurt am Main & New York: Campus Verlag.
- Waters, M. 1995. *Globalization*. London & New York: Routledge.
- Weber, M. 1924. *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Weber, M. 1980. *Wirtschaft und Gesellschaft*. 5. vydání. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Weber, M. 1988. *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. 3 díly. 9. vydání. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Wehler, H.-U. 1975. *Modernisierungstheorie und Geschichte*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Wehling, P. 1992. *Die Moderne als Sozialmythos. Zur Kritik sozialwissenschaftlicher Modernisierungstheorien*. Frankfurt & New York: Campus Verlag.
- Zapf, W. (Hg.). [1968] 1979. *Theorien des sozialen Wandels*. 4. vydání. Bodenheim: Athenäum Verlag.
- Zapf, W. 1987. *Individualisierung und Sicherheit*. München: C. H. Beck.
- Zapf, W. (Hg.). 1990. *Die Modernisierung moderner Gesellschaften*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.

- Zapf, W. 1994. Modernisierung, Wohlfahrtsentwicklung und Transformation.
Soziologische Aufsätze 1987 bis 1994. Berlin: Taschenbuch.
- Zaumseil, M. und Leferink, K. (Hg.). 1997. Schizophrenie in der Moderne
- Modernisierung der Schizophrenie. Bonn: Psychiatric Verlag.
- Ziegler, J. 2002. Les nouveaux maîtres du monde. Paris: Fayard.
- Zoll, R. 2000. Was ist Solidarität heute? Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Jmenný rejstřík

- Adorno, Theodor 61, 82–83, 151, 154–156, 182
Arnason, Johann P. 26, 28
Ascher, François 69–70, 96, 179
Banfield, Eduard C. 24
Baran, Paul 33
Bauman, Zygmunt 44–47, 50, 53–54, 56–58, 65, 86, 98–99, 102, 126–128, 130, 150, 160–162, 168–169, 174
Beck, Ulrich 16, 44–53, 56–58, 62, 65, 86, 94, 122, 126, 140, 147, 150, 159
Becker, Gary S. 99
Bell 10–11
Bellah, Robert 26
Bourdieu, Pierre 57, 95
Brzezinski, Zbigniew 25
Butterwegge, Christoph 16, 175
Caillé, Alain 97, 101
Castel, Robert 86–88
Castells, Manuel 92, 174, 178–179
Cobb, John 43
Coleman, James 179
Comte, Auguste 60, 68–69, 150
Crozier, Michel 56, 66
Daly, Hermann 43
Degenne, Alain 179–180
Duby, Georges 170
Durkheim, Emile 51, 59, 61–62, 68–70, 75, 150–151, 158
Ehrenberg, Alain 105–107
Eisenstadt, Samuel 27–28, 33
Elias, Norbert 62, 76, 153–154, 162, 175
Forsé, Michel 179–180
Foucault, Michel 61
Fourastié, Jean 150
Freud, Sigmund 152–155
Friedman, David 111
Friedman, Milton 111
Gadrey, Jean 104, 106, 178
Gane, Nicholas 92
Geertz, Clifford 26
Giddens, Anthony 16, 45, 46, 56, 65, 150, 158–159, 176
Gierke, Otto von 70–71, 73–75, 77–78, 80–81, 86, 172, 180
Godelier, Maurice 95
Gorz, André 78, 105, 177
Guillebaud, Jean-Claude 160
Habermas, Jürgen 38, 56, 65–66, 79–87, 91, 95–96, 102, 150
Hardt, Michael 145, 177
Harrison, David 23, 33, 36
Hintze, Otto von 158
Hoppe, Hans-Hermann 115, 117, 119
Horkheimer, Max 61, 83, 151, 154–156, 182
Hoselitz, Bert F. 24
Chauvel, Louis 12–14, 37
Chubb, John E. 118
Imbusch, Peter 152, 154–155, 157, 159, 161
Junge, Matthias 61
Klages, Ludwig 156
Klein, Naomi 143–144, 146–148
Knöbl, Wolfgang 19, 21–22, 26–27, 31, 33
Korten, David 129, 133–134, 138, 140–144, 148
Kronauer, Martin 66
Kurz, Robert 160, 162–169
LaPalombara, Joseph 25, 29–30
Lash, Scott 45–46, 50
Laval, Christian 110, 111, 112, 113, 118, 119
Le Bon, Gustave 153
Lefebvre, Henri 29
Le Goff, Jean-Pierre 15, 16, 106, 107, 108, 109
Lemieux, Vincent 175, 179
Lerner, Daniel 22–23, 31–32
Levy, Marion J. 19–22, 24
Lockwood, David 66
Luhmann, Niklas 37–38, 61, 66, 82, 89, 96
Maffesoli, Michel 16
Machonin, Pavel 44, 47, 50, 54–55, 57–58
Malinowski, Bronislaw 95
Mann, Michael 158
Martuccelli, Danilo 83–84, 100, 103, 175
Marx, Karl 45, 60, 68–69, 81, 150, 156, 158, 163

Mauss, Marcel 95
 McClelland, David 22-23,
 31
 Michels, Robert 70
 Minc, Alain 16, 169, 179,
 181
 Mishan, Ezra 43
 Moe, Terry M. 118
 Molinari, Gustave de 115
 Moore, Barrington 25, 158
 Münch, Richard 37-38, 96
 Negri, Antonio 145, 177
 Offe, Claus 16, 169
 Opitz, Peter K. 137-139
 Pareto, Vilfredo 69, 150
 Parsons, Talcott 15, 19-20,
 23-24, 26-29, 31-32,
 34-38, 40-41, 43, 61, 82,
 84, 150
 Perret, Bernard 100
 Polanyi, Karl 95-97
 Redfield, Robert 22
 Roché, Sebastian 104, 170,
 173, 179
 Rostow, Walt W. 24
 Rothbard, Murray 115
 Roustang, Guy 100
 Sahlins, Marshall 95
 Shils, Edward 33
 Schroer, Markus 61-62
 Schumacher, Fritz 131-133,
 136, 138, 148
 Simmel, Georg 51, 61-63,
 68-69, 75-76, 91, 150-
 151
 Smith, Adam 69
 Sombart, Werner 68
 Spaulding, Frank 111
 Spencer, Herbert 36, 63,
 150
 Spengler, Oswald 151
 Sterbling, Anton 9
 Šima, Josef 115-119
 Tilly, Charles 158
 Tönnies, Ferdinand 59, 70
 Touraine, Alain 56, 66, 150
 Trinh, Silvaine 26
 Wagner, Peter 176
 Weber, Alfred 157
 Weber, Max 26, 30, 61, 63-
 64, 68-70, 76-77, 89-92,
 101, 150-151, 155-156,
 158, 161, 170-174, 176
 Wehler, Hans-Ulrich 21-22
 Wehling, Peter 22, 24, 29-
 30, 35, 37-38, 44, 85
 Zapf, Wolfgang 39-45, 150
 Zoll, Rainer 66

Vydalo **SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON)**, Praha 2007.
Vydání první.

Ediční řada *Studie*, 46. svazek.
Redigují Jiří Ryba a Alena Miltová.
Jazyková redakce Iva Pachtová. Odpovědná redaktorka Alena Miltová.

Návrh obálky a grafické úpravy Pavel Šváb.
Sazba Studio Designiq.
Výtiskla tiskárna ÚJL, a.s., Elišky Přemyslovny 1335, Praha-Zbraslav.

Adresy vydavatelů:
Alena Miltová, Rabyňská 740/12, Praha-Kamýk.
Jiří Ryba, U Národní galerie 469, Praha-Zbraslav.

Adresa nakladatelství:
SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ
Jilská 1, 110 00 Praha 1
redakce@slon-knihy.cz
www.slon-knihy.cz

JAN KELLER TEORIE MODERNIZACE

Kniha se zabývá modernizací, tedy jedním z ústředních hesel současné politiky a mediálního diskurzu. Autor ukazuje, že jsme dnes svědky druhé velké vlny modernizačního úsilí, které je ovšem ve všech podstatných ohledech přímým protikladem předchozí, předválečné vlny. Svůj rozbor teorií modernizace opírá o historickou analýzu vývoje sociální v jeho dvou odlišných významech. Z tohoto zorného úhlu pak zkoumá důsledky postupné ekonomizace jednotlivých oblastí života společnosti a nabízí nový pohled na povahu globalizace. Kromě analýz existujících teorií modernizace nabízí autor své vlastní pojetí. Dosavadní průběh modernizace chápe jako proces, jenž podryvá přímo ze své povahy své vlastní základy a vyvolává hrozbu barbarizace společnosti. Ukazuje přitom, v čem by se barbarství 21. století lišilo od totalitní společnosti, tedy od formy barbarství, jakou poznalo století dvacáté.

Jan Keller (*1955) vystudoval dějepis a sociologii na filozofické fakultě v Brně. V rychlém sledu vystřídal několik zaměstnání v Praze, Nošovicích, Haviřově, působil na katedře sociologie brněnské filozofické fakulty a v současné době vyučuje na Ostravské univerzitě. Věnuje se problematice sociologických teorií, otázkám byrokracie a sociálním aspektům globálních problémů. K jeho největším životním zážitkům patří studijní pobyty v Bordeaux, v Aix-en-Provence, na Sorbonně a na dívčí škole v Haviřově.

Jan Keller je autorem knih ÚVOD DO SOCIOLOGIE (1. vyd. 1992 až 5. vydání 2004), NEDOMYŠLENÁ SPOLEČNOST (1992), AŽ NA DNO BLAHOBYTU (1993), DVANÁCT OMYLŮ SOCIOLOGIE (1995), SOCIOLOGIE BYROKRACIE A ORGANIZACE (1996), ŠOK Z EKOLOGIE (1996), ABECEDA PROSPERITY (1997), SOCIOLOGIE A EKOLOGIE (1997), NAŠE CESTA DO PRVOHOR (1998), VZESTUP A PÁD STŘEDNÍCH VRSTEV (2000), DĚJINY KLASICKÉ SOCIOLOGIE (2004) a SOUMRAK SOCIÁLNÍHO STATU (2005), které vydává v Sociologickém nakladatelství (SLON), v brněnském nakladatelství Doplněk a v Hnutí Duha.

**Co zbylo z modernizace třiceti tučných
poválečných let?
Vděčí modernita za svůj vznik trhu,
anebo trh modernitě?
V čem spočívá něžné barbarství?
K čemu vede kolonizace veřejného prostoru
soukromým zájmem?
Kdo nejvíce vydělal na globalizaci?
Jak vypadá pomsta Jihu zemím Severu?
Proč si modernita libuje v násilí?
Je postmoderní feudalismus opravdu jen hříčka slov?
V čem spočívá tajemství modernizace?**

ISBN 978-80-86429-66-3

9 788086 429663

Doporučená cena 200,- Kč

EDICE STUDIE

